Година V, број 9, јун 2015.

ПОЛИТЕИА

Научни часопис **Факултета политичких наука** у Бањој Луци за друштвена питања

ПИШУ: Богољуб Шијаковић, Владимир Умељић, Слободан Наградић, Милан Благојевић, Борис Тучић, Немања Ђукић, Наташа Вилић, Александар Врањеш, Зоран Бјелајац, Борислав Вукојевић, Бобан Томић

ИЗ САДРЖАЈА

ВЕЛИКИ РАТ, ВИДОВДАНСКА ЕТИКА, ПАМЋЕЊЕ
ХАШКИ ТРИБУНАЛ И БИВШИ ЈУГОСЛОВЕНИ
ПИТАЊЕ ДИСКРИМИНАЦИЈЕ ВЈЕРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА У БИХ
ПОСТУПЦИ ОДЛУЧИВАЊА У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

2009

ФПН

Факултет политичких наука
Универзитета у Бањој Луци

Булевар Војводе Петра Бојовића 1А
78000 Бања Лука, Република Српска
Тел: 051/304-011, Факс: 051/304-032, E-mail: politeia@fpnbl.org

ПОЛИТЕИА, научни часопис Факултета политичких наука у Бањој Луци за друштвена питања

ISSN 2232-9641
UDK 32(05) "POLITEIA"

Година V, број 9, Бања Лука, јун 2015.

Оснивач и издавач: Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Булевар Војводе Петра Бојовића 1А, 78000 Бања Лука (за часопис „Политеиа“), **Тел:** 051/304-011, **Факс:** 051/304-032; **E-mail:** politeia@fpnbl.org

***Главни и одговорни уредник*:** Ненад КЕЦМАНОВИЋ

***Извршни уредник*:** Александар ВРАЊЕШ

***Уредник електронског издања*:** Борислав ВУКОЈЕВИЋ

***Редакција*:** Никола ПОПЛАШЕН, Брацо КОВАЧЕВИЋ, Александар БОГДАНИЋ, Александар САВАНОВИЋ, Ђорђе ВУКОВИЋ, Весна ШУЋУРЈАЊЕТОВИЋ, Дарко ТАНАСКОВИЋ (Београд, Србија), Срђа ТРИФКОВИЋ (Чикаго, САД), Џевад ГАЛИЈАШЕВИЋ (Мошевац, Федерација БиХ), Дарија ЗАВРИШЕК (Љубљана, Словенија), Роналд Л. ХАТЧЕТ (Кервил, САД)

***Графички уредник*:** Александар ВРАЊЕШ

***Лектор и коректор*:** Нина КУЈАЧА

***Тираж*.** 300 примјерака

***Штампа*:** «Графид», Бања Лука

***За штампарију*:** Бранислав ИВАНКОВИЋ, директор

Часопис излази два пута годишње

Рјешењем Министарства просвјете и културе Републике Српске бр: 07.030-053-85-7/11, од 23. 5. 2011. године, часопис «Политеиа» Бања Лука уписана је у Регистар јавних гласила под редним бројем 617.

ISSN 2232-9641 UDK 32(05) „POLITEIA“

П О Л И Т Е И А

Научни часопис за друштвена питања

Број 9

Факултет политичких наука

Бања Лука, 2015.

С А Д Р Ж А Ј:

РАСПРАВЕ

Богољуб Шијаковић, Велики рат, Видовданска етика,
Памћење - О историји идеја и Спомену Жртве 9
Владимир Умељић, Хашки трибунал за бившу Југославију
(ICTY) и бивши Југословени 59
Слободан Наградић, Компликован одговор на једноставно питање
– јесу ли вјерници и припадници мањинских религија, цркава
и вјерских заједница у постдејтонској БиХ дискриминисани? 81
Наташа Вилић, Онтолошко-гносеолошки погледи
на лепоту у византијској естетици 113
Немања Ђукић, Социологија и национални идентитет.
Да ли је српска социологија на смрт болесна?
(Оглед из феноменолошке социологије) 125

ЧЛАНЦИ

Milan Blagojević, Disturbed precedenting of the law
in practice of the Court of Bosnia and Herzegovina 133
Борис Тучић, Поступци одлучивања у Европској
унији у областима интеграције 169
Aleksandar Vranješ, Borislav Vukojević, The uses and abuses of
participatory ideologies in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia 187
Зоран Бјелајац, Сеоска заједница и простор - изгубљена веза 207

ПРИКАЗИ

Бобан Томић, Информационим магистралама ка глобалном селу 225

Упутство ауторима и рецензентима 231

C O N T E N T S:

DISCUSSIONS

Bogoljub Šijaković, The Great War, Ethics of Vidovdan,
Memory - About the history of ideas and the memory of the victims 9
Vladimir Umeljić, The Hague Tribunal for the former
Yugoslavia (ICTY) and former Yugoslavs 59
Slobodan Nagradić, A complicated answer to a simple question:
are believers and members of minority religions, churches
and religious communities in postdayton BiH discriminated? 81
Nataša Vilić, Ontological-gnoseological view
of the beauty in Byzantine aesthetics 113
Nemanja Đukić, Sociology and national identity.
Is Serbian sociology sick to death?
(Essay from the phenomenological sociology) 125

ARTICLES

Milan Blagojević, Disturbed precedenting
of the law in practice of the Court of Bosnia and Herzegovina..... 133
Boris Tučić, Decision making procedures
in the European Union in the fields of integration 169
Aleksandar Vranješ, Borislav Vukojević, The uses and abuses of
participatory ideologies in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia 187
Zoran Bjelajac, Rural communities and space – lost connection 207

OVERVIEWS AND REVIEWS

Boban Tomić, Towards the global village with Information highways..... 225

Instruction for the authors and reviewers 231

РАСПРАВЕ

Богољуб Шијаковић[1]

Оригинални научни рад
UDK 94(100)"1914/1918":930.85
DOI 10.7251/POL1509009S

ВЕЛИКИ РАТ, ВИДОВДАНСКА ЕТИКА, ПАМЋЕЊЕ[2]

О историји идеја и Спомену Жртве

GREAT WAR, ETHICS OF VIDOVDAN, MEMORY

Abstract: *Beginning with a characterization of contemporaneity (dominance of the financial sector and high technology, politicization of economy, ideological use of culture and control of the capacity for thought) and a brief analysis of expansionism (political, economic, cultural) on the eve of the Great War, the author embarks on a more detailed description of the spiritual situation in the wake of the Great War: in philosophy, literature, art, as well as the national-political programmatic texts and war propaganda publications of German intellectuals of the time. The continuity of the Austro-Hungarian colonial policy towards the Balkans and Serbia culminates in instigating a preventive war against Serbia by the elites in Berlin and Vienna, which is of importance with regard to the question of responsibility for the war, guided by concrete aims of war in which causes for war are reflected. These war elites wanted to declare the assassination in Sarajevo as the cause of war, which in fact was a political assassination and tyrannicide. The freedom movement of democratic youth, Mlada Bosna (Young Bosnia), needs to be viewed in the European context as inspired by the Serbian tradition of the cult of Kosovo and the ethics of Vidovdan (St Vitus' Day) which speaks both about the victim's sacrifice as sublimation of history and about just suffering as elements of identity. Historical memory suggests that historical responsibility is transgenerational. The epic proportions of Serbian suffering in the Great War have additionally encouraged the positing of the theme of St Vitus' Day Temple (Vidovdanski Hram) as envisaged by Ivan Meštrović. The foundations of this idea were shaken by Miloš Crnjanski who, in his "Lyrics of Ithaca", succeeds in returning to Vi-*

---

[1] Редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду

[2] Рад је настао у оквиру пројеката бр. 179078 и бр. 179064, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Такође, поједини дијелови рада изложени су на свечаној академији Голијског сабора културе „Први свјетски рат: 100 година“ у књижари Матице српске у Подгорици 25. октобра 2014, на научном скупу „Млада Босна и идеја националног ослобођења“ на Факултету политичких наука у Бањалуци 24. новембра 2014. и на међународном научном скупу „Православни свет и Први светски рат“ на Православном богословском факултету у Београду 6. децембра 2014.

dovdan (St Vitus' Day) the inexhaustible national power of validity. Because of enormous Serbian military and civilian casualties in recent history, the need to establish a Victim's Sacrifice Memorial, in our day has identity and existential, ethical and ontological significance for the Serbian nation.

Keywords: *Contemporaneity, expansionism, Great War, spiritual situation, Ideas of 1914, intellectuals, Habsburg Monarchy, Serbia, preventive war, responsibility for the war, Mlada Bosna (Young Bosnia), the ethics of Vidovdan (St. Vitus' Day), memory, victim, identity, history, St Vitus' Day Temple (Ivan Meštrović), Miloš Crnjanski (Lyrics of Ithaca), Victim's Sacrifice Memorial.*

Апстракт: *Полазећи од карактеризације савремености (доминација сектора финансија и високе технологије, политизовање економије, идеолошка употреба културе и контрола способности мишљења) и кратке анализе експанзионизма (политичког, економског, културног) уочи Великог рата, аутор детаљније описује духовну ситуацију пред Велики рат у философији, књижевности, умјетности, као и национално-политичке програмске текстове и ратну пропагандну публицистику њемачких интелектуалаца тог времена. Континуитет аустроугарске колонијалне политике према Балкану и Србији кулминира у подстрекивању на превентивни рат против Србије од стране елита у Берлину и Бечу, што је важно за питање одговорности за рат, који се води са конкретним ратним циљевима у којима се огледају узроци рата. Ове ратне елите хтјеле су да као узрок рата прогласе Сарајевски атентат, који је уствари политички атентат и тираноубиство. Ослободилачки покрет демократске омладине Млада Босна треба посматрати и у европском контексту и као инспирисан српском традицијом култа Косова и Видовданске етике, која говори о жртви као сублимацији историје и праведном страдању као елементу идентитета. Историјско памћење сугерише да је историјска одговорност трансгенерацијска. Епске размјере српског страдања у Великом рату додатно су подстакле тему Видовданског Храма по замисли Ивана Мештровића. Темеље ове замисли пољуљао је Милош Црњански и „Лириком Итаке" вратио Видовдану неисцрпну народну снагу важења. Због огромних војних и цивилних српских жртава у новијој историји потреба да се успостави меморијална установа Спомен Жртве има данас за српски народ идентитетски и егзистенцијални, етички и онтолошки значај.*

***Кључне речи**: Савременост, експанзионизам, Велики рат, духовна ситуација, Идеје из 1914, интелектуалци, Хабзбуршка монархија, Србија, превентивни рат, одговорност за рат, Млада Босна, Видовданска етика, памћење, жртва, идентитет, историја, Видовдански Храм (Иван Мештровић), Милош Црњански (Лирика Итаке), Спомен Жртве.*

1. Дијагноза времена

Историја дакако није пуко протицање времена, па чак ни испуњеност временског тока некаквим догађајима. Историјски догађаји одигравају се у времену људске егзистенције, које карактерише испреплетеност и интегрисаност временских хоризоната прошлости, садашњости и будућности. Ми из садашњости разумијевамо и тумачимо прошлост, а наши циљеви у будућности одређују поступке у садашњости. Ако су наши историјски циљеви мотивисани идеалима слободе и правде – онда ми и на тај начин у историјску пролазност уносимо перспективу вјечности. Насупрот томе, једна од одлика наше савремености је инсистирање на пролазности тренутка и диктатура безначајности догађања, што заправо треба да замагли перспективу вјечности.

Нашу савременост карактерише доминација у секторима финансија и високе технологије, што условљава константно повећавање неједнакости међу људима и народима. Економски опстанак и развој многих држава зависи од испуњавања политичких услова (то је политизовање економије), а политичка стабилност и политичке структуре зависе од економских уступака инвеститорима (то је економизовање политике). Одиграва се успостављање контроле над глобалним ресурсима, над тржиштем, финансијама и информацијама. За одржавање оваквог стања користи се стратегија масовног медијског заглупљивања и политичке демобилизације; „глобални играчи“ намећу културне моделе и поново заоштравају стари проблем идеолошке употребе културе, наиме употребе културе у сврху оправдавања и јачања доминације изван поља културе; предузима се фрагментација друштва да се не би могао артикулисати један масовнији покрет економског и културног опоравка као основа политичке самосталности. Академска (интелектуална) љевица конвертовала се у постмодернизам, мултикултурализам, критичку теорију, наиме у теоријске стратегије које све у свом фокусу имају културу, а не економију – која је толико доминантна да је у стању да конструише културне обрасце понашања и да их користи за манипулацију. Друштвене науке су у бар двострукој кризи: искуство њи-

хове злоупотребе од стране структура моћи је изобилно и евидентно, а енормни напредак природних наука омогућио је овима не само преузимање тема друштвеним наукама него и већу вјеродостојност. Људски ум се заплео у бескрајне интерпретације и (де)контекстуализације, запао је у несавладиву информисаност и привид знања. На дјелу је суптилни, орвеловски тоталитаризам: контролише се са́мо мишљење као људска способност, а да више не постоји утврђено 'мишљење', – оно је дневно промјенљива роба; у флуид се претварају све духовне тачке ослонца, сви животни оријентири, вриједности и увјерења. Свакодневно сазнајемо шта је све постало могуће, али ко треба да нам одговори на питање шта је све допустиво?

Ово је владајуће и овладавајуће идеолошко стање духа[3] у ком се предузима деконструкција и фикционализација историјске прошлости и традиције као предуслов за њихову функционалну конструкцију (тзв. ревизију). Још стручније речено: предузима се брутално насиље и безочно лагање ради доминације и пљачке. Као пред Први свјетски рат, у доба комплексног експанзионизма, када су европске земље запосиједањем колонија успоставиле политичку и економску доминацију, која је онда покривана и прикривана њиховом тобожњом цивилизаторском мисијом. (Почетком XX вијека европској експанзији почеле су да својим претензијама конкуришу САД и Јапан.) На цивилизаторску мисију позивала се и Аустроугарска након што је по Берлинском конгресу 1878. окупирала Босну и Херцеговину на 30 година и потом је 1908. анектирала.

2. Експанзионизам као увертира

Експанзионизам не само да претходи Великом рату него на њега узрочно дјелује. У разним сферама живота (политика, економија, култура) експанзионизам[4] постаје феномен времена, видљив до данас. (Паралеле и сличности с данашњим стањем остављам овдје пострани.)

---

[3] Нешто више о кратко описаном стању ствари писао сам у чланку „Философија и теологија у контексту савремености", *Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати*, књ. 15, Зборник радова научног скупа (ПБФ Београд, 14. децембар 2013), прир. Б. Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет 2014, 121-126.

[4] У даљем приказу ослањам се на добар увид и преглед који даје Пјер Ренувен (1893–1974), и са̂м учесник Великог рата и војни инвалид: Pierre Renouvin, *La Crise européenne et la Première Guerre mondiale*, Paris: Presses universitaires de France [3]1948 ([1]1934, [4]1962, [5]1969; [Paris]: A. Sauret 1972, préface de Adrien Dansette) = *Evropska kriza i prvi svjetski rat*, prev. N. Berus, Zagreb: Naprijed 1965, нарочито стр. 9-24.

– Економска експанзија: Развијеним европским земљама потребно је тржиште за вишак производа, а сировине и храна за сопствену индустрију и становништво. Оне настоје да у ваневропским државама добију трговинске повластице и монополе. Нпр. „уговори о насељавању“ дају енглеским, француским или њемачким држављанима у земљама Јужне Америке право куповине земљишта, право слободне трговине под повољнијим условима него што их имају домицилни држављани и право слободног вршења вјерских обреда. У земљама Азије европске владе су за своје држављане издејствовале специјални положај екстериторијалности који их изузима од локалног општег права. У Османском царству Европљани имају трговинске, пореске, вјерске и правосудне бенефиције. Развијен је читав систем гарантија да би се штитили привилеговани интереси, наиме да се повећа извоз из европских држава, а успостављањем колонија и кроз повољне концесије да се организује експлоатација пољопривредних и рудних богатстава у ваневропским државама. То је условило развитак саобраћајних капацитета и извоз европског капитала наравно по већим каматним стопама. Финансијска експанзија праћена је економским и политичким притисцима и резултује успостављањем политичког утицаја и доминације. Овај процес је праћен исељавањем европског становништва (Европу је од 1900. до 1914. напустило око двадесет милиона становника). Емигрира углавном сиромашно и витално становништво, што је за владе политички и социјално корисно јер предупређује немире.

– Експанзија политичких идеја: Политички либерализам (парламентаризам, слобода штампе, индивидуална права) у Европи почетком XX вијека представља цивилизацијски стандард. У ваневропским државама површно се опонаша прихватање либералних начела, али се у пракси ова начела изигравају.

– Вјерска експанзија: Европске хришћанске конфесије настојале су да организованом мисијом рашире јеванђеље, наиме европску хришћанску цивилизацију. Изван Европе у првим годинама XX вијека дјеловало је шеснаест хиљада римокатоличких и осам хиљада протестантских мисионара с циљем да ваневропско становништво преобрате не само у вјери него у социјалном и политичком па и привредном понашању. Ово цивилизацијско преобраћање често је представљало претходницу економског продора и припомоћ у колонизовању. Почетак XX вијека карактерише неспособност Римокатоличке цркве да се споразумије с интелектуалним и социјалним духом времена и да се приближи

тежњама савременог друштва. Вјерско буђење у Европи карактеристика је нарочито почетка ратних непријатељстава.

– Интелектуална експанзија: У философији, књижевности, ликовној и музичкој умјетности експанзија је много мања него што би се очекивало, али припрема много дубље промјене него што се жељело. У годинама пред Први свјетски рат историографски рад је био изузетно плодан и подигнут на виши научни ниво у погледу учености, способности за систематизацију и генерализацију, методичке самосвијести и критичког духа. Но рат је много тога прекинуо.

> *„Распаливши међу народима осветољубивост и мржњу, распаљујући национални понос и изазивајући осјећање презира или жеље за осветом, наметнуо је [рат] ширењу науке најгрубљу присилу. 'Ратни дух' је деформисао добар дио интелигенцијâ и често осудио на ћутање оне који свој идеал непристрасности нису хтјели жртвовати тренутним страстима. Историчари су често били 'мобилисани' у службу пропаганде. Тежња за истином и жеља да се схвати гледиште другог биле су одбачене. То приморавање било је потребно дакако у националном интересу, али је оно историчару одузимало слободу мисли и независност духа који су потребни за његово дјело. Ипак су поглед на велике догађаје који су потресали свијет и проблеми који су се постављали у политичком, економском и социјалном животу пружали прилику да се кроз чињенице боље оцијене узајамне реакције и да се боље проникне у неке аспекте колективне психологије. Након кризе, кад опет дођу мир и спокојство, историчари ће ширим образовањем и богатијим искуством бити способнији да боље схвате прошлост."*[5]

Рат је разорио интелектуални живот, донио животне проблеме супротстављене духовном животу, осиромашио је интелигенцију, покидао међународне контакте, онемогућио нормалну размјену интелектуалних творевина, узроковао губитак живота нарочито најмлађих интелектуалаца. Но рат је донио нове импулсе нарочито за примијењену науку и инспирације за умјетничко стваралаштво.

[5] P. Renouvin, *Evropska kriza i prvi svjetski rat*, 1965, 608-609.

3. Духовна ситуација пред Велики рат

Свјетски бестселер 1910. и наредних година била је књига Нормана Ејнџела (Ralph Norman Angell, 1874–1967) Велика илузија, која је убрзо преведена на неких 25 језика (само у једној години на петнаест).[6] Ејнџел је убјеђивао свјетску публику да услед привредне и финансијске глобализације до рата више никада не би требало да дође, наиме привреде европских земаља су до те мјере испреплетене и интегрисане да би рат и за побједника имао тако велике губитке и био толико деструктиван да би био узалудан (futile), што милитаризам чини превазиђеним (јер не може да служи као средство рјешавања политичких и економских проблема).[7] Рат је убрзо дошао, прво Балкански па онда свјетски, Велики. – Истовремено, њемачки коњички генерал Фридрих фон Бернхарди (*Friedrich Adolf Julius von Bernhardi, 1849–1930*) објавио је 1912. поред двотомне књиге О данашњем рату и веома популарну књигу Њемачка и сљедећи рат (која је већ наредне године штампана у шестом издању, а одмах по објављивању преведена је на француски и енглески, да би у Великој Британији већ 1914. имала девето издање).[8] Након што је начелно образложио право и дужност да се поведе рат, Бернхарди је уствpдио да је рат између великих сила неизбјежан, а пошто је Њемачка пред алтернативом да постане свјетска сила или да пропадне (Weltmacht oder Niedergang), онда се она мора припремити за рат у ком би ујединила читав њемачки народ и освојила нове колони-

---

[6] Ејнџел је у пацифистичком духу 1909. објавио буклет *Европска оптичка илузија* (*Europe's Optical Illusion*, London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co. 1909), који је у априлу следеће године прерађен објавио као књигу *Велика илузија* (*The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power in Nations to their Economic and Social Advantage*, London: William Heinemann 1910); услиједила су издања: јун 1910, новембар 1910, јануар 1911, април 1911, мај 1911. двапут, јул 1911, новембар 1911, јануар 1912, април 1912, септембар 1912, октобар 1912, новембар 1912, итд., док је упоредо штампано америчко издање: *The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power to National Advantage*, New York and London: G.P. Putnam's Sons 1910, 1911, 1913, Fourth Revised and Enlarged Edition 1913. Наравно да се није дуго чекало ни на њемачки превод (под насловом „Погрешна рачуница" – *Die falsche Rechnung: Was bringt der Krieg ein?*, Berlin-Charlottenburg: Vita 1913).

[7] О томе видјети J. D. B. Miller, *Norman Angell and the Futility of War*, Macmillan 1986, као и нову општу студију Martin Ceadel, *Living the Great Illusion: Sir Norman Angell, 1872–1967*, Oxford: OUP 2009.

[8] Friedrich von Bernhardi, *Vom heutigen Kriege*, Band 1: *Grundlagen und Elemente des heutigen Krieges*, Band 2: *Kampf und Kriegführung*, Berlin: Mittler 1912; *Deutschland und der nächste Krieg*, Stuttgart: Cotta 1912, [6]1913 = *Germany and the Next War*, London: Edward Arnold 1912, [9]1914. Подробну анализу идејног контекста предузео је Fred Bridgham, „Bernhardi and 'The Ideas of 1914'", in: Fred Bridgham, ed., *The First World War as a Clash of Cultures*, Rochester, NY: Camden House 2006, 183-213.

је.[9] Пацифиста Ејнџел је након рата до ког по њему није требало доћи објавио 1921. књигу Плодови побједе[10] као наставак Велике илузије, да би показао да је био у праву, – као што је генерал Бернхарди пожурио да 1920. „након искустава свјетског рата“ објави књигу О рату будућности[11], да би показао да ће бити у праву. Ејнџел је 1933. добио Нобелову награду за мир, а Бернхарди није поживио до те године кад је на власт у Њемачкој дошао онај који би по њему без премца могао добити награду за рат. – Године 1921. објавио је Чарлс [тј. Карел] Вопичка (Charles Joseph Vopicka тј. Karel Josef Vopička, Dolni Hbity близу Прага 1857 – Чикаго 1935; изванредни посланик и опуномоћени министар Сједињених Америчких Држава у Румунији, Србији и Бугарској 1913–1920) књигу Тајне Балкана у којој на добром познавању прилика заснива своје предвиђање о будућности мира у Европи: главна препрека за мир и стабилност у Европи годинама је била Аустроугарска, па је њеном подјелом отклоњен најважнији узрок нестабилности и ратова у Европи, а пошто Њемачка из финансијских и економских разлога и зато што је њен народ опредијељен за демократију и антимилитаризам неће поново жељети да поведе неки рат, онда остаје да се Турска ограничи на Малу Азију, Бугарска праведно казни, ријеши питање Ирске и рашчисти ситуација у Русији – да би Европа уживала у благодатима мира.[12]

Философија и књижевност дају пред Велики рат значајне прилоге.[13] Едмунд Хусерл (Edmund Husserl, 1859–1939) објављује Идеје за чисту феноменологију и феноменолошку философију (Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie, Halle a. d. Saale 1913). Исте 1913. Макс Шелер (Max Scheler, 1874–1928) објављује Прилог феноменологији и теорији осјећања симпатије и о љубави и мржњи (Zur Phänomenologie und Theorie der Sympathiegefühle und von

[9] О томе да Бернхарди „са великом прецизношћу погађа намере званичне Немачке“ видјети Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf: Droste 1961, 31 = Fric Fišer, *Posezanje za svetskom moći: Politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914–1918*, Beograd: Filip Višnjić 2014, 28-29.

[10] N. Angell, *The Fruits of Victory: A Sequel to „The Great Illusion“*, London: W. Collins Sons & Co. 1921; поново је одмах услиједило њемачко издање: *Die Früchte des Sieges*, Berlin: Hans Robert Engelmann 1922.

[11] F. von Bernhardi, *Vom Kriege der Zukunft: Nach den Erfahrungen des Weltkrieges*, Berlin: Mittler 1920.

[12] Charles J. Vopicka, *Secrets of the Balkans: Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe*, Chicago: Rand, McNally & Co. 1921 = Čarls Dž. Vopicka, *Tajne Balkana: Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, prev. O. Potežica, Beograd: Službeni glasnik 2009, 377-381. (Ово поглавље носи наслов „Будући европски ратови нису вјероватни“.)

[13] Једну културну панораму године 1913. ауторски описује Florian Illies, *1913. Der Sommer des Jahrhunderts*, Frankfurt/M: Fischer 2012 = Florijan Ilijes, *1913. – Leto stoleća*, prev. S. Krajčević, Beograd: AED Studio 2014.

Liebe und Hass, Halle 1913) и Формализам у етици и материјална вриједносна етика (Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik, Halle 1913, други дио 1916), а Карл Јасперс (Karl Jaspers, 1883–1969) Општу психопатологију (Allgemeine Psychopathologie, Berlin 1913). Зигмунд Фројд (Sigmund Freud, 1856–1939) у Тотем и табу (Totem und Tabu, Wien 1913) бави се проблемом инцеста. Освалд Шпенглер (Oswald Spengler, 1880–1936) од 1911. посвећено пише Пропаст Запада, но сачекао је 1918. да потврду резонантног наслова овјери Велики рат (Der Untergang des Abendlandes: Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte, том 1: Gestalt und Wirklichkeit, Wien 1918; том 2: Welthistorische Perspektiven, München 1922).

Године 1913. осамљени Марсел Пруст (Marcel Proust, 1871–1922) почиње да објављује У трагању за изгубљеним временом, излази наиме први том Пут ка Свану (À la recherche du temps perdu: Du côté de chez Swann; читаво дјело је отимано од болести и смрти између 1908. и 1922. а објављено од 1913. до 1927). Томас Ман (Thomas Mann, 1875–1955) је 1912. објавио Смрт у Венецији (Tod in Venedig) и од 1913. исписује странице Чаробног бријега (Der Zauberberg, Berlin 1924). Франц Кафка (Franz тј. František Kafka, 1883–1924) у једном септембарском даху од осам сати 1912. написао је и следеће године у лајпцишком часопису Arkadia објавио приповијетку Осуда (Das Urteil: Eine Geschichte für Felice B.). Џејмс Џојс (James Joyce, 1882–1941) је пред сам рат објавио збирку приповједака Даблинци (Dubliners, 1914; писано између 1904. и 1907) и одмах почео рад на Уликсу (Ulysses, Paris 1922). Херман Хесе (Herman Hesse, 1877–1962) је у зиму 1912/13. написао и 1914. објавио роман Росалда (Roßhalde, Berlin 1914), а Роберт Музил (Robert Musil, 1880–1942) је те 1914. објавио ратнохушкачки текст „Европејство, рат, Њемство“ („Europäertum, Krieg, Deutschtum“, Die Neue Rundschau 25, September 1914), да би након ратног искуства дошао 1921. до Човјека без особина (Der Mann ohne Eigenschaften; прва књига изашла је 1930). Но већ је либерал Валтер Ратенау (Walther Rathenau, 1867–1922), индустријалац, политичар, писац, жртва политичког атентата, популарним књигама Прилог критици времена (Zur Kritik der Zeit, Berlin 1912) и О механици духа (Zur Mechanik des Geistes“ , Berlin 1913; три издања у овој години) настојао да се модерном „механизовању свијета“ успротиви „царством душе“.

Артур Конан Дојл (Sir Arthur Conan Doyle, 1859–1930) објавио је 1912. роман Изгубљени свијет (The Lost World), у ком се запутио да у јужноамеричкој џунгли нађе праисторијске животиње, и није послао Шерлока Холмса да нађе Титаник који је те 1912. имао катастрофу којој Холивуд трајно не може да одоли. – Године 1913. Игор Стравински-

(Игорь Фёдорович Стравинский, 1882–1971) праизводи превратнички балет Посвећење пољећа, дадаиста Марсел Дишан (Marcel Duchamp, 1887–1968) свој први редимејд Точак бицикла, Казимир Маљевич (Казимир Северинович Малевич, 1878–1935) слика Дрвосјечу и први пут Црни квадрат, због чега је он câм овај чин наводио као рођење супрематизма; Оскар Кокошка (Oskar Kokoschka, 1886–1980) слика Вихор и Лице жене; – сви они 1913. стварају најутицајнија дјела. Дајући израза својој анархичној машти и згражајући се над логиком, избјеглице из различитих земаља покренули су у Цириху 1916. дадаизам, покрет ограниченог утицаја, који илуструје потребу за супротстављањем „агонији времена“ и „обмани разума“, за отклоном од прошлости и бјекством од традиције. – Страх од неподношљивог вишка историје и бјекство од непожељног идентитета и данас су срачунати фактори за контролисање људског понашања.

Младобосанац, чудесни Димитрије Митриновић (1887–1953) у пољеће 1912. пише програмски текст „Прва редакција Општег Програма за омладински клуб Народно Уједињење“ (објављено анонимно у Београду 1912), 1913. у наставцима у Босанској вили објављује „Естетичке контемплације“, а 27. фебруара 1914. држи у Минхену предавање о Кандинском (Василий Васильевич Кандинский, 1866–1944)[14], с којим га везује пријатељство и ангажман да окупи истакнуте европске интелектуалце око стварања паневропске културе као „основе будућности“, наиме превазилажења подјела и сукоба. Но услед избијања ратног сукоба принуђен је да почетком августа 1914. умакне у Енглеску, кад и Кандински у Швајцарску.

4. „Идеје из 1914.“ etc.

Национално настројени њемачки интелектуалци реаговали су на избијање Великог рата формулисањем национално-политичког програма „Идеје из 1914.“ о преобликовању Њемачке укидањем „идеја из 1789.“ тј. идеала Француске револуције (слобода, једнакост, братство). Израз „идеје из 1914.“ (Ideen von 1914) изумио је већ у првим данима рата њемачки економиста и социолог Јохан Пленге (Johann Plenge, 1874–1963)[15], популарисао га је у истоименом пропагандном спису

[14] Видјети Shulamith Behr, „Wassily Kandinsky and Dimitrije Mitrinovic: Pan-Christian Universalism and the Yearbook ‘Towards the Mankind of the Future through Aryan Europe’“, *Oxford Art Journal* 15.1 (1992) 81-88.

[15] Упор. његов програмски и пропагандни спис: Johann Plenge, *1789 und 1914: Die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes*, Berlin: Springer 1916; исцрпно о томе: Joachim

шведски политиколог и конзервативни политичар Рудолф Ћелен (Johan Rudolf Kjellén, 1864–1922, иначе изумитељ термина ‘геополитика’)[16], а етаблирани хуманистички интелектуалци одмах су га прихватили у сврху идеолошког осмишљавања рата. „Идеје из 1914.“ ослањају се на ранији романтички став о посебности њемачке културе, друштва и политике, који сада треба да идеолошки утемељи њемачка ратна стремљења; оне се усмјеравају пропагандно против енглеских ‘ситних трговачких душа’ (Krämerseelen), француске тј. ‘галске површности’ (gallische Oberflächlichkeit) и ‘словенског деспотизма’ (slawischer Despotismus) и изричито нападају енглески парламентаризам и француску демократију, умјесто којих се за рјешење проблема њемачког класног друштва нуди бескласна ‘рововска заједница’ (Schützengrabengemeinschaft, заједница војникâ на фронту, одвојених од цивилног живота, изједначених у смртној опасности и страдању). Један органски појам народне заједнице (Volksgemeinschaft) супротставља се идеалу друштвене једнакости какав је била донијела Француска револуција.

„Идеје из 1914.“ утицале су на „Апел културном свијету“ (Aufruf an die Kulturwelt) тј. „Манифест деведесеттројице“ (Manifest der 93) првопотписаних њемачких научника, умјетника и писаца од 4. октобра 1914, у чијем писању је значајно учествовао Лудвиг Фулда (Ludwig Fulda, 1862–1939) давши му стилску форму Лутерових „95 теза“. Апел је требало да оповргне оптужбе ратних противника због њемачких бруталних злочина над цивилима приликом инвазије на иначе неутралну Белгију (Rape of Belgium, „силовање Белгије“), нарочито због разарања старог, од 1425. универзитетског града Лувена и спаљивања ненадокнадивог фонда средњовјековних рукописа и књига Универзитетске библиотеке[17], што је дало повода да се Њемци прикажу као културоцидни варвари. За ауторе „Манифеста“ све је то била нужна самоодбрана. Ефекат апела био је супротан његовој намјери, која је била заправо неприхватљива: рат оправдава њемачка култура као израз на-

Müller, *Die „Ideen von 1914“ bei Johann Plenge und in der zeitgenössischen Diskussion: Ein Beitrag zur Ideengeschichte des Ersten Weltkrieges*, Neuried: Ars Una 2001; Steffen Bruendel, *Volksgemeinschaft oder Volksstaat: Die „Ideen von 1914“ und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg*, Berlin: Akademie Verlag 2003.

[16] Rudolf Kjellén, *Die Ideen von 1914: Eine weltgeschichtliche Perspektive*, Leipzig 1915.

[17] Универзитетска библиотека у Лувену основана је 1636. У склопу репресалија њемачких трупа, у ноћи између 25. и 26. августа 1914. спламћело је десетине рукописа, 800 инкунабула и 300.000 књига. Разарање се поновило у Другом свјетском рату 16. маја 1940, кад је изгорјело 900.000 књига. Тада је у њемачком бомбардовању Београда без објаве рата 6. априла 1941. уништена и Народна библиотека Србије са непроцјењивим и ненадокнадивим рукописним фондом.

ционалне свијести о посебном путу („Sonderwegsbewußtsein“).[18] А одмах је услиједила још радикалније формулисана „Декларација универзитетских наставника Њемачког Рајха“ (Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches) од 16. октобра 1914. са више од 3000 потписника. Аутор изјашњења, по ком је Велики рат уствари одбрамбени рат њемачке културе, а спас читаве европске културе зависи од побједе њемачког милитаризма (без ког не би било њемачке културе), био је конзервативни, пруским патриотизмом задојени, гласовити класични филолог Улрих фон Виламовиц-Мелендорф (Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, 1848–1931), један од потписника претходног „Манифеста“.[19] На „Манифест“ и „Декларацију“ стигао је 21. октобра 1914. у Њујорк Тајмсу „Одговор британских научника њемачким професорима“ (Reply to the German Professors by British Scholars) са 120 потписа, у ком се критикују њемачка ратна доктрина и намјерна разарања у Белгији и констатује лаковјерност њемачких колега.[20]

Ставови њемачке интелектуалне елите о дубљем смислу и потреби рата, најприје спонтано изражени а потом пропагандно употребљавани, битно су утицали на духовну мобилизацију маса. Први философ који је добио Нобелову награду (1908. за књижевност) Рудолф Ојкен (Rudolf Christoph Eucken, 1846–1926), потписник „Манифеста“, рат је тумачио као „свјетско искушење њемачке продуховљености“ (Weltbewährungsprobe deutscher Innerlichkeit), као прилику да се спаси „култура душе“.[21] Томас Ман тада само у Њемачкој види стваралачку и дубокоумну, честиту и одважну, аутентичну културу, док насупрот томе друге европске државе оличавају тек цивилизацију, која је стерилна и површна, подмукла и благоглагољива.[22] Протестантски теолог Ернст

---

[18] Видјети Jürgen von Ungern-Sternberg, Wolfgang von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf „An die Kulturwelt!“: Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg*, 2.,erweiterte Auflage, Frankfurt/M: Peter Lang 2013.

[19] Након патриотских предавања с почетка рата (U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Reden aus der Kriegszeit*, Berlin: Weidmann 1915), губитка сина на источном фронту и нарочито сазнања о размјерама ратне деструкције и страдања, Виламовиц је промијенио однос према рату. Иначе, плејада класичних филолога XX вијека ученици су овог изузетног научника: Hans von Arnim, Eduard Fraenkel, Hermann Fränkel, Paul Friedländer, Johannes Geffcken, Alfred Gercke, Richard Harder, Felix Jacoby, Werner Jaeger, Paul Maas, Max Pohlenz, Karl Reinhardt, Wolfgang Schadewaldt, Eduard Schwartz, Ludwig Traube; неки од њих су у вријеме нацизма морали да емигрирају у САД и Велику Британију.

[20] Видјети Peter Hoeres, *Der Krieg der Philosophen: Die deutsche und britische Philosophie im Ersten Weltkrieg*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2004.

[21] Rudolf Eucken, *Die weltgeschichtliche Bedeutung des deutschen Geistes*, Stuttgart/Berlin 1914; *Die geistigen Forderungen der Gegenwart*, Berlin 1917.

[22] Thomas Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Berlin: S. Fischer 1918 (писано од 1915. до 1918); упор. и три огледа која је Ман по избијању рата написао и објавио код истог издавача: *Gedanken im Kriege* (август/септембар 1914), *Friedrich und die große Koalition* (од септембра до

Трелч (Ernst Troeltsch, 1865–1923) био је убијеђен да њемачко супротстављање западној демократији треба да подстакне надиндивидуални дух заједништва.[23] Философ и психолог Вилхелм Вунт (Wilhelm Wundt, 1832–1920), такође потписник „Манифеста", пише да плитки енглески дух одликују прагматизам и егоизмом вођени утилитаризам, па је рат за њих „нечасни разбојнички препад" (ehrloser räuberischer Überfall), а за Њемце је то рат за слободу и самосталност.[24] Социолог и економиста Вернер Зомбарт (Werner Sombart, 1863–1941) у памфлету Трговци и јунаци из фебруара 1915. критикује трговачки менталитет прагматичних Енглеза, а уздиже њемачко јунаштво као препреку општој комерцијализацији и материјализацији друштва, па онда сврха њемачког милитаризма није профит него заједништво и идеализам.[25] Марбуршки новокантовац Паул Наторп (Paul Natorp, 1854–1924) за рат окривљује „интелектуалне подстрекиваче у Београду и Петрограду", наиме њихов пантатаризам који се назива 'панславизам', а кад је рат већ ту онда је добродошао да се надвлада цивилизација, неразумни егоизам, посвећеност луксузу и оном материјалном.[26] Философ и социолог Георг Зимел (Georg Simmel, 1858–1918) у резонантном предавању „Криза културе" из 1916. не само да истиче да је техника постала самосврха, а замишљена је да буде средство, да се философија удаљила од живота, а рат нас поново враћа непосредности и динамици живота и ослобађа нас терета прекомјерне културе, него је за њега овај рат „догађај који од времена Француске револуције доноси највећи преврат и највише одређује будућност" (das umwälzendste, zukunftbestimmendste Ereignis seit der Französischen Revolution).[27]

децембра 1914) и *Gedanken zum Kriege* (јул 1915). Томас Ман је убрзо почео да се све изричитије дистанцира од ових радова.

[23] Ernst Troeltsch, „Die Ideen von 1914" (Rede, gehalten in der „Deutschen Gesellschaft 1914"), *Die neue Rundschau* 27, I/5 (Mai 1916) 605-624; и као сепарат, Berlin 1916; прештампано у: Troeltsch, *Deutscher Geist und Westeuropa: Gesammelte kulturphilosophische Aufsätze und Reden*, Tübingen: Mohr 1925, 31-58.

[24] Wilhelm Wundt, *Über den wahrhaften Krieg*, Rede gehalten in der Alberthalle zu Leipzig am 10. September 1914, Leipzig: Kröner 1914; *Die Nationen und ihre Philosophie*, Leipzig: Kröner 1915; *Die Weltkatastrophe und die deutsche Philosophie: Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus*, Erfurt 1920.

[25] Werner Sombart, *Händler und Helden: Patriotische Besinnungen*, München/Leipzig: Duncker & Humblot 1915.

[26] Paul Natorp, „Über den gegenwärtigen Krieg: Brief eines *deutschen* Universitätsprofessors an einen amerikanischen Kollegen", *Kölnische Zeitung*, 17. September 1914, 15 и даље; прештампано у: *Der Tag des Deutschen: Vier Kriegsaufsätze*, Hagen 1915, 13-33; Paul Natorp, „Löwen", *Christliche Welt* 28 (1914) 861 и даље; *Krieg und Friede: Drei Reden*, München 1915.

[27] Georg Simmel, „Die Krisis der Kultur", Rede, gehalten in Wien, Januar 1916, у: Simmel, *Der Krieg und die geistigen Entscheidungen: Reden und Aufsätze*, München/Leipzig 1917, 43-64.

Динамични философ и лабилни карактер Макс Шелер (Max Scheler, 1874–1928), који је докторирао код Рудолфа Ојкена (1897), из здравствених разлога није учествовао у Великом рату као војник, али се потрудио да то надокнади пропагандним текстовима и предавањима, посебно врло популарним и често доштампаваним панегириком Genius рата и Њемачки рат (Der Genius des Krieges und der Deutsche Krieg, 1915), у ком тумачи да њемачка нација као „заједничка духовна личност“ (Genius је ова идеалнотипска личност), као „заједница егзистенције, живота, љубави и културе“, кроз рат долази сама себи и спознаје себе, па је свјетски рат позив на духовни препород човјека.[28] Шелер са усхићењем пише да је рат сасвим природан међу живим бићима, рат је важно подсјећање на вриједност живота и битан фактор у расту културе, повезан са вриједношћу светог. Велики рат је рат културе за њемачку јединственост, а његов свети смисао за Њемачку је да је он борба за правду, па је као праведни рат заправо одбрамбени рат – јер брани од уништења културне вриједности. Онда агресор није Њемачка него Енглеска, са циљем да уништи њемачки народ, што је потпуно неправедно, па према томе Њемачка брани не само себе него и правду, борећи се против тиранских сила које хоће да разоре културу и народ.[29]

Мада су „Идеје из 1914.“, „Апел културном свијету“ и „Декларација универзитетских професора Њемачког Рајха“ не без разлога дисквалификовани као ирационална и префашистичка застрањивања, чињеница да су ове пропагандне изјаве подржали и даље развили значајни, тада и касније утицајни стваралоци њемачке науке и културе сугерише да би њихов основни семантички садржај и рационални појмовник ваљало размотрити без вриједносно негативног приступа, чак и

[28] Први пут изложено у чланку „Der Genius des Krieges“, *Die Neue Rundschau* XXV/10 (1914) 1327-1352.

[29] Max Scheler, *Der Genius des Krieges und der Deutsche Krieg*, Leipzig: Verlag der Weißen Bücher 1915, [3]1917; прештампано у: Max Scheler, *Gesammelte Werke*, Bd. IV: *Politisch-pädagogische Schriften*, Bern/München 1982, 7-250, скупа са другим Шелеровим сродним оновременим текстовима: Europa und der Krieg (1915), Der Krieg als Gesamterlebnis (1916), Die Ursachen des Deutschenhasses (1917), Soziologische Neuorientierung und die Aufgabe der deutschen Katholiken nach dem Kriege (1916). – Уз ово видјети: H. Sebastian Luft, „Germany's Metaphysical War. Reflections on War by Two Representatives of German Philosophy: Max Scheler and Paul Natorp“, Themenportal Erster Weltkrieg (2007), URL: http://www.erster-weltkrieg.clio-online.de/2007/Article=208, као и прегледну контекстуализацију: Goran Gretić, *Problem drugoga i stranoga: Socijalna ontologija i asimetrija etičkoga*, Zagreb: Breza 2012, 65-112: „Etika, filozofija rata i pitanje Europe: Max Scheler u kontekstu“. – Једно унеколико шелеровско настојање да се оправда рат и да му се припише дубљи културни смисао, користећи се анализом духовне ситуације уочи Великог рата, објавио је ратне 1943. године у Независној држави Хрватској плодни хрватски философ и теолог Stjepan Zimmermann (1884–1963) у књизи *Kriza kulture: Kulturno-filozofijske studije iz suvremene socijalne filozofije*, Zagreb: HAZU 1943, нарочито поглавље „Kultura i rat“ (113-145).

мимо изворног контекста, али наравно без намјере за оправдањем.[30] То што су њемачки интелектуалци тврдили да је рат неопходан и неминован, да Њемачка има право да поведе рат и да тај рат има дубљи смисао и идејно оправдање јер потврђује самосвојност њемачке културе супротстављене западној цивилизацији – не може добити накнадни оправдавајући смисао производњом контекста. Но то је такође било једно радикално суочење са сломом европских вриједности, са губитком вјере у умни поредак и напредак човјечанства на темељу идеала просвјетитељства и научног прогреса, суочење са духом времена у чију дијагнозу свакако спадају интересни експанзионизам и материјализам. У Њемачкој након Првог светског рата ова духовна ситуација је била још заоштренија, како свједочи Ханс-Георг Гадамер (Hans-Georg Gadamer, 1900–2002):

> *„Био је то крај једног доба, доба либерализма, вјеровања у неограничени напредак и непоречивог вођства науке у културном животу, које доба је пропало у жестоким биткама Првог свјетског рата. Да се млада генерација, која се након рата вратила на универзитете, више није могла увјерити у ове вриједности, показало се и у философији. На фактум науке оријентисана новокантовска философија, која је владала њемачким катедрама, била је код нас младих изгубила на вјеродостојности.“*[31]

Данашња „духовна ситуација“, с почетка овога текста, такође провоцира одговор.

---

[30] Упор. за шири контекст: Jeffrey Verhey, *The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany*, Cambridge: Cambridge University Press 2000 [diss. Berkeley 1991: „The Myth of the Spirit of 1914 in Germany 1914–1915“]; Kurt Flasch, *Die geistige Mobilmachung: Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg. Ein Versuch*, Berlin: Alexander Fest Verlag 2000, и касније рефлексије у: K. Flasch, *Philosophie hat Geschichte*, Bd. 1: *Historische Philosophie. Beschreibung einer Denkart*, Frankfurt/M: Klostermann 2003, 299-318: „Geistige Mobilmachung 1914 und heute“; Steffen Bruendel, *Zeitenwende 1914: Künstler, Dichter und Denker im Ersten Weltkrieg*, München: Herbig Verlag 2014; Oliver Janz, *14: Der große Krieg*, Frankfurt/M: Campus 2013 = Оливер Јанц, *14. Велики рат*, Нови Сад: Прометеј, Београд: РТС 2014, 259-270.

[31] Hans-Georg Gadamer, „‘Platos dialektische Ethik’ – beim Wort genommen“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Nr. 112 (17. Mai 1989); прештампано у: Hans-Georg Gadamer, *Gesammelte Werke*, Bd. 7: *Griechische Philosophie III: Plato im Dialog*, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1991, 121-127 = Ханс-Георг Гадамер, *Дијалог и дијалектика: Шест студија о Платону*, изабрао, превео и приредио Б. Шијаковић, Београд: ИТИ ПБФ 2012, 11-17: 12.

5. Подстрекивање на рат

Хабзбуршка монархија је на све начине осујећивала развој националне идеје код јужнословенских народа[32], посебно се трудила да онемогући стварање једне веће словенске државе и противила се сваком уједињењу Србије и Црне Горе, подстицала је подјеле и сукобе супротстављајући међусобно балканске национализме, служећи се грчким, албанским и муслиманским елементима у борби против јужнословенских (наиме, практикујући опробану методу *divide et impera*), производећи нове нације и идентитете, предузимајући колонизације становништва не само с привредним мотивима него и с политичким, да би разбијала српску етничку територијалну компактност, а наравно све ово због тога да би задобила привредни и политички монопол на Балкану као извору сировина, како су то веома грубо изразиле економске одредбе Берлинског конгреса и још грубље потврдио даљи развој историјских догађаја до Првог свјетског рата.[33] Наиме, Источна криза (1875–1878) и Берлински конгрес (1878) донијели су Аустроугарској „право“ да окупира Босну и Херцеговину, а трговачким уговором из 1881. она је економски потчинила Србију и Тајном конвенцијом (1881) довела је у политичку зависност. Царински рат (1906–1911), анексија Босне и Херцеговине (1908) и настојање да се умање резултати Србије из првог Балканског рата (нпр. иницијатива 1912. да се формира „самостална“ албанска држава, Драчка криза), – све то илуструје континуитет аустроугарске колонијалне политике према Србији и Балкану.[34]

---

[32] Овдје упућујем на своју студију „Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији ‘другости’ Балкана“ (1999), сада у: Б. Шијаковић, *Присутност трансценденције: Хеленство, Хришћанство, Философија историје*, Београд: Службени гласник, ПБФ 2013, 148-178; ново засебно, пето издање на српском, Београд: Службени гласник 2012, гдје види односну литературу.

[33] Упор. H. Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, Belgrad-Leipzig: Geza Kohn Verlagsbuchhandlung 1924, 16-17, 25 = Vendel, „Habsburgovci i južnoslovensko pitanje“, prev. T. Bekić, *Treći program Radio-Beograda*, br. 92-95 (1992) 138-193: 144, 150; Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903): Борба за Балкан*, Београд: Историјски институт САНУ 1992, 211-219; I. Hadžibegović, „Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine 1878–1914. godine“, *Prilozi Instituta za istoriju*, god. XI-XII, br. 11-12 (Sarajevo 1975–1976) 310-317; Томислав Краљачић, „Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за време аустроугарске управе“, *Историјски часопис*, књ. XXXVI (1989) 11-24; Душан Дрљача, „Колонизација страног живља у Босни и Херцеговини крајем XIX века с посебним освртом на досељавање Пољака“, у зборнику *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена* (Међународни научни скуп 13-15. децембар 1994), Београд: Историјски институт САНУ, Нови Сад: Православна реч 1995, 213-224.

[34] Можда је и данас интересантно прочитати шта је писао у овај проблем упућени Мирослав Крлежа (1893–1981): „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–18“, *Vjesnik* XXI br. 4965 (Zagreb 29. XI 1960) 10-11, br. 4976 (13. XII 1960) 5, br. 4979 (17. XII 1960) 4-5 = M. Krleža, *Eseji i članci*, knj. 5, Sarajevo: Oslobođenje 1979, 247-307, 256: „Da Srbiju treba podrediti austrijskim interesima, da je treba vojnički svladati i vratiti u austrijski status quo ante 1903, ta se

Беч је сматрао да треба искористити исцрпљеност Србије након два балканска рата. (То је био довољан разлог што Србији никако није одговарао рат; Пашић је био потпуно свјестан могуће катастрофе; доказ неспремности за рат је помирљив одговор Србије на ултиматум у Бечу формулисан тако да не може бити прихватљив.) Још у децембру 1912. Ратни савјет у Берлину затражио је од Министарства спољних послова да утиче на генерисање дипломатске кризе која би се искористила за превентивни рат.[35] У јесен 1913. њемачки цар Вилхелм II (Kaiser Wilhelm II, 1859–1941) у сусрету са аустроугарским престолонаследником Францом Фердинандом (Franz Ferdinand von Österreich-Este, 1863–1914) и министром спољних послова грофом Леополдом Берхтолдом (Leopold Graf Berchtold, 1863–1942) износи увјерење да се Аустроугарска налази под несносним притиском словенског становништва, а да Словени нису рођени да владају него да служе, и ако би Србија одбила покорност – требало би је на то натјерати: „Кад Његово Величанство цар Франц Јосиф нешто тражи, српска влада се мора покорити; а ако то не учини онда треба Београд бомбардовати и држати га толико посједнутог док се не испуни воља Његовог Величанства. … Можете бити сигурни да ја стојим иза вас и да сам спреман извући сабљу кадгод ваш поступак то учини потребним. … Словени нису рођени за господаре него за слуге, то им треба утувити у главу, а избити им из главе да од Београда очекују помоћ. Са Словенима као и до сад: подијели па владај." У децембру 1913. Вилхелм II подстрекава Аустроугарску ставом да Срби морају бити упрегнути у кола Монархије.

> *„Вилхелм II није само подстицао Аустрију на рат против Србије, него је чак инсистирао да се то мора предузети без одлагања и сматрао је да би било за жаљење да се таква прилика не искористи." (...) „[Н]емачке и аустроугарске одлуке биле су засноване на отвореној тежњи да се изазове конфликт."*[36]

Германизовани Словенац, од 1911. деспотски намјесник Босне и Херцеговине, аустроугарски генерал Оскар Потјорек (Oskar Potiorek,

koncepcija u vojničkim i političkim planovima ocrtava sve jasnije već od 1906, a preko aneksije Bosne 1908 i albanske krize oko balkanskih ratova 1912–13, ona se od prijetnje pretvara u neprikrivenu diplomatsku i vojničku agresiju."

[35] Уз наредно упор. Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: Кратка историја*, Београд: Српска књижевна задруга 2014, 46-47.

[36] Annika Mombauer, *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*, London: Longman 2002 = Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата: Спорења и сагласности*, прев. К. Тодоровић, Београд: Clio 2013, 18-19.

1853–1933) у писму-одговору аустријско-пољском политичару и тада министру финансија Леону Билињском (Leon Ritter von Biliński, 1846–1923) из Сарајева у Беч 28. маја 1913. најављује ратну опцију против Србије. Потјорек се наиме потпуно слаже с Билињским да ако већ тад не дође до оружаног сукоба (Waffengang) треба се систематски припремити за велики рат који је кроз неколике године неминован (für den binnen wenigen Jahren unvermeidlichen … grossen Krieg).[37]

> *„Избијање рата није било последица судбине или зле коби, него резултат намера. Да би се разумело зашто је криза ескалирала у општи рат, треба се окренути Бечу и Берлину јер је тамо рат свесно планиран…“*[38]

Гроф Форгач (Johann [János] Graf Forgách von Ghymes und Gács, 1870–1935; амбасадор у Београду 1907–1911, дакле у вријеме анексионе кризе 1908–1909. и Фридјунговог процеса 1909–1910, кад је био актер у фалсификовању докумената, што је компромитовало аустроугарску дипломатију), први сарадник министра Берхтолда, изразио је жељу себи подређеном барону Силашију (Julius [Gyula] von Szilassy, 1870–1935) да се у свим канцеларијама Министарства спољних послова истакне слоган „Serbia delenda est“ („Србија мора бити уништена“, што је варијација чувеног слогана Катона Старијег [Marcus Porcius Cato Censorius, 234–149] „Ceterum censeo Carthaginem esse delendam“). О овој Форгачевој жељи и о томе да је Форгач мрзио све што је словенско свједочи италијански дипломата Карло Сфорца (Carlo Sforza, 1872–1952; од 1916. опуномоћени посланик Италије при српској избјегличкој влади на Крфу), који притом изражава увјерење да је анексиона криза из 1909. била генерална проба за оно што се догодило 1914. и да су дипломате у Бечу 1912/13. опасност видјели у томе што, захваљујући Форгачу који је постао свемоћан у Ballhausplatz, Министарство спољних послова умјесто да дјелује као противтежа оптирању војних

---

[37] Превод Потјорековог писма Билињском објављен је 1928. у сарајевском листу *Вечерња пошта*, потом 1929. и 1931. у листу *Политика*, а недавно га је поново учинио јавно доступним Мирослав Перишић у првом броју часописа Андрићевог института *Историјске свеске* бр. 1 (Андрићград, 5. јан. 2014) 4-5, са факсимилом прве стране на стр. 2. О Потјорековој политичкој и личној мржњи према Србима пише и Билињски у својим *Успоменама*: Leon Biliński, *Wspomnienia i dokumenty*, T. 1-2, Warszawa: F. Hoesick 1924–1925, т. 1, 264; дјелимичан превод првог тома: *Bosna i Hercegovina u* Uspomenama *Leona Bilińskog*, prijevod s poljskog Z. Zlodi, Sarajevo: Institut za istoriju 2004, 77: „Gospodin Potiorek, koji je prema Srbima gajio političku i osobnu netrpeljivost, iskoristio je izvanredno stanje i odmah raspustio tisuće političkih, školskih i crkvenih srpskih organizacija te im pritom konfiscirao imovinu.“

[38] А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, 2013, 16-17.

кругова за рат – оно их још више подстрекава.39 Но није било потребно додатно подстрекивати начелника аустроугарског генералштаба, тада барона а потом грофа, Конрада фон Хецендорфа (Franz Conrad von Hötzendorf, 1852–1925), кога је на сваки помен Балкана хватала анексиоманија, а који је у једном меморандуму из 1913. написао:

> *„У привредном погледу Србија за Монархију која нема својих колонија представља најважније подручје извоза. ... Осим тога се мора имати у виду да је Србија изузетно плодна, даровима природе богата и у највећој мери просперитетна земља чија блага, као и њихово искоришћавање, не би требало препустити другим државама."*[40]

Ово је била увертира и инспирација за летке и плакате којима је бечка ратна пропаганда засула Беч, чак и све сарајевске кафане, након Видовданског атентата 1914. са слоганима који су сада били разумљиви и онима који нису знали латински: „Alle Serben müssen sterben" („Сви Срби морају умријети") и „Serbien muß sterbien" („Србија мора да умрија").[41]

И у Берлину је постојала нескривена намјера да се изазове рат. И постоји континуитет од Вилхелма II до Хитлера у ратним циљевима и намјерама Њемачке да се у различитим историјским условима домогне свјетске моћи, као што је темељито и аргументовано доказао Фриц Фишер (Fritz Fischer, 1908–1999) у капиталним дјелима Посезање за свјетском моћи (1961), Рат илузија (1969) и Савез елита (1979)[42]. То је још двадесетих година наслутио гласовити правник Херман Канторовиц (Hermann Kantorowicz, 1877–1940) у својој анализи „питања криви-

---

[39] Видјети Count Carlo Sforza, *Contemporary Italy: Its Intellectual and Moral Origins*, Translated by Drake and Denise De Kay, New York: E. P. Dutton & Co. 1944, 181-182.

[40] Према: Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, 31 = Vendel, „Habsburgovci i južnoslovensko pitanje", 154.

[41] Видјети: Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Београд: Завод за уџбенике 2007, 343; Gustav Regler (1898–1963), *Das Ohr des Malchus: Eine Lebensgeschichte* (1958), *Werke*, Bd. 10, hg. v. G. Schmidt-Henkel, R. Schock, G. Scholdt, Frankfurt/M: Stroemfeld, Roter Stern 2007, 46: „Mit Kreide war an die Waggons geschrieben: »Jeder Schuß ein Russ', jeder Stoß ein Franzos', jeder Tritt ein Brit', alle Serben müssen sterben.« Die Soldaten lachten, als ich die Inschrift laut las. Es war eine Aufforderung, mitzulachen."

[42] Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf: Droste 1961, [2]1962, [3]1964, [4]1971; посебно издање 1967, репр. 1977 = Fric Fišer, *Posezanje za svetskom moći: Politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914–1918*, Beograd: Filip Višnjić 2014; *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911–1914*, Düsseldorf: Droste 1969, Droste Taschenbuch 1987; *Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871–1945*, Düsseldorf: Droste 1979 = *Savez elita: O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, prev. Andrej Mitrović, Beograd: Nolit 1985.

це за рат“ (Kriegsschuldfrage), када је закључио да, упркос евидентном високом степену њемачке одговорности за избијање рата, њемачка пропаганда о невиности заправо треба да одведе до одбацивања читавог Версајског уговора.[43]

6. О одговорности за рат

„Ти си син бомбардера,
Ја праунука оног несрећног
Једноруког дечака
Који је умро кашљући крв у Терезијенштату,
Као да га нису крстили
Именом анђела благовести.
Ово је био наш век.“
Весна Голдсворти, Солунски анђео (2011) 45.

За сваку врсту догађања постоје узроци или разлози, то јест „ништа се не догађа узалуд“, што је систематски изучио још Аристотел. Природни догађаји имају узроке, па отуд такве догађаје схватамо номолошко-каузалним објашњењем, наиме формулишемо законе који се односе на узрочно-последичне везе. Људско дјелање има разлоге (у то укључујемо мотиве и сврхе), па људске поступке схватамо телеолошко-финалистичким објашњењем, наиме разумијевамо их с обзиром на циљеве и сврхе којима људи теже. Склон сам становишту да тако треба да објашњавамо и историјско догађање, дакле не на номолошко-каузални начин него телеолошко-финалистички.[44]

Узроци и разлози, мотиви и поводи, циљеви и сврхе такве масовне и масивне ратне конфронтације какав је био Велики рат комплексни су и многоврсни, од економских преко политичких до идеолошких.[45] Већ недуго након избијања Великог рата било је јасно да он

[43] Од 1923. до 1929. Канторовиц је по овлашћењу Рајхстага радио на извјештају о питању кривице за Први свјетски рат. Већ 1927. извјештај је био спреман за објављивање, али је то у Рајхстагу спријечено, па је објављен тек 40 година касније: Hermann Kantorowicz, *Gutachten zur Kriegsschuldfrage 1914*, Aus dem Nachlaß herausgegeben und eingeleitet von Imanuel Geiss, Frankfurt/M: Europäische Verlagsanstalt 1967.

[44] Више о томе писао сам у чланку „Историја, моћ, идентитет“ (1995), сада у: Б. Шијаковић, *Присутност трансценденције*, 2013, 123-135, нарочито 127-130.

[45] О томе нпр. Сава Живанов, *Европа пред Први светски рат: Корени, узроци и поводи Великог рата. Од Берлинског конгреса до почетка Првог светског рата (1878–1914)*, Београд: Завод за уџбенике 2014 [ради се о допуњеном издању књиге *Rusija i raskol Evrope: Odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat. Od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914)*, Beograd 2005], као и зборник *Сто година од почетка Првог светског рата: Историјске и правне студије* (Зборник радова са Међународног научног скупа, уредници Јован Ћирић, Мирослав Ђо-

доноси промјене глобалних геополитичких структура, да драматично утиче на све области људског дјелања, од економије и политике до философије и књижевности. Може се рећи да је Велики рат био најзначајнији свјетскоисторијски догађај након Француске револуције, према последицама по глобалну геополитичку и финансијску структуру.

Ратни сукоб представља фазу расплета једног конфликта. Зато су узроци рата саставни дио рата, као што су то и циљеви рата тј. ратни циљеви зараћених страна. Узроци и циљеви рата играју важну улогу у оправдавању рата (имају епистемичку и интерпретативну моћ), а знају да трају и након што се положи оружје (имају онтолошку снагу важења). Ако, узимајући ово у обзир, приступимо питању узрокâ и разлогâ Великог рата (а то се радо формулише и као питање кривице за рат: Kriegsschuldfrage, War Guilt Question, Question de la responsabilité dans la guerre), онда је начелно важна једноставна и бистра тврдња Милорада Екмечића „за светски рат су морали постојати и светски разлози“ (из предговора трећем издању његове капиталне књиге Ратни циљеви Србије 1914.), као што исту важност има и његов став којим се ова књига завршава: „Циљ рата јачи је од рата.“[46] Стварни циљеви рата (у смислу преструктурисања свјетске моћи) а не њихово идеолошко представљање вјеродостојно свједоче о узроцима рата. Знамо, питање кривице за Велики рат спада међу најизученија питања у историографији уопште. То питање је такорећи у свим зараћеним странама постављено и прије него је рат почео. Једни су узроке за избијање рата истраживали да би се ослободили кривице, а други да би се оправдали мировни услови. Наравно, одговорност за рат утврђују побједници, али то је у случају Великог рата учинила и историја. Чланом 231 Мировног уговора у Версају (јун 1919) одлучено је: „Савезничке и придружене владе потврђују, а Њемачка прихвата, одговорност Њемачке и њених савезника за све губитке и штету коју су Савезничке и придружене владе и њихови становници претрпјели као последице рата који им је наметнула агресија Њемачке и њених савезника.“[47] Први свјетски рат закључен је Версајским миром, таквим миром послије ког је више тешко било дугорочно очувати мир.[48] Иако су побједници сматрали, према омиље-

---

рђевић), Београд/Андрићград: Институт за упоредно право, Интермекс, Завод за уџбенике 2014.

[46] Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914.*, Београд: Филип Вишњић, Гацко: Просвјета [3]2014 [Београд: СКЗ [1]1973, Београд: Просвета [2]1990], стр. XII одн. 496.

[47] Упор. А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, 2013, 43.

[48] Фелдмаршал Ерл Вејвел (Archibald Percival Wavell, 1883–1950) формулисао је: „послије ‘рата за окончање рата’ изгледа да су у Паризу били прилично успјешни при склапању ‘Мира за окончање Мира’.“ Према Anthony Pagden, *Worlds at War: The 2,500-Year Struggle between East and West*, New York: Oxford University Press 2008, 407.

ној и разглашеној формулацији популарног Херберта Џорџа Велса (Herbert George Wells, 1866–1946), да је Велики рат био рат који је ставио тачку на рат, рат који би требало да је окончао све ратове.[49] Други, одложени дио Великог рата одиграо се као Други свјетски рат, а накнадно је у адаптираној репризи Балканске ратне сцене 1991–1995. разбијена Југославија и кажњена Србија. Ако би се о правди могло одлучивати изван сфере моћи, можда бисмо тек онда од Лока (John Locke, 1632–1704) и Канта (Immanuel Kant, 1724–1804) могли научити да се рат не може прекинути 'миром' него правдом.[50]

Када се догодио Сарајевски атентат на Видовдан 1914. била је то за Беч подупрт Берлином права прилика да се повод прогласи разлогом.[51] Сасвим у духу „фалсификаторске праксе аустроугарске политике"[52], Беч је сарајевски атентат приказивао као злочиначки акт од стране припадника групице примитивних и крволочних великосрпских националиста, потпомогнутих злочиначком кликом из Србије, а жртва је престолонаследник најнапредније државе, и то у моменту када је убијени намјеравао да још више цивилизује Босну и Херцеговину. Ништа од овога није доказано као тачно, а све речено је доказано као нетачно.[53] Пе-

---

[49] H. G. Wells, *The War That Will End War*, London: Frank & Cecil Palmer 1914. Књига је настала на основу новинских чланака из августа 1914, а изашла је у октобру у три издања.

[50] John Locke, *Two Treatises of Government* (London 1690), A critical edition with an Introduction and apparatus criticus by Peter Laslett, Cambridge: At the University Press 1960: *The Second Treatise of Government* III 20 = *Две расправе* о *влади*, I-II, прев. К. Чавошки, Београд: Младост 1978, *Друга расправа* о *влади* III 20 (књ. II, стр. 20); Immanuel Kant, *Zum ewigen Frieden: Ein philosophischer Entwurf* I 1 (Königsberg 1795), *Gesammelte Schriften* (Akademie-Ausgabe), Bd. VIII, Berlin 1912, 343-344 = И. Кант, *Ум* и *слобода*, Београд 1974, 135-169: „Вечни мир", 137-138.

[51] Упор. M. Krleža, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–18", *Eseji i članci*, knj. 5, 1979, 261-262: „Atentat u Sarajevu poslužio je austrijskoj diplomaciji za njenu 'dobro smišljenu' navalu na koju se bečka dvorska diplomacija planski spremala od aneksije Bosne 1908. Iskoristivši ubojstvo prijestolonasljednika Ferdinanda i njegove supruge kneginje Hohenberg u svrhu larmoajantne propagande, Austrija, spremajući se na to političko umorstvo godinama, javlja se na historijskoj pozornici u ulozi 'viteškoga pravednika' koji 'nad odrom nevinog kneževskog para traži punu zadovoljštinu'. Bez obzira na to što su smrt prijestolonasljednika Ferdinanda i njegove morganatske supruge dvorski krugovi u najbližoj carskoj okolini, zajedno s madžarskim grofovima, pozdravili kao političko olakšanje, Sarajevski atentat trebao je da posluži austrijskoj diplomaciji za zauzimanje 'sretne moralne pozicije' sa koje se moglo pouzdano računati na konačnu likvidaciju srbijanskoga suvereniteta."

[52] Аутор овог израза је Херман Вендел (Hermann Wendel, 1884–1936); упор. Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, 52 = H. Vendel, „Habsburgovci i južnoslovensko pitanje", 167; Вендел такву аустроугарску политику оцјењује констатацијом да се „бечки властодршци … никада нису либили да користе кривотворене документе да би уништили свог политичког противника или га пак пред светом приказали као кривца" (45 тј. 162).

[53] О Сарајевском атентату још увијек је мјеродавна опсежна студија Владимира Дедијера (1914–1990), *Sarajevo 1914*, drugo dopunjeno izdanje, I-II, Beograd: Prosveta 1978 [прештампано у Београду 2014; [1]1966]. Стенографске биљешке са суђења објавио је Војислав Богићевић (1896–1981), *Sarajevski atentat: Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila*

ро Слијепчевић (1888–1964), учесник и свједок, 1925. пише: „Мора се човек осмехнути с иронијом кад погледа како извесни кругови немачки и англосаски потежу питање Сарајевског атентата као питање о кривици за Рат. Више година пред Рат осећало се у свој Европи да он долази, готово неминовно, и то да долази понајвише због пангерманских империјалистичких тенденца и супарништва Немачке наспрам Велике Британије."[54] Више пута је истицано да је Њемачку и читаву Европу одвело у пропаст погрешно процјењивање стварности од стране Њемачке, наиме прецјењивање сопствене снаге и пренапрезање сопствене моћи праћено потцјењивањем снаге противника и његове спремности да брани своју слободу и отаџбину (за шта је најбољи примјер била мала и исцрпљена Србија); фаталан је био, и то не само за Први рат, „континуитет заблуда".[55]

Принцип је „својим пиштољем хтио да заустави Drang nach Osten", – тако је формулисао Веселин Маслеша (1906–1943)".[56] Сарајевски атентат на Видовдан 1914. је политички атентат и тираноубиство, то је индивидуална слободарска и патриотска одлука једног малољетника, одлука која је међутим била донешена и у десетинама младих и усијаних а паметних и одлучних глава припадника покрета Млада Бо-

---

Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914 g., kritička obrada, uvod i redakcija prof. Vojislav Bogićević, Sarajevo: Državni arhiv NR BiH 1954. Богићевић је објавио и другу грађу око атентата: *Sarajevski atentat 28. VI 1914. Pisma i saopštenja*, priredio Vojislav Bogićević, Sarajevo: Svjetlost 1965. Грађу је претходно, на знатно нижем научном нивоу, са уводном студијом објавио Божо Черовић, *Босански Омладинци и Сарајевски Атентат*, Сарајево: Трговачка штампарија 1930. Цветко Поповић је своје врло корисне критичке анализе разноврсних публикација о Сарајевском атентату сабрао у књигу: Cvetko Đ. Popović, *Oko Sarajevskog atentata: Kritički osvrti i napomene*, Sarajevo: Svjetlost 1969. О разним аспектима видјети зборник међународног скупа историчара (Гацко, 19-21. септ. 2013): *Сарајевски атентат 1914.*, Ћоровићеви сусрети 2013., Гацко: Српско културно и просвјетно друштво Просвјета 2014. О везама атентатора са организацијом Црна рука видјети Васа Казимировић, *Црна рука: Личности и догађаји у Србији од мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917.*, Нови Сад: Прометеј 2013 [репринт првог издања: Крагујевац/Београд 1997], 738 и даље.

[54] Pero Slijepčević, *Omladina i Sarajevski atentat*, Zagreb: Nova Evropa 1925.

[55] Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и passim. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, prev. A. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Одбрана 2014.

[56] Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и passim. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, prev. A. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Одбрана 2014.

сна, иза ког је могао стати читав српски народ у Босни и Херцеговини. Истражни судија у процесу младобосанцима Лео Пфефер (Leon Pfeffer, 1877–1952) записао је импресију: „Принцип је био пророк и апостол, који се жртвовао за своју идеју; али Сарајевски атентат није био само дјело појединца или неколицине, – он означује почетак покрета цијеле нације која раскида и задњу карику на ланцу да би се ослободила и постала независном“.[57]

7. Млада Босна и Видовданска етика

„ал' тирјанству стати ногом за врат,
довести га к познанију права,
то је људска дужност најсветија!“
Његош, Горски вијенац, 618-620.

Назив „Млада Босна“[58] први је 1907. употребио Петар Кочић (1877–1916) у бањалучком листу Отаџбина, покренутом те године управо на Видовдан 15./28. јуна. У календару Просвјета за 1911. (Сарајево 1910) Владимир Гаћиновић даје свом тексту наслов „Млада Босна“[59] као назив тајног омладинског покрета (слободно политичко изражавање није било могуће) који је окупљао Србе, муслимане и Хрвате спремне да се боре против тиранске и угњетачке аустроугарске владавине у анектираној Босни и Херцеговини. Потом је Боривоје Јевтић (1894–1959) у сарајевској Босанској вили 1913. објавио чланак „Млада Босна“[60], а од 1918. овај назив улази у широку употребу. Младобосанци су били припадници спонтаног и романтичког националистичког и револуционарног покрета јужнословенске омладине у Аустроугарској, Србији, Црној Гори и међу исељеницима у Америци. Махом младићи, студенти и ђаци, на које су утицали Ђузепе Мацини (Giuseppe Mazzini, 1805–1872) и његова Млада Италија (La Giovine Italia, основана 1831), Баку-

[57] Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и passim. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, prev. A. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Одбрана 2014.

[58] О томе Cvetko Đ. Popović, *Oko Sarajevskog atentata*, 1969, 223-234; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 1978, књ. I, 223 и даље, 464.

[59] Прештампано у: Владимир Гаћиновић, *Огледи и писма*, Сарајево: Свјетлост 1956, 70-72.

[60] Боривој Јевтић, „Млада Босна“, *Босанска вила* XXVIII бр. 24 (Сарајево, 30. децембра 1913) 337-339.

њин (Михаил Александрович Бакунин, 1814–1876), Томаш Масарик (Tomáš Garrigue Masaryk, 1850–1937), Јован Скерлић (1877–1914) и многи други, имали су интересовања за књижевност и историју, бавили се философијом и друштвеном теоријом, путовали су по свијету и интензивно комуницирали међусобно и са другима. Били су не само храбри и одлучни, племенити и пожртвовани, него и талентовани и паметни: Богдан Жерајић (1886–1910), Димитрије Митриновић (1887–1953), Владимир Гаћиновић (1890–1917), Мустафа Голубић (1889–1941), Данило Илић (1890–1915), Гаврило Принцип (1894–1918), Трифко Грабеж (1895–1916), Недјељко Чабриновић (1895–1915), Вељко Чубриловић (1886–1915), Васо Чубриловић (1897–1990), Цветко Поповић (1896–1980), Мишко Јовановић (1878–1915), Јаков Миловић (1871–1916), Митар Керовић (1854–1916), Нађо Керовић (1886–1916), Лазар Ђукић (1896–1917), Иван Крањчевић (1895–1968), Бранко Загорац (1896–1941), Марко Перин (1897–1914), Драгутин Мрас (1895–1915), Јован Палавестра (1893–1959), Боривоје Јевтић (1894–1959), Јово Варагић (1888–1916), Милош Видаковић (1891–1915), Перо Слијепчевић (1888–1964), Јован Живановић (1892–1914), Вукан Круљ (1885–1916), Осман Ђикић (1879–1912), Мухамед Мехмедбашић (1886–1943), Јездимир Дангић (1897–1947), Доброслав Јевђевић (1897–1962), и многи други, којима су били блиски Иво Андрић (1892–1975), Иван Мештровић (1883–1962), Милош Црњански (1893–1977), Момчило Настасијевић (1894–1938), Милош Ђурић (1892–1967), Милан Будимир (1891–1975), и многи други.[61] Национализам младобосанаца био је заправо отпор тиранији и тежња ка националном ослобођењу и уједињењу. Дефинисао га је Јован Скерлић (1887–1914): „Нови национализам значи веру у себе, ослањање на своју сопствену снагу, ‘отказ свему сужањскому’ и у себи и око себе, поуздање у стару и вечну истину да у ствари слободе има само оно што се узме.“[62]

---

[61] Систематски приступ идејама у списатељству младобосанаца прокрчио је Предраг Палавестра (1930–2014), *Књижевност Младе Босне*, Београд: Институт за књижевност и уметност [2]1994 [Sarajevo: Svjetlost [1]1965], са додатним томом који доноси избор изворних текстова: Predrag Palavestra, *Književnost Mlade Bosne*, II: *Hrestomatija*, Sarajevo: Svjetlost 1965.Текстове младобосанаца у прилично исцрпном обиму сада је сакупио и приредио Војислав Максимовић, *Споменица Младе Босне*, књ. I-II, Пале: Српско културно и просвјетно друштво Просвјета, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства 2014. Важну грађу о политичкој и интелектуалној природи покрета Млада Босна објавио је Војислав Богићевић, *Mlada Bosna: Pisma i prilozi*, Sarajevo: Svjetlost 1954. Солидан избор текстова о младобосанској духовној атмосфери приредио је Мухарем Баздуљ у тематy „Млада Босна“ часописа *Градац*, год. 37, бр. 175-176-177, Чачак 2010.

[62] Јован Скерлић, „Нови омладински листови и наш омладински нараштај“, *Српски књижевни гласник* XXX 3 (1913) 222; J. Skerlić, *Današnji srpskohrvatski nacionalizam*, Rijeka: Izdanje knjižare G. Trbojevića 1913, 61.

Гаврило Принцип је био један од многих који су били спремни на саможртвовање за национално ослобођење. Али један је Принцип.[63] Он се још 1912. на гробу Богдана Жерајића, чија смрт је додатно учврстила култ жртве и спремност на саможртвовање, заклео да ће га осветити.[64] Након првог боравка у Србији донио је прегршт слободне српске земље и положио на Жерајићев гроб, како сведочи Владимир Гаћиновић, који с дивљењем говори о Богдану Жерајићу – борцу против владајућег песимизма, малодушности и клонулости – да је био „предодређен за високу националну концепцију и припремљен за националну жртву“.[65] „У својој крви он носи све што се доживело и препатило…“, „имао је огромну веру у српске патнике, сањао о њиховом буђењу и васкрсу“.[66]

Јединствена личност је и Димитрије Митриновић[67], који у анонимном програмском тексту револуционарне омладине „Прва редакција Општег Програма за омладински клуб Народно Уједињење“ (Београд 1912) заговара васпитање за националну жртву, витешки дух и борбену радост[68], у „Естетичким контемплацијама“ (1913) излаже авангардни и футуристички програм у српској књижевности[69], потом (пролеће 1914) ступа у блиске везе са Кандинским и групом експресиониста „Плави јахач“ (Der Blaue Reiter), настојећи да придобије водеће евро-

---

[63] Поред наведене литературе о Младој Босни и Сарајевском атентату видјети: Драго Љубибратић, *Гаврило Принцип*, Београд: Нолит 1959; Ратко Парежанин (1896–1981), *Млада Босна и Први светски рат*, Минхен: Искра 1974; средишњи дио ове књиге прештампан је као: Ратко Парежанин, *Гаврило Принцип у Београду (Млада Босна и Први светски рат)*, Београд: Catena mundi 2013; Радош Љушић, *Принцип Гаврило (1895–1918): Оглед о националном херојy*, Београд: Новости 2014. Веома садржајан и промишљен избор ранијих текстова о Младој Босни, Гаврилу Принципу и Сарајевском атентату са уводном студијом приредио је Милош Ковић, *Гаврило Принцип: Документи и сећања*, Нови Сад: Прометеј, Београд: РТС 2014.

[64] Упор. В. Гаћиновић, *Огледи и писма*, 1956, 80-96: „Сарајевски атентат“ (1915), 93; В. Маслеша, *Млада Босна*, 1945, 135; Л. Пфефер, *Истрага у Сарајевском атентату*, 1938, 60.

[65] Аноним, *Смрт једног хероја*, Београд: Пијемонт 1912 = В. Гаћиновић, *Огледи и писма*, 1956, 117-132: „Богдан Жерајић“, 118-119.

[66] В. Гаћиновић, *Огледи и писма*, 121, 124.

[67] Видјети Предраг Палавестра, *Догма и утопија Димитрија Митриновића: Почеци српске књижевне авангарде*, 2. поправљено и допуњено издање,Београд: Завод за уџбенике 2003 [Beograd: Slovo ljubve [1]1977]; Andrew Rigby, *Dimitrije Mitrinović: A Biography*, York, England: William Sessions 2006 [прерађено претходно издање: *Initiation and Initiative: An Exploration of the Life and Ideas of Dimitrije Mitrinović*, New York: Boulder 1984]; Слађана Миленковић, *Песничким стазама Димитрија Митриновића*, Сремска Митровица: Висока школа струковних студија за образовање васпитача 2009.

[68] Објављено у V. Bogićević, *Mlada Bosna: Pisma i prilozi*, 1954, 296-299.

[69] Димитрије Митриновић, „Естетичке контемплације“, *Босанска вила* XXVIII (Сарајево 1913) бр. 4, 49-52; бр. 5, 65-67; бр. 6, 91-92; бр. 10, 154-156; бр. 11-12, 173-174; бр. 13-14, 200-202; бр. 15-16, 223-225; бр. 17-18, 247-248; бр. 19, 268-269; бр. 20, 285 = Д. Митриновић, *Сабрана дјела*, 1-3, приредио и предговор написао Предраг Палавестра, Сарајево: Свјетлост 1991, књ. 2, 91-138.

пске интелектуалце за свој месијански и утопистички покрет „Основе будућности“, а онда се након избијања Великог рата обрео у Енглеској гдје је покретао и уређивао више угледних часописа, у којима је заступао идеје пацифизма и уједињене Европе, но истовремено се посвећујући теософији и окултизму. А на заласку свог бурног и непредвидивог трагалачког живота, у писму Перу Слијепчевићу тврди да, мада је „по судби избјегао најтеже муке и напоре за вријеме свих ових ратова и преврата“, он и његов друг из младобосанских дана припадају истом „клубу жртава и страдалника“.[70]

У окупираној и анектираној Босни и Херцеговини Аустроугарска се лажно представљала као цивилизатор: њен начин управљања био је колонијални и феудални, предузимала је брутално насиље, пљачкање и израбљивање становништва, расељавање и насељавање (само Њемаца је до 1914. насељено 240.000, колико се од 1878. до 1912. иселило Срба и муслимана); народ је живио у патњи, понижењу и срамоти, могућности образовања и напредовања биле су минималне, а свако супротстављање третирано је као разбојништво.[71] Осим тога, у јулској кризи 1914. ултиматум, жеља за ратом и објава рата Србији приказали су Аустроугарску као неурачунљиву свјетску силу. Све вријеме револт је био неминован. Цивилизацију је Босни и Херцеговини доносио самоникли покрет гимназијске омладине Млада Босна („демократски покрет за ослобођење Југословена око српске постојеће државе“[72]). Потреба младобосанаца за слободом (политичком, националном, личном), правдом и просвјетом свакако је цивилизацијска вриједност. И не може да се потре сталним криминализовањем. Франц Фердинанд фебруара 1913. у писму војводи од Виртемберга Албрехту (Albrecht Herzog von Württemberg, 1865–1939) назива Србе гомилом лопова, убица и хуља, шљамом. Ово морално дисквалификовање има функцију да се учини правно допустивим насиље и материјално пљачкање, – и да се притом остане цивилизован! Тада се категорије бечке културе брутално конвертују у финансијску добит са Балкана. Такву контрадикторност је садржало и касније провинцијализовање сарајевских атентатора и истовремено квалификовање атентата као узрока за свјетски рат. Уосталом, главни ослонац за политичке претензије надвојводе Фердинанда био је Карл Луегер (Karl Lueger, 1844–1910), градоначелник Беча (1897–1910), оснивач протофашистичке Хришћанско-социјалне партије

[70] Писмо из марта 1951. у Збирци Пера Слијепчевића; према: П. Палавестра, *Догма и утопија Димитрија Митриновића*, 2003 [[1]1977, 352].
[71] Упор. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo: Veselin Masleša 1987.
[72] М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914.*, [3]2014, стр. XXIV.

(1893), с којим је дијелио изразити антисемитизам, због чега је Луегером био импресиониран и млади Хитлер.[73] Такав Фердинанд је у Сарајеву на Видовдан 1914. хтио да покаже војну силу (да би је употребио), а подмазао је Принципово оружје. Принципов политички атентат има принципијелни смисао: као тираноубиство он урачунава полагање сопственог живота на олтар слободе свог народа, и извршилац таквог чина одувијек се у свим народима слави као херој.

Младобосанци су се надахњивали управо саможртвеним јунаштвом Милоша Обилића и идејом косовске освете, надахњивали су се националним историјским искуством што су га у кристалним формулацијама чували стихови Петра II Петровића Његоша (1813–1851), које су сви дакако знали напамет. Након успона Србије и резултата балканских ратова, и младобосанци су, инспирисани мртвим косовским мученицима, доживљавали себе као живе косовске осветнике.[74] Народна епика, Косово и Видовданска етика – то су њихови оријентири и тачке ослонца. Овај идејни садржај остао је дјелатан и кад је српство пројектовано и трансформисано у југословенство. Тада двадесетдвогодишњи Милош Ђурић (1892–1967) у том духу 1914. пише[75]: „Вредност једне нације треба, дакле, мерити према томе колику је победу извојевало у њој небеско начело над земаљским.“ (9) И мала нација треба да буде господар своје судбине (11), има право на слободан живот (12). Карађорђе је за Ђурића велики син Југословенске Нације (15). И заснивање философије панјугословенског национализма (22-23) има своје косовске коријене: Народ Југословенски је „дубоко на Косову рањен губитком српске царевине, и после Косова непрестано рањаван, те покретан тим највишим и најширим болом, том најтежом националном патњом, излучио своје бисерје, дао драгоцене песме…“ (30). Видовданска Идеологија „има етичку снагу да вида националне болове свима подјармљеним народима“ (36). Морални и судбински диктум Видовдана сагледаван је изричито као хришћански мартирологион: „А што у Српској Народној Песми нарочиту вредност имају принципи етички, то је за то што су оне зачињене драгим соковима пречисте филозофије Голготскога Мученика.“ (53-54) „Јер, народно наше искуство показује

[73] Упор. V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 1978, књ. I, 130-133; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914.*, [3]2014, стр. IX-X.

[74] Упор. [Владимир Иванов], „Онима који долазе“, *Зора* (Беч, новембар 1910) = В. Гаћиновић, *Огледи и писма*, 1956, 65-69: 67. – О ондашњим културолошким представама Немањића, Косова, Балканске душе…, као и мртвих косовских мученика и живих косовских осветника, упоредити нпр. Душан С. Николајевић (1885–1961), *На Видовдан 1939*, Београд: Државна штампарија 1939, за ког „без националног духа нема ни националне државе ни напретка културног“ (81).

[75] Сви наводи су из: Милош Ђурић, *Видовданска етика*, Издање српског академског друштва у Загребу 1914. (Библиотека Југославенске националистичке омладине, св. 2.)

од колике је вредности мучeништво и бол у моделисању нашег националног живота.“ (79) Зато треба „живот сматрати као средство за неку вишу сврху“ (78), што је и Принципов принцип.

Једну литерарну кулминацију култа Косова и етике Видовдана кроз призму Христовог страдања на Голготи дао је Хрват из Котора, добровољац у српској војсци, Милостислав Бартулица (1893–1984) у књизи Распеће Србије (књига садржи опис повлачења српске војске 1915. кроз Албанију):

> *„Duša je Kosova hlepila, kroz beskonačni niz vekova, da se sastane i ujedini sa dušama osvetnika. ... A cela je naša zemlja, i slobodna i zarobljena, slavila veliki dan kada je osvećeno Kosovo.“ (25-26) „Kosovski amanet, zajednički celoj zemlji, bio je čuvan i negovan u narodnom srcu. ... Kosovska tragedija nije bila samo jednog dela zemlje, bila je opštenarodna. ... Srpski deo naroda naročito je u tome simbolu slobode utelovio ... ceo svoj uloženi napor za narodnu slobodu.“ (149) „Srpska se istorija na Kosovu uvrežila, i sa Kosovom je vezano celo današnje doba. Vezan je sa njime ne samo srpski narodni ideal, vezan je ceo narod. Ono što je u narodu tinjalo i kroz stoleća se javljalo, što se u razna vremena ispoljavalo i razvijalo, što se ugušilo u davno doba i u današnjici se povratilo, niknulo je na kosovskom polju. Sa legendarnom istorijom Kosova spojena je naša cela borba samoodržanja i samoodbrane.“ (151-152)*[76]

Косово и Видовдан важан су мотив и у каснијим радовима Милоша Ђурића:

> *„Победе и радости лако се заборављају, а порази и жалости остављају дубоке боре на лицу душе народне. ... Косовским поразом народу се душа проширила; народ је из пада свога, из гу-*

[76] Milostislav Bartulica, *Raspeće Srbije*, Zagreb: St. Kugli, Knjižara Kraljevskog sveučilišta i Jugoslavenske akademije 1920 [прво издање је објављено у Чилеу, Antofagasta: Jugoslovenska Narodna Odbrana 1916]. – У предговору другом издању аутор каже: „Napisao sam ovu knjigu, sa najsvetijim osećajima sapatništva prema Srpskim Mučenicima, a danas je dajem u javnost sa željom, da i ovim putem pozdravim onaj plemeniti deo našeg naroda, koji je stradao za vaskrsenje i u duhu se vežem sa slobodnom Jugoslavijom…“ (6) А у закључној напомени уз друго издање: „Treba naglasiti, da je po shvatanju pisca Golgota Srbije bila prvi zamašan korak za duhovnu i socijalnu obnovu jugoslavenskog naroda i da je njegovo mišljenje, da se danas u skladu sa stradanjem i žrtvama našeg naroda u celoj zemlji, a naročito u Srbiji, mora da povedu socijalne reforme, kako bi se dala dostojna hvala svim stradaocima i udovoljilo visokim idealima sveopšte slobode za koju je narod stradao i ginuo.“ (161)

битка слободне државе, измучио ново сазнање, обасјано једним непролазним сјајем, никад непомраченим. На развалинама националне среће поникла је као божур црвена вера у будућност. Из горива видовданскога бола избијао је пламен вере у народно васкрсење. Иако је отаџбина пропала, не сме душа пропасти. Док буде вере и душе, биће и отаџбине. Тај бол и та вера имађаху много профетскога и телескопскога у себи. Они беху цело једно пророчанство које је, као какав неразрушив мост, спајало и помиривало нараштаје једне са другима. Нараштаји у предању чуваху пророчанство то. И бол и вера беху вазда свежи, као да су јучер слуге с бојишта се вратиле и јављају: цар погубљен, војске изгинуле.“[77]

„Од свог сопственог живота наш народ је направио своју христософију, што најбоље показује Косовски Мит, који је изгубио своје историјско значење и добио снагу мистеријске мудрости. Светосавска идеја-сила и видовданска идеја-сила постале су два најпресуднија стваралачка импулса наше историје.“[78]

Истрајност живог усменог косовског предања у свим временима импресионирала је не само једног Ива Андрића[79], духовно спремног да га прими, него и једног Артура Еванса (Sir Arthur John Evans, 1851–1941) када је 1875. ходио Босном и Херцеговином и упознавао се са живим народним сјећањем на Косово:

„Нема имена у овој прозивци јунака које није одомаћена ријеч гдје год се говори српски језик. Епске баладе о судбоносном дану на Косову још свакодневно пред мноштвом сеоских слушалаца пјевају народни пјевачи, чије рапсодије, праћене тужним звуцима гусала, одјекују у великој националној тужбалици дуж врбама обраслих обала Саве и Дунава, кроз буковом шумом покривене клисуре Босне, тамне забити Балкана, планинска упоришта

[77] Милош Ђурић, „Снага унутрашњег живота: Етички коментар народној песми Пропаст царства српскога (Вук II, 45)“, *Гласник Професорског друштва* I св. 7-8 (1921) 345-353 = М. Ђурић, *Изабрана дела*, том II: *Културна историја и рани философски списи*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 1997, 194-199: 199.

[78] Милош Ђурић, „Смисао Светосавља“, *Наша снага* I бр. 2 (1941) 65-68 = М. Ђурић, *Изабрана дела*, том II: *Културна историја и рани философски списи*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 1997, 269-271: 270.

[79] Иво Андрић, *Његош као трагични јунак косовске мисли*, Библиотека Коларчевог народног универзитета, књ. 12, Београд 1935. Предавање на Коларчевом народном универзитету у Београду одржано је 24. децембра 1934. у корист подизања Његошевог споменика.

Црне Горе, док далеко преко илирске пустиње не нађу одјек у оној пећинској пустоши стијења које се мршти изнад плаве воде Јадрана. Косовска битка је све више расла у машти потлачених људи која је само остваривала њен пуни значај дуго након тога. Трагични и романтични какви су били стварни догађаји ове велике борбе, они се истичу, наспрам поразног сумрака који је услиједио, у фантастичном и натприродном рељефу освијетљеном језивим пожарима потоњих пустошења. У то вријеме имамо најдиректније свједочанство да је битку бар један од главних актера сматрао великом побједом за хришћанство."[80]

У историјској самосвијести српског народа Видовдан 1389. има аксиоматски значај: то је онај моћни историјски догађај који је реално пресудио о току српске историје и симболички означио њено разумијевање (сви каснији видовдани црпу одатле свој додатни смисао). Видовдан јесте реални догађај митске снаге (то нипошто није мит као фикција), у смислу да је то историјски догађај који нам даје вриједносну оријентацију и тачке ослонца у којима видимо надисторијски смисао.

И за Мештровића, такође надахнутог култом Видовдана, Милош Ђурић каже да је својим Видовданским Храмом „у камену опевао дивоту наших вечних вредности".[81] Иван Мештровић (1883–1962) је 1911. на Међународној умјетничкој изложби у Риму у оквиру Павиљона Србије изложио свој (тада награђен првом наградом за вајарство) Видовдански храм, који је требало да изрази српско страдање и идеале-.[82] Он је под утицајем Родена (René François Auguste Rodin, 1840–1917)

[80] Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot, during the Insurrection, August and September 1875, with an Historical Review of Bosnia*, 2nd ed., London: Longmans, Green, and Co. 1877, p. lxv: „There is not a name in that heroic muster-roll which is not a household word wherever the Serbian tongue is spoken. Epic lays of the fatal day of Kóssovo are still sung every day to throngs of peasant listeners by minstrels of the people, whose rhapsodies, set to the dolorous strains of the ghuzla, resound in a great national dirge along the willowed banks of Save and Danube, through the beechwood glens of Bosnia, the dark recesses of the Balkan, the mountain strongholds of the Czernagora, till, far away across the Illyrian desert, they find an echo in that cavemed waste of rock that frowns above the blue waters of the Adriatic. The battle of Kóssovo has grown and grown on the imagination of oppressed peoples who only realized its full significance long afterwards. Tragic and romantic as were the actual incidents of that great contest, they stand out against the disastrous twilight that succeeded, in fantastic and supernatural relief, lit up by the lurid conflagrations of after ravages. At the time, we have the most direct evidence that the battle was regarded by one at least of the principal actors as a great victory for Christendom." – Упор. каснији пригодни видовдански ратни чланак: Sir Arthur Evans, „Serbia's Greatest Battle", *Times* (London, June 28, 1916).

[81] Милош Ђурић, *Видовданска етика*, 1914, 39-40.

[82] О томе Љубо Јурковић, „О учествовању Ивана Мештровића и југословенских ликовних уметника на Међународној уметничкој изложби 1911. у Риму у Павиљону Србије", *Градина*, V бр. 10-11 (Ниш 1970) 127-131.

користио „пластични говор“ да изрази животне силе и морални карактер, а све то је под утицајем Роденовог ученика Бурдела (Antoine Bourdelle, 1861–1929) подвео под захтјев монументалности. Бурделов ученик био је и Сретен Стојановић (1898–1960), који је као малољетни тузлански гимназијалац због револуционарног национализма и припадништва Младој Босни био осуђен на десетогодишњу робију[83], чију вајарску реалистичку експресивност монументално свједоче Карађорђе на Светосавском платоу у Београду (урађен 1951. а изведен 1984), Његош у Подгорици (1952) и на Академском тргу између Ректората и Философског факултета у Београду (постављен 1994. након дугих дискусија) и Филип Вишњић (1955).

На крилима успона српске државе у XIX вијеку и побједа у балканским ратовима 1912–1913. – култ Косова и етос Видовдана (похрањени у хагиографијама, у народној епици, код Његоша, Марка Миљанова…) били су српској (и јужнословенској) омладини небеско надахнуће за земаљске подвиге, а погаженом народном достојанству топос племенитог самопоштовања, пожртвовано чуван у националном памћењу.

8. Жртва, памћење, идентитет

„Сјутра јесте лијеп Видов данак,
вићећемо у пољу Косову
ко је вјера, ко ли је невјера!“
Вук, Српске народне пјесме II 50.

Несавршеност памћења нас узнемирава, а потпуни губитак памћења ужасава! Примјећујемо да временом нешто блиједи и сасвим ишчезава из нашег памћења, да нешто уопште нисмо запамтили, или да се не можемо сјетити нечега што памтимо. Насупрот томе, неки трауматични догађај не можемо да заборавимо, упркос нашој вољи и потреби да се одбранимо од његове наметљивости. Такође, ми погрешно памтимо, памтимо сугестивно и манипулативно, памтимо перспективистички и конструктивистички.[84] – Да ли то важи за историју? Како објашњавати историјске догађаје? и како их памтити?, како их учинити активним и функционалним елементом идентитета?

[83] Видјети: Сретен Стојановић, *Сећања на младост*, Београд: БИГЗ 1997; С. Стојановић, *Исповести*, Београд: РТС, Фондација Сретен Стојановић 2014.

[84] О „седам грехова памћења“ (пролазност, одсутност, блокирање, погрешно повезивање, поводљивост, пристрасност, истрајност) пише Daniel L. Schacter, *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers*, New York: Houghton Mifflin 2001.

Сваки препород мора бити из нечега рођен, и свака будућност има своје поријекло, своју прошлост. И Принципова и наша. Видовдан има дјелотворни значењски потенцијал кроз историју и представља грађевни камен у идентитету српског народа. На темељу витешког и жртвеног Видовдана изграђени су идеали видовданске етике, наиме правда и човјечност, самопожртвовање и страдање, покајање и праштање, трпељивост и великодушност, што је заправо етика хришћанске културе, па дакле етика Жртве. Видовданска жртва свједочи један тотални и радикални реализам, који нас суочава с бруталном конкретизацијом историје. Жртва је сублимација историје. Историјска истина није логичка ни универзална, већ догађајна и уникатна. Догађај узвишеног жртвовања има значење присуства светог и даје смисао историјском времену, постаје истина историјског времена. Спремност на жртву наравно не значи величање жртвовања као вриједности по себи, јер је вриједност жртве у њеној чистоти и сврси.

Историја је за један народ и оно шта тај народ види у сопственој историји. Наш поглед на сопствену историју омогућава нам не само да бруталност историје поднесемо него и да историју разумијемо и прихватимо. За српски народ, који је мали по броју али хоће да буде велики по карактеру, историја је већ и због тога страдање. Жртва је најважнији спомен који обасјава оно што се догодило у историји. Жртва и страдање (наиме доживљај историјски проживљеног страдања, историјско искуство граничних ситуација, побједа и пораза, славе и унижења) имају епистемички смисао јер омогућавају разумијевање историје. Одатле происходи херменеутички значај страдалних народа за разумијевање историје, уколико смо у стању да историјске догађаје посматрамо из перспективе жртве.

Истина из перспективе Жртве као субјекта битно се разликује од истине из перспективе Насиља које тражи жртву као објект. Насиље стигматизацијом конструише жртву као објект и тако рационализује своје поступке, оно демонизује жртву и тако прикрива светост жртве. Прикрива и своју природу: савремено Насиље, као модернизација варварства и нови апсолутизам, користи се митотворним оправдавањем насиља конструисањем кривице. Стигматизација српског народа као настојање да се поништи његов идентитет и да му се наметне кривица као средство овладавања, жигосање које смо на својој кожи осјетили и у последњем грађанском рату а које се често служило антисрпском пропагандом из Првог свјетског рата, заправо је техника којом се означени објекат (српски народ) најприје истискује из поља морала да би потом био истиснут и из поља права: онај ко је дисквалификован као морално биће уподобљен је да се над њим предузме бесправно насиље.

Због тога имамо посебну обавезу да одбранимо част наших жртава, наших Принципа.

Неопходно је да рехабилитујемо видовданску етику жртве и подвига, не само зато што је она дио идентитета српског народа него зато што представља одважно настојање да се превазиђу неподношљива ограничења реалности. Осим тога: идентитет је интегритет као способност општег самоодржања и самопотврђивања. Важан услов идентитета је памћење, тим важнији за оног ко је дуго и често подвргаван систематском притиску да промијени идентитет. Историјско памћење као претпоставка историјског знања и историјске самосвијести, као брига за тачке ослонца националног идентитета у историјском трајању, неопходно је и због сабирне свијести о прошлости и због оријентације у будућности. Тим прије што нам се на социјалном плану намеће једна структурална амнезија као гашење селектованих тачака у памћењу. Она се из структура моћи преноси на историјску науку, књижевност, умјетност, „теорију“, у којима се обавља системско оштећење у памћењу: damnatio in memoria – деформација, манипулација и поништење памћења и сјећања. Деформисано, конструисано и измишљено памћење има истовремено функцију заборављања. Истраживање структура социјалног памћења и сјећања и откривање техника деформације памћења и сјећања предуслов је данашњег критичког историјског знања и историјске самосвијести. Јер су последице заборава драматичне.[85]
Наша одговорност у историји није везана само за конкретно учешће у историјским догађајима, – историјска одговорност је трансгенерацијска и она производи морално јединство историјског времена.[86] Због тога нас историјски догађаји обавезују. И данас Принцип Видовдан обавезује нас на храброст и одговорност историјског постојања, на аксиоматску одлуку да су Косово и Јасеновац важан и непобитан дио нашег идентитета, који нам нико не може одузети, – уколико му га ми не дамо.

Заједничка историја и традиција обједињују заједницу, и дијахроно и синхроно, чинећи је способном да дјела на темељу трајних

---

[85] О претходном сам опширније писао у огледима „Брига за жртву“ (2006) и „О памћењу и забораву: Идентитет између онтологије и дискурса“ (2005), у: Б. Шијаковић, *Присутност трансценденције*, 2013, 29-35 одн. 64-71.

[86] Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и passim. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, prev. A. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Одбрана 2014.

вриједности. Историјско предање има значај за заједницу не само услед заједничке прошлости него и ради заједничких циљева у будућности, који онда историјским догађајима увијек изнова дају смисао.[87] За нас који нисмо моћни да одлучимо о великом историјском контексту у ком скупо плаћамо то да останемо људи, – важни су колико и болни подвизи којима се прекорачују ограничења реалности. Ми имамо искуство парадоксије историјског постојања; дао нам га је и Принцип Гаврило:

„Ал’ право је рекао пре
Жерајић соко сиви:
Ко хоће да живи нек’ мре,
ко хоће да мре нек’ живи!“[88]

Историјско понављање ове светолазаревске и обилићевске тј. видовданске, наиме српске егзистенцијалне парадоксије сапео је у сабирну моћну мисао Његош (Горски вијенац 659): „нека буде што бити не може“.

9. „Јаук и гробље је народ мој.“ – Коме подићи Видовдански Храм?

За М. Ц. од Итаке
Чим крв стане и пресахну сузе,
пошто смрт најбоље узе,
опет моћници и други покварењаци
са курвама и шпијунима у мрклости
нижу ред блуда и ред пакости.

Уочи Првог свјетског рата међународно право је хтјело „хуманизовати“ рат, – а догодила су се звјерства. Рат је оставио дубоку моралну кризу, мржњу и осветољубивост. Понос и слава са којима је српски народ изашао из Великог рата нису могли да ублаже патњу и бол вели-

[87] Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и passim. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, prev. A. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Одбрана 2014.

[88] Ови стихови Гаврила Принципа, написани у сарајевском војном затвору ексером на порцији, првобитно су одштампани у сарајевском листу *Звоно* год. II, бр. 17 (8. марта 1919) 1. Драго Љубибратић, *Гаврило Принцип*, Београд: Нолит 1959, 266.

ког страдања. Последице по Србију биле су катастрофалне и ненадокнадиве: број смртно страдалих становника Србије процјењује се на око 1.300.000 тј. 28% укупног становништва (Србија је изгубила 62% мушког становништва од 18 до 55 година, од чега 53% погинулих и 9% трајних инвалида), од мобилисаних 707.000 војника погинуло је или умрло више од половине (370.000), остало је 114.000 инвалида, преко пола милиона ратне сирочади, дјеце без хранитеља; привредна и људска добра била су у огромним размјерама девастирана: у укупно 544 предузећа уништено је 57% машина и инсталација, оштећени су рудници метала 50% а рудници угља 100%, опљачкано је 24.600 тона бакра, 2.970 тона олова, 150.000 тона пирита, 500.000 тона лигнита, 220.000 тона каменог и мрког угља, 750.000 тона терцијарног мрког угља, 1.610 тона злата и 3.100 тона сребра (предмет организоване ратне пљачке је такође петролеј, вуна, кожа, жито, брашно, вино, ракија, со, стока, итд.), сточни фонд је уништен 70% а толико је смањена и пољопривредна производња, пољопривредне машине и објекти су оштећени 44%, порушени су мостови и жељезничке пруге, изгубљено је око три петине националног богатства (оно је пред рат износило око 11 милијарди динара у злату, а штета од аустроугарских и бугарских разарања и пљачкања рачуна се на 6 милијарди златних франака), у Србији само један од хиљаду сељака има читаво одијело, а број радника тек 1923. достиже број из 1910.[89] Цркве и манастири су такође били предмет девастације и пљачке (звона, мобилијар, одежде, књиге, све!). Страдало је преко 50% свештеника и монаха, њих близу 2000.[90] (Овоме треба додати страдања и губитке у балканским ратовима. Додатни послератни терет

[89] Видјети: Слободан Вуковић, „'Стратегија' лажног мира у кући: Економски односи између региона у Краљевини Југославији", *Социолошки преглед* XXXIX, бр. 4 (2005) 461-496; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд: Службени гласник [3]2014 [Београд: СКЗ [1]1984, Београд: Стубови културе [2]2004], 480-482; М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, 2014, 283; Владимир Ћоровић, *Црна књига: Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918. године*, Београд 1920; треће издање, Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918. године, њихових потомака и поштовалаца, Београд – подружница Требиње, 1996; доступно и на: http://www.rastko.org.rs/rastko-bl/istorija/corovic/vcorovic-crna.html#_Toc536798394. – Свој извјештај о ратним губицима Србије овако завршава ђенерал Стефановић („Губитци Савезника у Светском рату", *Ратнички гласник:* Орган Удружења резервних официра и ратника, год. XIII, св. IV-V, Београд 1934, 196-201, 201): „Но наша ослобођена Србија, после овог светског рата, била је потпуно упропашћена. Болештине, злостављање и убијање од стране непријатеља, умирање оних у ропству по лагерима, и са губитцима код војске, Србија је изгубила готово 1/3 свога становништва. Сем ове жртве у крви, Србија је била потпуно опустошена. Бугари и Аустро-Мађари, из ње су однели све, што се је могло понети, чак су и са богомоља и звона скидали. Кроз нашу су земљу пролазили и дивљи Хуни и обесни Турци, али нису је толико опљачкали и опустошили као крвожедни Бугари и цивилизоване Швабе."

[90] Видјети Радмила Радић, Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, Београд: Филип Вишњић, Гацко: Просвјета 2014.

била је српска великодушност према новим областима проширене државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, из којих је Аустроугарска мобилисала преко 500.000 војника, а које су изједначене у подјели ратних репарација, чији дугови и зајмови су такође солидарно преузети, итд.) Но највише су бољели планирани и почињени окрутни и масовни злочини, свирепа звјерства од стране власника цивилизације и културе.[91] Намјера да се уништи српски народ била је нескривена и озбиљна, а у приличној мјери је и остварена. Из данашње перспективе јасно се види да се Срби од последица Великог рата до данас нису могли повратити. Данас још теже.

Страдање и жртвовање имало је епске размјере. Да ли је све то могао да изрази Видовдански Храм? – Још 1907. Мештровић је почео да осмишљава Видовдански Храм (Косовски Храм) као монументални маузолеј посвећен „религији крајњег жртвовања", главнину скулптура је урадио 1908. и 1909. током боравка у Паризу (торзо Бановић Страхиње данас се налази у Тејт галерији у Лондону, а у Народном музеју у Београду скулптуре Милоша Обилића, Срђе Злопоглеђе, Мале удовице и Сјећања, као и каријатиде у атријуму), изложио их у галерији Secession у Бечу 1910, а велика дрвена макета Видовданског Храма урађена је за међународну изложбу у Риму 1911, да би потом била излагана у Београду 1912, Венецији 1914, Лондону 1915. и 1917, Глазгову 1915, Бредфорду 1918, Паризу 1919. … (а сада се налази у Народном музеју у Крушевцу). На отварању лондонске изложбе 24. јуна 1915. уочи Видовдана Мештровић је истакао да Косово као „свето мјесто" уједињује све југословенске народе симболизујући њихове поразе и херојске жртве.[92]

Поводом Мештровићевог излагања у Бечу 1910. изашла је исте године у Београду брошура с кратким огледима Н. Каравајева (то је псеудоним, а ради се о руском новинару Лаву Соколовском: Лев Нау-

---

[91] Упор. радове Арчибалда Рајса (Rudolph Archibald Reiss, 1875–1929): А. Рајс, *Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила*, Крф: Државна штампарија Краљевине Србије 1918; Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима: Онима који се нису вратили. Саопштење једног пријатеља из тешких времена*, Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1928 (1991); Београд: Итака 1997, 2014; Родолф Арчибалд Рајс, *О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918: Изабрани радови*, Београд: Историјски музеј Србије, Стручна књига 1997; А. Рајс, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта* (необјављени текстови на српском језику), Београд: Геополитика 2014. Такође: Милоје Пршић, Слађана Бојковић, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918*, Београд: Историјски музеј Србије 2000; Миодраг Старчевић, *Аустроугарски злочини у Србији 1914–1918*, Београд: Геополитика 2007.

[92] Мештровић у једном писму с почетка рата 1914. овако формулише моралну идеју водиљу: „treba se boriti do smrti protiv ugnjetača i svireposti, za pravo i pravdu, i za svoju zemlju – i ne žaliti nikoje žrtve. I ta vera živela je i ostala nepromenjena od Kosova pa sve do danas…" – [Ivan Meštrović], „Zamisao Kosovskog Hrama", *Nova Evropa* knj. I, br. 13 (Zagreb, 23. dec. 1920) 447-448 [503-504 ћириличног издања].

мович Соколовский, †1915) „Видовдански Храм“ и философа и педагога Милана Шевића (1866–1934) „Косовске песме у камену“.[93] Соколовски истиче ауторову надахнутост славном српском прошлошћу и с дивљењем говори о његовим фигурама за Храм, чему се придружује и Шевић напомињући да Срби тек треба да узврате Мештровићу што их је својом умјетношћу толико задужио. У духу општег одушевљења омладине дјелом овог „пророка ослобођења“, о Мештровићевом наступу у Риму 1911. писао је Димитрије Митриновић: за њега је Мештровић „велики пјесник српске народне трагедије“, „српски национални херој, проповједник борбе, пјесник побједе“, пророк „васкрсења … српског и хрватског“ народа; „Срби су са Мештровићем донијели гест националне жртве, култ херојизма“, а умјетников нарочити подухват је „стварање Видовданског храма“ који има сврху да искаже љепоту националног јунаштва и жртве, националне снаге и душе.[94] Свој допринос одушевљењу дали су Надежда Петровић (1873–1915)[95], Аугустин Ујевић (1891–1955)[96], Милош Видаковић (1891–1915)[97] и многи други. Перо Слијепчевић 1913. визионарски пише како је 1930. походио Видовдански Храм на Косову, описујући га у мештровићевској замисли и дивећи се монументалној једноставности.[98] А страдалнички разлози за подизање Храма тек је требало да се десе у Великом рату. Ехо лондонске изложбе Храма 1915. чуо се у Британији и следеће ратне године, када је величанствено слављен Видовдан (Kossovo Day): текст Ситон-Вотсона (Robert William Seton-Watson, 1879–1951) „Србија јуче, данас и сутра“ прочитан је у 12.000 школа и у 23.000 цркава, у лондонској катедрали Светог Павла бесједили су кентерберијски надбискуп и епископ Николај Велимировић (1880–1956), у хиљаду биоскопа приказани су српски филмови. Слично и следеће 1917. Те године је Милутин Бојић (1892–1917) стигао да у Солуну објави Песме бола и поноса, на

[93] Н. Каравајев, *Видовдански Храм* / Милан Шевић, *Косовске песме у камену* : Вајарски радови Ивана Мештровића, Београд: Књижарница Рајковића и Ћуковића 1910, 30 стр.

[94] Димитрије Митриновић, „Иван Мештровић“, *Босанска вила* XXVI (Сарајево 1911) бр. 9, 129-131; бр. 10, 145-148. – Митриновић је тих година о Мештровићу објавио десетак текстова, који врхуне у огледу објављеном на чешком: „Velikán slovenské plastiky I. Meštrović: Srbski narodni epopeje ve skulptuře i architektuře“, *Dílo* XI (Praha 1913) 127-129, 142-153, 180-192, 205-215.

[95] Надежда Петровић, „Са четврте Југословенске Изложбе у Београду“, *Босанска вила* XXVII бр. 11-12 (1912) 178-181, 181б: „Иван Мештровић је српски народни профет, он је генијални вајар народне психе, народних идеала, векови су учествовали у стварању његовом.“

[96] Августин Ујевић, „Испуњени завет“, *Босанска вила* XXVIII бр. 1 (1913) 1-3, 2б: „Неколике књиге народних творевина и Видовдански Храм – то је најбоље и најсветије и највише *наше*…“.

[97] Милош Видаковић, „Изложба у Венецији“, *Народ* V бр. 393 (1914) 1-2.

[98] Перо Слијепчевић, „Видовдански Храм“, *Босанска вила* XXVIII (1913) бр. 20, 283-285; бр. 21, 298-299.

Крфу је Растко Петровић (1898–1949) објавио Косовске сонете (у Забавнику) а Драгољуб Филиповић (1884–1933) Косовске божуре, Милосав Јелић (1883–1947) је написао Србијански венац (Солун 1917). Милорад Б. Недић (1885–1943) у Бизерти 1918. штампа поетске фрагменте Косовске ноћи. Јован Дучић (1871–1943) објављује на Крфу 1917. похвалу Мештровићу, чија „дела представљају циклус Косовског храма, који је Велика Србија решена да подигне после рата армијама палим за отаџбину дуж њених река“.[99]

Но било је и критичког дистанцирања, а једно од првих је оно Драгутина Ј. Илића (1858–1926), који Мештровићев Видовдански Храм смјешта у контекст сецесије и схвата као обесвећење.[100] За Синишу Кордића (1897–1977) у Мештровићевом Косовском Храму нема ничега „што би могли да осетимо близу себе као наше и за нас“.[101] Много доцније, као да је све приговоре сублимисао Лазар Трифуновић (1929–1983), професор историје модерне умјетности и дугогодишњи директор Народног музеја у Београду (1962–1968):

> *„Од народског Косовског предања створена је класна видовданска идеологија, званична, великодржавна, једна чиста морална победа ликовно је претворена у сумњиву расну супериорност, германски предимензионирану, преголему да би један мали народ, српски, могао да је интимно доживи као своју. Видовдански храм Мештровић је уобличио у форми њему савремене и у средњој Европи тада актуелне сецесије, то је био пандан Мецнерове ‘Битке народа’, у основи, један џиновски изложбени павиљон у коме су сфинге, камене атлете и каријатиде стварале нову религију праведне жртве, суза, људских мука, тамјана и свете воде.“*[102]

[99] Јован Дучић, „Велики српски вајар Иван Мештровић“, *Српске новине* LXXXIV, бр. 76 (Крф, 27. јун 1917) 2.

[100] У тексту потписаном Посматрач, „Видовдански храм“, *Бранково коло* 18 (Сремски Карловци 1912) 176-178, 207-210. Драгутин Илић [Илијћ] у збирци поема *Освећено Косово* (1913) већ се био приклонио духу традиционалне јуначке епике.

[101] Синиша Кордић, *Уметност и неуметност*, Београд 1924 (на предњој корици је Мештровићев Косовски Храм); одавде је кратак текст „Видовдански Храм“ прештампан у видовданском броју часописа за националну и хришћанску културу *Претеча* бр. 3 (Београд 1928) 49-50.

[102] Лазар Трифуновић, „Ликовни израз Косовског предања: Поводом расправе о споменику кнезу Лазару“, *Књижевне новине* бр. 385 (Београд, 27. фебруар 1971) 7. – Више о идеолошком амбијенту Видовданског храма сада Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd: Građevinska knjiga 2007. На ову књигу се ослања прегледни чланак: Dimitrije Bukvić, „Kosovski mit i ideologija jugoslovenstva: Vidovdanski hram Ivana Meštrovića“, *Sociološka luča* VIII/2 (2014) 83-91.

Али из једног сасвим другог угла, оног принциповског, огласио се поетским пуцњем Милош Црњански (1893–1977), као громовник. Средиште његове мете није била естетика и поетика него етика и политика. Он је 1919. пркосно подигао Видовдански храм Принципу Гаврилу. У ратној родољубивој поетској збирци Лирика Итаке (циклус „Видовданске песме“) сачинио је „Спомен Принципу“, и касније му (1959), јер је у питању политичка а не сентиментална пјесма, као постамент додао коментар „Уз песму о Принципу“.[103]

> *„Сандук Франца Фердинанда био је покривен заставом Хабсбурга, жутом, са двоглавим црним орлом, старим око хиљаду година.*
>
> *Син једног сиромаха, пролетера, земљорадника, Херцеговца, још непунолетан, био га је скинуо са неба, револверским пуцњима.*
>
> *Атентатор је имао чудно име.*
>
> *Састављено од имена принца и архангела. […]*
>
> *… чак и код нас, неки су од Принципа били начинили Србина-провинцијалца, фанатика, шовена, који је, тобоже, био само играчка у рукама шефа Обавештајног одсека србијанског генералштаба, пуковника Драгутина Димитријевића Аписа.*
>
> *Међутим, атентатор нам је говорио, јасно, и са оне стране гроба. […]*
>
> *Ни после рата, Принцип, у нас, није био омиљена тема.*
>
> *Његов акт одобравала је само наша сиротиња и омладина. Буржоазија није одобравала акт Принципа. При крају рата, сви су у нас говорили само о потреби подизања једног велелепног Косовског храма према нацрту Мештровића.*
>
> *Наш велики песник Дучић видео је, тада, у Србији, императора. Он јој је узвикивао: „Ave Serbia!“ (Morituri te salutant). Ја сам написао ову песму у славу убиства и Принципа.“*[104]

---

[103] Милош Црњански, „Спомен Принципу“, *Књижевни југ* IV 1 (Загреб/Београд 1. VII 1919) 8; потом у: Милош Црњански, *Лирика Итаке*, Београд: С. Б. Цвијановић 1919, стр. 14; *Итака и коментари*, Београд: Просвета 1959, 53-59: „Уз песму о Принципу“; такође: Милош Црњански, *Сабране песме*, Београд: СКЗ 1978, 21-22, 174-179. – Упор. Vladimir Jovičić, „Miloš Crnjanski: ‘Spomen Principu’“, *Delo* XIX 2 (Beograd 1973) 182-190 = Владимир Јовичић, *Српско родољубиво песништво*, Београд 1976, 472-482. Видјети сада текстове у зборнику радова *Милош Црњански: поезија и коментари*, ур. Драган Хамовић, Београд: Институт за књижевност и уметност, Филолошки факултет БУ, Нови Сад: Матица српска 2014.

[104] Милош Црњански, *Итака и коментари*, Београд: Просвета 1959, 58-59; Црњански, *Сабране песме*, Београд: СКЗ 1978, 178-179.

Спомен Принципу

О Балши, и Душану Силном, да умукне крик.
Властела, војводе, деспоти, беху срам.
Хајдучкој крви нек се ори цик.
Убици диште Видовдански храм!

Слави, и оклопницима, нек умукне пој.
Деспотица светих нек нестане драж.
Гладан и крвав је народ мој.
А сјајна прошлост је лаж.

А ко нас воли, нек воли камен голи.
Нек пољуби мржњу и мртве.
Ископане очи, вино што се точи,
у славу убиства и жртве.

О правди и победи светој нек умукне крик.
Оцеви и браћа и сестре беху срам.
Освети, мајци нашој, нек се ори цик.
Раји, рити, диште косовски храм.

А сунцу и манастирима угушите пој.
Кадифе и свиле нек нестане драж.
Јаук и гробље је народ мој.
А сјајна прошлост је лаж.

Мој народ није стег царски што се виј е,
него мајка обешчашћена.
Зној и сиротиња и мржња што тиња
у стиду згаришта и стена.

У новој лирици смрти, донесеној право из рововског блата и крви са фронта у Галицији, Милош је стао на Гаврилову страну, на страну онога који је поновио чин косовског Милоша. Црњански самозван упада на побједничку прославу да поремети славодобитну подјелу части и ордења и да свима пренесе оно што је Принцип саопштио „јасно, и са оне стране гроба“. Он је заступник („мој народ“) мученичких жртава, поражених страдалника, осрамоћених и понижених, објешених о конопац и набијених на колац, оних од чијих је глава сазидана ћелекула, његов отац „на точку цвили“ а кћер му „глођу вуци“ (Војничка

песма). Овај поетски атентатор-осветник такође говори из оностраности, с оне стране гроба, из сопственог искуства ратне страхоте. Говори у име бунтовника и осветника, безимених и нишчих, у име оних који су бомбама и пуцњима свој народ пробудили из „пријатног, аустријског, дремежа“ а који су „долазили са такозваног дна народа“ („Уз песму о Принципу“). Говори у име погажених принципа. Потпуно свјесно говори из привржености Принципу, чији „акт одобравала је само наша сиротиња и омладина“.[105] Милош Црњански нам се обраћа из оностраности патње.

У исто вријеме када је Црњански 1915. у Галицији трагао за Принципом у стиховима и заклоном од смрти у рововима – један други пјесник, Франц Верфел (Franz Werfel, 1890–1945), мобилисан као болничар, сусрео се у затворској болници са сарајевским атентатором, умирућим двадесетогодишњим Недељком Чабриновићем, и своју поезију нашао на његовом лицу. У потресној приповијетки с титулом од имена заточеног, Франц Верфел на благом блиједом измученом лицу хвата осмијех који му Чабриновић упућује као знак заједништва у људскости:

> *„Но истовремено тај смијешак је поздрав, поздрав из оностраности патње, поздрав титрајуће свјетлости душе што свуда пробија из развалине његовог измученог трупла и у мом тамном чврстом тијелу тражи братску свјетлост.“ (Zugleich aber ist dies Lächeln ein Gruss, ein Gruss vom Jenseits der Leiden her, ein Gruss des schwingenden Seelenlichts, das überall aus der Ruine seines zermarterten Körpers tritt und in meinem dunklen festen Leibe das geschwisterliche Licht sucht.)*[106]

---

[105] О значају Принципових пуцња Милош Црњански говори и у „Коментару уз *Здравицу*“ (*Итака и коментари*, Београд 1959):
„Сарајевски атентат значио је велику промену у историји нашег народа, па и појединаца који су том народу припадали.
Босанци су са масовне, већином литерарне патриотске акције Пречана прешли на директну, терористичку акцију која је убрзала смрт Аустрије.
Принцип је, сем тога, први пут, поделио наш народ, на класе. Убиство аустријског престолонаследника одобравале су само, такозване, ниже класе, и омладина. Такозвани виши сталежи, буржоазија и црква, убиство нису одобравали.
Принцип је, својим актом, ипак, ударио свима нама на чело жиг убица и *сви* смо ми постали сумњиви полицајцима, не само у Аустрији, него и целој Европи. Принцип нас је тако повезао боље него што смо били повезани, дотле, црквом, традицијама, крвљу. Језик којим је атентатор говорио био је јасан. Аустријском царству било је одзвонило.“

[106] Franz Werfel, „Cabrinowitsch: Ein Tagebuch aus dem Jahre 1915“, *Die Neue Rundschau*, Jg. 34, H. 6 (Juni 1923) 552-581 = F. Werfel, *Erzählungen aus zwei Welten*, Bd. I, Frankfurt/M: Bermann-Fischer 1948 = *Das Franz Werfel Buch*, hg. v. Peter Stefan Jungk, Frankfurt/M: Fischer 1986, 168-194. Убрзо је приповијетка објављена и у преводу Густава Крклеца (1899–1977): Франц Верфе-

Из оностраности патње (vom Jenseits der Leiden her) – одатле долази оно искуство које мистички повезује двојицу пјесника: једног нагони на бунтовничку освету а другог на покајничко смирење. У свом литерарном опису Верфел хоће да Чабриновићу донесе оно што му отимају – спасење:

> *„Сви гледаху на ово смањено племићко лице са тамно-мирним очима тамо на носилима. И у грубе душе ухвати се тајна. Људи стајаху укочено, позорно, збуњено, као да је међу њима неки претпостављени. Једном јагњету натоварена је кривица. Ово биће више ништа неће осјетити, чак ни људску смрт. И због тога надмашује све.“ (Alle blickten auf das kleingewordene adelige Gesicht mit den dunkel-ruhigen Augen dort auf der Bahre. Und in die derben Seelen griff das Geheimnis. Die Männer standen starr, habtacht, verlegen, als wäre ein Vorgesetzter unter ihnen. Einem Lamm war die Schuld auferlegt worden. Dieses Wesen wird nichts mehr empfangen, nicht einmal einen Menschentod. Und darum übertrifft es alle.)*[107]

Једном јагњету натоварена је кривица. (Einem Lamm war die Schuld auferlegt worden.) У неописивој патњи, и унижености, и осамљености, Чабриновић је прошао кроз мистичку трансформацију до христоликости и светости. Смрт га се више не дотиче. Он се вазнио са своје голготе. Верфел присуствује тајни обесмрћења. То је тајна која се налази у темељу и средишту храма – на жртвенику. И Верфел (пјесник кога је Црњански 1920. посебно издвојио „за нас“[108], а који је због јеврејског поријекла касније од нациста избјегао у САД) и Црњански хоће да бране оне које више нема ко да брани, оне који су одабрани као жртве јер нема ко да их освети – и који сами постају свети.

Милош Црњански, душа која се измучена и опустошена враћа из рата који је поништио све, опомиње нас да се оканемо побједничког

л, „Чабриновић: Дневник из године 1915.“, *Српски књижевни гласник*, књ. XVI, бр. 5 (Београд, 1. нов. 1925) 328-332; сада прештампано у: *Летопис Матице српске*, год. 160, књ. 493, св. 6 (Нови Сад, јун 2014) 770-775, гдје види и прилог: Горана Раичевић, „Чабриновић, Верфел, Црњански, Принцип…“, и*сто*, 775-782.

[107] Уз ово видјети: Anita Auckenthaler, „‘Einem Lamm war die Schuld auferlegt worden.’ Die Präfiguration Christi in Franz Werfels Erzählung ‘Cabrinowitsch: Ein Tagebuch aus dem Jahre 1915’“, in: K. F. Auckenthaler, H. H. Rudnick, K. Weissenberger, Hgg., *Ein Leben für Dichtung und Freiheit:* Festschrift zum 70. Geburtstag von Joseph P. Strelka, Tübingen 1997, 387-396.

[108] „Osobito dva imena voleo bih da zabeležim za nas: jedno je Georg T r a k l, a drugo Franz W e r f e l.“ – пише Црњански у јесен 1920. из Беча Милану Ћурчину (1880–1960): Miloš Crnjanski, „Pisma iz Pariza: I. Beč“, *Nova Evropa* knj. II, br. 1 (Zagreb, 21. mart 1921) 75-79: 78.

славља и властелинског частољубља (усред погибије то је срамота), већ да се суочимо с бруталношћу истине, као на Голготи: српски народ је „гладан и крвав“, он је „јаук и гробље“, „мајка обешчашћена“, „зној и сиротиња“. Прилика није за славопојни патриотизам привилегијâ (Пролог: „Нисам патриотска трибина.“), већ за родољубље до бола неподношљиво, које воли „камен голи“, које љуби „мржњу и мртве“, „ископане очи“. Крв, мржња, презрење, освета, убиство, смрт, – издржи љубави, то је твој род! То, а не „стег царски“, не славна држава и њена великашка управа, разлог је пјесниковог избора Србије за завичај, због идентификовања и сапатништва са оним „што је толико напаћено, што је толико несрећно кроз векове“[109] (као што је за Принципа Србија била Отаџбина[110]). Трагика српског страдања је таква да изазива старозавјетни осветнички урлик, као пријетњу онима које само страх од освете зауставља пред грлом жртве. Зато пјесник не излива емоције него жуч, а његово реторичко обраћање не очекује, не дозвољава, одговор. Јер, ту нема јавног мудровања ни интимног чувствовања, већ се у непосредности и изричитости даје страдално историјско откривење. На страшноме мјесту постојати – за то није довољна старачка мудрост која стрпљиво и паметно чека да однекуд наиђе слобода (па ће онда бити славе и части), већ је потребно нешто друго, што није лудост, него младалачка мушкост. Зато слава припада „хајдучкој крви“ и „освети, мајци нашој“, а Видовдански храм треба подићи убици-осветнику Принципу и „раји, рити“ из које су дошли ослободилачки пуцњи који су без питања и трагично ујединили читав народ. Подићи храм убици-жртви и онима који су нико – то је парадоксално и можда с оне стране морала и права, али је свакако с ове стране неиздрживо парадоксалне историјске судбе.

Послије свега, када „победила је смрт“ (Победи) и пјесник диже Здравицу „Да живи гробље! … Ми смо за смрт!“, када је крв „наш страшан понос“ (Химна) и онда „Проклета победа и одушевљење. Да живи мржња смрт презрење“ (Наша елегија), послије свега потребна је нова, крвљу плаћена по-етика. У таквој атмосфери фантазмагоријски

---

[109] „Али, завичај, прави, знате, који волите, који осећате, за мене је Србија. Зато што сам изабрао нешто што је толико напаћено, што је толико несрећно кроз векове, сада, а нарочито последњих сто година. То је мој завичај.“ (Милош Црњански у разговору с Драшком Ређепом за ТВ Београд 24. XII 1970; према: M. Crnjanski, *Ispunio sam svoju sudbinu*, prir. Z. Avramović, Beograd: BIGZ, Srpska književna zadruga, Narodna knjiga 1992, 142.) – Но ово сапатништво је изгледа један од разлога што Црњански до данас остаје непогода(н) за владајућу културу: јер је он за културу засновану на култу у чијем средишту је жртва, а то не прија онима који се одају култури забаве и заборава.

[110] У разговорима Принциповим са Мартином Папенхајмом (Martin Pappenheim, 1881–1943, *Gavrilo Princips Bekenntnisse*, Wien: R. Lechner & Sohn 1926) у војном затвору у Терезину 1916: Р. Парежанин, *Гаврило Принцип у Београду (Млада Босна и Први светски рат)*, Београд: Catena mundi 2013, 195.

говорити „о потреби подизања једног велелепног Косовског храма према нацрту Мештровића" – то значи да „отаџбина је пијана улица" (Вечни слуга), да је сама реалност постала иронична и парадоксална, што је истовремено момент њене самодеструкције. Није Гротеска[111] дакле само револт пјесников: стварност коју је произвео рат постала је гротеска, и кривац за то није огледало поезије.

Гротеска

Зидајте храм
бео ко манастир.
Нек шеће у њему Месец сам
и плаче ноћ и мир.

А на храм дижите црну
сфингу народа мог.
Нек се све звезде што језде осврну
за смех чудовишта тог.

Зидајте храм
бео ко манастир.
Нек шеће у њему Месец сам
и плаче ноћ и мир.

У храму над Милошем и Марком
уоквирте златом на олтару жарком
печате плаве и румене,
жуте и црне и шарене.
Печате плаве и румене
жуте и црне и шарене,
љубичасте и зелене.

Печате устава и права,
закона и штатута,
привилегија хиљаду пута,
обећања и фермана,
похвала са свих страна,

[111] Miloš Crnjanski, „Groteska", *Savremenik* XIII 8 (Zagreb 1918) 333; потом у: Милош Црњански, *Лирика Итаке*, Београд: С. Б. Цвијановић 1919, стр. 9-10; *Итака и коментари*, Београд: Просвета 1959; такође: Милош Црњански, *Сабране песме*, Београд: СКЗ 1978, 14-15.

народа мог:
да види Бог.

Зидајте храм
бео ко манастир.
Нек шеће у њему Месец сам
и плаче ноћ и мир.

То је храм у коме неће бити нико до „Месец сам“, храм народа који више не постоји, храм у коме више нема ко ни да плаче осим „ноћ и мир“. Мештровићеву за Видовдански Храм планирану Сфингу (она се данас налази у Аранђеловцу, на улазу у парк Буковичке бање) види Црњански као црно чудовиште чији језиви смијех је скамењен у празнини испод звијезда. Сфинга је сама по себи гротескна јер је људско-животињско биће, а Црњански има класично образовање па зна да је сфинга (σφίγξ) погубница и давитељка (σφίγγειν) „народа мог“. У овом велелепном Косовском храму нема икона ни фресака, но је у њему свечано изложено све што је преостало од једног народа: на хиљаде његових привилегованих људских права, безброј обећања лудом радовања, „похвала са свих страна“ за погибије и страдања, за туђ рачун и кратку љубав, и све то у златним рамовима и са дивним разнобојним печатима: „да види Бог“ – јер више нема ко ни пред ким да се позове на те шарене лаже и паралаже, па сад их залуд гледа и Бог. То није психолошко стање безнађа као лични губитак наде, већ храбро одбацивање службене и аксиоматске пуке наде и егзистенцијално суочење с неухватљивошћу истинске наде: безнадежност преиспитује границе наде, безнадежност дефинише наду. Горка иронија Гротеске сама избија из мучне стварности.

Послератна стварност, у којој се побједоносно прославља погибија сопственог народа и намјерава да се у славу и част његовог нестанка сагради грандиозни храм, постала је гротеска: она је неприродна фантазмагорија, у којој се неразумно слављење људског трансформише у страву нељудског, она изазива тјескобу јер нас везује за свијет који нам је одбојан, њена парадоксалност изазива бол јер је реална, у њој оно негативно постаје чудовишно и ужасно. Гротескно изобличавање стварности наглашава саму стварност, ретушира њено непријатно лице, па отуд има епистемички смисао, као сократовска иронија: гротеска је пут сазнања и понирања у себе. Макета Видовданског Храма стицајем срећних околности је сачувана (пронађена је 1968. у Њујорку и враћена у Београд, кад више ником није била потребна). Темеље његове замисли пољуљао је Видовданским песмама Милош Црњански, из оно-

страности патње и с оне стране смрти, и вратио Видовдану неисцрпну народну снагу важења, а Принципу подигао неразрушив спомен.

[Непосредно искуство рата било је за Црњанског трајно и изузетно важно.[112] Он се 1934. у тексту „Оклеветани рат“ супротставља апсурдној пацифистичкој пропаганди („била је европски специјалитет, као и ратна, и долазила је, тенденциозно, из побеђених држава, пре свега“), супротставља се клеветању рата и војника („Рат је требало упрљати сасвим, војника унизити сасвим, јер уз пацифизам ишла је паралелно и нарочита пропаганда.“), вријеђа га „исмевање мртвих“, па заоштрава контрапункт који тече у његовим венама: „Они, међутим, који су били у рату, и лежали међу мртвима знају да је рат величанствен и да нема вишег момента, никада га није било, у људском животу, од учешћа свесног у битки. … Живот мирнодопски, иначе, сам по себи, пун гада, мизерија, очаја и нискости, не може, или бар није могао пре, да издржи поређење са узвишеним сенкама рата.“ Осјећајући „дубоки значај великих жртава“ и знајући да „наш народ, заиста, не треба учити шта је патња у рату“, Црњански брани „ратнички понос, ратничку прошлост, војнички образ“ као последњи иметак српског народа, и закључује: „Ако унизите и оклеветате његово учешће у прошлом рату, ако упрљате ратове Србије, једини капитал у нас који још није прођердан, шта ћете имати том намученом народу лепога рећи? … Рат који је био, са свим својим страхотама, са свим својим тешким жртвама и последицама за наш народ, ипак, изгледа као једна светла, вечна звезда у ноћи над нама.“[113] У полемици која се поводом овог текста развила, Црњански је нагласио („мени је стало пре свега до тога“) да је његово схватање и доживљај рата заправо „мистично наслеђе које носим у себи од оца и деда, и које сам и размишљањем и посматрањем и искуством проверио да је на свом месту и право“.[114]]

---

[112] О важности ратног искуства Црњански говори 1931. Бранимиру Ћосићу: „Ја сам се формирао последње године пред рат и у рату. У хаосу и на ратиштима као прост аустријски војник ја сам патио, боловао, бежао и јуришао. Спавао сам међу мртвацима. Тај рат нећу и не могу да заборавим. У тих пет година, у болницама и логорима, писао сам Маску, Дневник о Чарнојевићу и своје песме. Ономе што сам тад осећао и мислио о човечанству, о растанцима и патњама, о узалудности, хоћу да будем веран и доследан. У великом хаосу Светскога рата био сам непоколебљив у својим тугама, замишљености и мутном осећању самоће. Ни радост послератна није ме изменила.“ (Бранимир Ћосић, *Десет писаца – десет разговора*, Београд: Геца Кон 1931; према: M. Crnjanski, *Ispunio sam svoju sudbinu*, 1992, 19-20.)

[113] Милош Црњански, „Оклеветани рат“, *Време* XIV, бр. 4379 (16. III 1934) 1; Милош Црњански, *Есеји и чланци*, Београд: Задужбина Милоша Црњанског 1999.

[114] Милош Црњански, „Мирослав Крлежа као пацифист“, *Време* XIV, бр. 4442 (22. V 1934); Црњански, *Есеји и чланци*, 1999.

10. Спомен Жртве

Како савладати историјско искуство страдања у Великом рату 1914–1918. и његовом наставку 1939–1945? Прослава катастрофе и континуираних погубних илузија, обиљежавање које за собом не оставља ни биљег ни ожиљак, евоцирање као повратак ономе што је неповратно и „не повратило се“, – то не би био одговоран однос. Спомен жртви је питање живота у будућности. Изложен погрому и прогону много пута у дугом кретању кроз историју, а у двадесетом вијеку нарочито, српски народ је био принуђен да поднесе огромне жртве. Мали по броју али велики по свом националном карактеру, српски народ је за одбрану права на постојање у свом идентитету и слободи и сам био спреман да поднесе сваку жртву. Принуђеност и спремност на жртву ради одбране животног простора и животних идеала – ова карактеристика је одавно ушла у народно предање и епику као основа „видовданске етике“ и покретачког начела „за Крст часни и Слободу златну“: етос жртве и подвига постао је дио идентитета српског народа, његова константа. Важан услов идентитета је памћење, тим важнији за оног ко је дуго и често подвргаван систематском притиску да промијени идентитет. Историјско памћење као претпоставка историјског знања и историјске самосвијести, као брига за тачке ослонца националног идентитета у историјском трајању, неопходно је и због сабирне свијести о прошлости и због оријентације у будућности. Памтити праведне и невине жртве, његовати спомен Имена Жртве, – на то нас обавезује уважавање базичних моралних норми, воља за очувањем идентитета и интегритета, право на признање и самоодређење, обавезује нас светиња живота, нарочито будућих живота. Или ћемо активно поштовати жртве и одбранити њихово право на смисао жртвовања или ћемо дати за право насиљу и узети учешће у забораву. Потребна нам је култура памћења Жртве.[115]

Заборав жртве је њено обесмишљавање, порицање да жртва има сврху, потирање права на смисао жртвовања, поништење последњег права жртве – да буде жртва и да чистим жртвовањем порази насиље: заборав жртве је побједа насиља. Заборав Жртве је заборав Бога који се за нас жртвује, заборав светости и трансценденције. Брига за Жртву је брига за Светињу Живота, јер иначе ни наш живот нема вриједност ни сврху. Живот и добија смисао жртвом и љубављу. Примити дар жртве

[115] Овдје преузимам одговарајуће формулације из огледа „Брига за Жртву“ (2006), у: Б. Шијаковић, *Огледање у контексту: О знању и вјери, предању и идентитету, цркви и држави*, друго, проширено издање, Београд: Службени гласник 2011, 345-358 (као и: Б. Шијаковић, *Присутност трансценденције*, 2013, 29-35); видјети и моју књижицу („издање аутора и није за продају“) *Брига за Жртву: Памћење Имена и Спомен Српске Жртве*, Београд 2011.

значи осигурати мјесто жртве у свом идентитету, у свом наслеђу и следбеништву. Себедаривање жртве је истина живота коју чувамо у памћењу као дио себе. Но није само жртва потребна нама, него смо и ми потребни жртви. Брига за жртву и памћење жртве је накнадна одбрана жртве, јер насиље бира жртву која не може да се брани ни свети. Памћење жртве је могућност за њену накнадну милост и праштање, јер право да прашта има у крајњем само жртва. Суштински, праштање није заборав јер оно не чини да нестане то због чега се прашта. Праштање претпоставља покајање, правду и истину, – иначе остају једино освета или заборав. Заборавили смо сопствене вишемилионске жртве (тачан број још увек није утврђен), што је нека врста саучесништва у злочину, и озбиљан разлог за стид. Жртва има право на памћење Имена – свето право на спомен Имена Жртве.

Због чињенице да се српски народ, уз јеврејски и јерменски, убројао међу народе с процентуално највећим војним и цивилним жртвама у новијој историји (XIX и XX вијек), наша обавеза и потреба да успоставимо меморијалну установу посвећену српским жртвама – Спомен Жртве – јесте идентитетске и егзистенцијалне природе, она је такорећи онтолошка, а не само етичка.

Vladimir Umeljić[1]

Prethodno saopštenje
UDK 341.645.5
DOI 10.7251/POL1509059U

HAŠKI TRIBUNAL ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU (ICTY) I BIVŠI JUGOSLOVENI

DAS HAAGER TRIBUNAL FÜR EX-JUGOSLAWIEN (ICTY) UND DER EHEMALIGE JUGOSLAWEN

Abstrakt: *Reflektiert die Tatsache, dass das Haager Tribunal für Ex-Jugoslawien (ICTY) bisher 69 Serben zu hohen bzw. höchsten Strafen sowie 14 Kroaten, 5 bosnische Muslime und 2 Kosovo-Albaner zu nach der Regel milden Strafen verurteilt hat, den realen „Ist-Zustand" während der letzten Balkan-Kriege bei dem gewaltsamen Zerfall von zweitem Jugoslawien? Oder handelt es sich hierbei um sehr problematische, weil selektive Anwendung des Rechts, das dadurch kein Recht mehr sein kann, sondern zum interessengeleiteten Instrument des politischen Willens wird? Die geschichtliche Wahrheit kann man nämlich nicht mittels Dekrete, Deklarationen und Resolutionen feststellen, und auch nicht durch Urteile eines ad hoc Tribunals. Mit anderen Worten, die aufgeklärte Wissenschaft hat das Recht und die Pflicht auch ein Tribunal kritisch zu überprüfen und dies meint, kein Tribunal kann den Anspruch auf den Status eines wissenschaftlichen Parameters erheben, denn es ist vielmehr noch ein Untersuchungsgegenstand der Sozialwissenschaften und zwar nach eigenen Parametern.*

Schlüsselworte: *Haager Tribunal für Ex-Jugoslawien (ICTY), Srebrenica, selektives Recht*

Апстракт*: Da li činjenica da je Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY) do sada osudio 69 Srba na visoke do najviše kazne, kao i 14 Hrvata, 5 bosanskih muslimana i 2 kosovsko-metohijska Albanca na po pravilu blage kazne reflektira pravo stanje stvari u vreme poslednjih balkanskih ratova pri nasilnom razbijanju druge Jugoslavije na kraju 20. veka? Ili se radi o vrlo problematičnoj, jer selektivnoj primeni prava koje time prestaje da bude pravo i postaje interesno uslovljeni instrument političke volje? Istorijska istina se, naime, ne da utvrditi putem dekreta, deklaracija i rezolucija, pa ni putem presuda jednog ad hoc tribunala. Drugim rečima, prosvećena nauka ima pravo i obavezu da i jedan sud podvrgne kritičkom*

---

[1] Publicista i istraživač iz oblasti istorije, teologije, filozofije jezika, socijalne psihologije i politikologije iz Frankfurta, Njemačka

preispitivanju, i shodno tome nijedan tribunal ne može svojim presudama pretendovati na status kriterijuma tj. parametra pozitivnih nauka, već predstavlja predmet istraživanja istoriografije, politikologije, sociologije, jezičke filozofije, itd. po sopstvenim naučnim kriterijumima i parametrima.

***Ključne riječi**: Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Srebrenica, selektivno pravo*

Ovaj Tribunal je bez sumnje i sasvim oficijelno jedan UN-sud, neporecivo je međutim da su njega inicirale, zahtevale (protiv čega se, inače, u principu ništa ne može reći) i većinski utemeljile „NATO-demokratije“, koje ga najvećim delom i finansiraju, što je već pomalo problematično; koje ga pre i za vreme sudskih rasprava snabdevaju podacima i materijalima svojih vojnih struktura i svojih tajnih službi (sasvim sigurno – po sopstvenom izboru, posle odmeravanja sopstvenih interesa); dalje, da se presude ICTY zasnivaju prevashodno na zapadnom pravu (deo iste kulturološke tradicije), ali istovremeno je jasno, da te iste „NATO-demokratije“ imaju očigledno (izuzetno blago rečeno) vrlo ambivalentan odnos prema tom istom pravu, kada se radi o sopstvenim interesima.

Fundamentalna činjenica je, naime, da je ICTY po svom statutu obavezan da istraži i sankcioniše *sve* prekršaje međunarodnog prava na tlu bivše Jugoslavije a da uprkos neprevidivom stanju stvari, da je NATO-pakt u vreme napadačkog „Kosovo-rata” protiv Srbije i Crne Gore 1999. prekršio veliki broj bitnih odrednica međunarodnog i nacionalnih prava (ne samo UN-povelju, već i sopstveni NATO-statut, Helsinški ugovor, Bečku konvenciju, ugovor „4 + 2“ pri ponovnom ujedinjenju Nemačke, itd. odnosno faktički čitavo, za ovu oblast relevantno međunarodno pravo, kao i nacionalna prava svojih zemalja-članica, kao npr. Nemački ustav) a da nikada nije bio pozvan na odgovornost od strane tog suda ili barem bio predmet njegovog istraživanja.

Činjenica je dalje, u najmanju ruku, da Haški tribunal otvara više pitanja nego što nudi odgovora. Razmotrimo ovde nekoliko tih pitanja:

Kada je bivši srpski predsednik Slobodan Milošević od strane srpskih vlasti bio izručen Haškom tribunalu, to je izazvalo razumljivu pažnju (ne samo) zapadnih medija. Tako je i ugledni nemački televizijski program „Feniks“ organizovao javnu diskusiju o tome u udarno večernje vreme, u kojoj je učestvovao npr. i tadašnji predsednik nemačkog parlamenta (Bundestag), Hans-Ulrih Klose.

Moderator je otvorio diskusiju, postavivši meni prvo pitanje: „Vi ste kroz više nastupa na nemačkoj televiziji poznati kao bezrezervni protivnik politike Zapada i NATO-intervencije u bivšoj Jugoslaviji, ali i kao kritičar

politike Slobodana Miloševića. On se sada nalazi iza rešetaka u Hagu – da li ste zadovoljni ovim razvojem situacije?"

Moj odgovor je glasio: „Ne i to iz dva razloga. Gospodin Milošević se već nalazio iza rešetaka u Beogradu i ako bi iko imao pravo da mu sudi, to je srpski narod, to su srpski sudovi. A ICTY je za moja shvatanja prevashodno politička, a tek potom formalno-pravna institucija. Obrazložiću taj stav sledećim faktima:

Juče je u istom ovom TV-studju i u emisiji sa istom temom Vaš gost bio i ministar inostranih poslova Nemačke, gospodin Jozef Fišer i od njega smo vrlo opširno čuli da je „međunarodna pravda spora, ali dostižna", da je hapšenje „tog kasapina sa Balkana veliki uspeh međunarodne zajednice istih vrednosti", itd.

Fišer je, međutim, sa koje god tačke gledišta to posmatrali, treći nemački ministar inostranih poslova u 20. veku, koji je saodgovoran za činjenicu da su nemački vojnici i svaki put u okviru jedne vojne alijanse (carska Nemačka 1915, Hitlerova Nemačka 1941. i današnja demokratska NATO-Nemačka 1999.) napali Srbe u njihovoj zemlji i ubijali ih. Ovog puta apsolutno protivpravno, kršeći (gore navedene, prim. autora) sve relevantne međunarodno-pravne i nemačke nacionalno-pravne odrednice, zakone, akte i ugovore. Ako je ICTY dakle pravna, a ne politička institucija – zašto gospodin Milošević sedi na tvrdoj optuženičkoj klupi u Hagu, a gospodin Fišer u crvenoj somotskoj fotelji u Vašem studiju i poučava nas o „sporoj, ali dostižnoj međunarodnoj pravdi"? Zar ni onih, po zapadnim navodima, 79 od strane NATO-bombi i raketa – znači i od nemačkih vojnih pilota – ubijene dece u Srbiji, koja su od strane NATO-spikera doduše redefinisana u samo još jednu „kolateralnu štetu", nisu tj. ne bi bila dovoljan razlog za jednu *pravnu* instituciju da barem otvori istragu o tome?

Šta dakle podrazumevaju ICTY, gospodin Fišer i s njegove strane apostrofirana „međunarodna zajednica istih vrednosti", koju po nemačkom ministru inostranih poslova očigledno čine „NATO-demokratije" i svi oni, koji njima slede, zapravo pod pojmom „međunarodna pravda"? Mogu li *selektivno* pravo i *selektivna* pravda da uopšte budu to, što njihovi imenujući pojmovi impliciraju?"

Na ovo pitanje nije došao nijedan argumentativni odgovor, što je uvek i jedan odgovor. Postoji još jedan značajni moment, koji govori o selektivnom stavu ICTY. Pred ovim sudom je s pravom došlo do pravnog sankcionisanja „etničkih čišćenja", to je bila obavezna stavka u optužnicama protiv svih – potom po pravilu osuđenih – Srba.

Kako, međutim, shvatiti činjenicu da ratni i posleratni predsednik Hrvatske, Franjo Tuđman, nikad nije bio ni pod istragom ovog tribunala? Poznato je da su američki vojni eksperti u leto 1995. razradili plan napada i

osvajanja Republike Srpske Krajine, što su hrvatske oružane snage – uz masivnu logističku podršku NATO-snaga – i sprovele u delo. Možda odgovor na gornje pitanje daju transkripti razgovora između SAD i Hrvatske, objavljeni naravno tek naknadno, 2004. godine:

> „Hrvatski predsednik Franjo Tuđman: 'Treba im nanijeti takve udarce, da Srbi praktički nestanu!' Američki ambasador u Hrvatskoj Peter Galbrajt: 'Mi vam dajemo zeleno svetlo, samo to izvedite profesionalno i brzo.'"[2]

Po završetku vojnih operacija, Hrvati su proterali preko 250 000 i ubili pri tom nekoliko hiljada Srba, najvećim delom civila, zaključno sa ženama i decom. Bosiljko Mišetić, potpredsednik hrvatske vlade i savetnik Predsednika Republike Franje Tuđmana, otvoreno je dao programsku osnovu ovog čina: „Hrvatska ne želi da u njoj žive ljudi, koji pripadaju drugom narodu."[3] Tuđman je pak potom izjavio: „Mi smo za svagda riješili najteži unutarnji problem hrvatske države."[4]

Opunomoćenik Evropske unije, Carl Bildt, kao jedini prominentni političar Zapada, javno je osudio ovo „najveće etničko čišćenje od početka rata" i nazvao Tuđmana „ratnim zločincem".[5] Nijedan zapadni državnik, međutim, nije nikada zahtevao konsekvence tog nesumnjivo kriminalnog akta.[6] Vrlo slična reakcija je došla (tj. pre izostala) i od strane zapadnih medija.[7]

Pariski „Le Monde" je ovu hrvatsku operaciju odmah u avgustu 1995. nazvao šta više: „samomotivisano etničko čišćenje!" (znači – dobrovoljno, izvršeno od strane proteranih Srba na samima sebi, prim. autora) a nemački ambasador u Zagrebu dr Ender je izrazio svoje zadovoljstvo rečima: „Nemačka deli radost vojnog uspeha s vama i izražava vam komplimente u ovom ratu. Moram reći da čak ni analiticari, koji znaju više od mene, nisu mogli predvideti tako brzu i veličanstvenu akciju."[8]

---

[2] Razgovor Franje Tuđmana i Peter Galbraith-a pred vojnu operaciju „Oluja". Iz transkripta sa Briona, 31. 07.1995. U: „Novi List", Zagreb, 11.10. 2004.

[3] Izjava na press-konferenciji, avgust 1995.

[4] Franjo Tuđman, predsednik Hrvatske. Govor u Hrvatskom saboru, Zagreb, 15. 01.1996. povodom „Operacije oluja".

[5] J. Borger: „EU Report accuses Croatia of atrocities against rebel Serbs", The Guardian, 30. September 1995.

[6] Kada se uzme u obzir istorijska prošlost (1941-1945) i uporedi sa aktuelnom situacijom (1991-1995.) teško da se može prevideti paralela u konsekventnmo tretiramju Srba na ovim prostorima. Ne zaboravimo da je Tuđman bio jedan od najprominentnijih zastupnika balkanske verzije „Auschwitz-Lüge" (negiranje genocida hrvatske države 1941-1945. nad Srbima, Jevrejima, Sinti i Romima).

[7] A. Cockburn: „When Serbs are cleansed it's silence", Los Angeles Times, 28. September 1995.

[8] Pri radio-prenosu njegove posete Kninu u avgustu 1995.

Najveći nemački nedeljnik „Der Špigel" je, doduše, ovog puta „nazvao dete njegovim pravim imenom", naime: „Ono što u navodnoj hrvatskoj državi 1941-1945. fašistički poglavnik Ante Pavelić svojim sistematskim progonima Srba („jednu trećinu Srba ćemo proterati, jednu trećinu ubiti a jednu trećinu pokatoličiti i pohrvatiti") nije uspeo, Tuđman sada vidi ostvarenim – Hrvatska, najvećim delom bez Srba (...) od 600 000 njih je sada preostalo jedva 150 000, oko 3% stanovništva..."[9]

ICTY se, dakle, nikada nije pokazao zainteresovanim za ovu stranu identične problematike protivpravnog „etničkog čišćenja", na istom prostoru i u isto vreme, ali sa dijametralno suprotnom konstelacijom počinitelji/žrtve od naviknute, tj. od strane Zapada skoro aksiomatski postulirane.

To isto važi i za sledeća činjenična stanja:

Još jednom – neosporno je da su se u toku ratova dešavali brojni zločini, kao i da se počinitelji i žrtve nalaze na svim sukobljenim stranama, pri čemu se u smislu principa uvek individualne odgovornosti (čak i u slučajevima tzv. udruženog zločinačkog poduhvata), mora diferencirati u odnosu na kvantitet i kvalitet počinjenih nedela. I – svi ti zločini se moraju pravno i moralno sankcionisati.

Skoro sve kriminalne akte su, po prirodi stvari, počinili direktni, lokalni učesnici ratova. Navedimo ovde samo jedan tragični slučaj, koji govori i o povremenoj direktnoj odgovornosti „međunarodne zajednice zajedničkih vrednosti (= neumorno u javnost plasirana samodefinicija „NATO-demokratija"):

Na odeljenju za intenzivnu negu u banjalučkom porodilištu je usled nedostatka kiseonika potrebnog za neophodni medicinski tretman u junu 1992. umrlo 12 – srpskih i bosansko-muslimanskih – od 14 tamo smeštenih beba. U to vreme su hrvatske vojne snage pod blokadom držale „posavski koridor", koji je povezivao Bosansku Krajinu i Srbiju. Ovim je bilo onemogućeno da se bebama neophodni kiseonik do Banje Luke dostavi kopnom („Hrvati, koji su civilizovani deo Evrope, nemaju ničeg zajedničkog sa srpskim primitivizmom, sa Balkanom."[10]).

Jedini put kojim je kiseonik bilo moguće dostaviti je dakle bio vazdušni, ali zbog zabrane leta nad teritorijom BiH, avionu koji je trebalo da iz Beograda dostavi kiseonik za Banju Luku nije bio dozvoljen let. Upućeni su mnogi apeli za pomoć putem radija, televizije, Glasa Srpskog i ostalih novina, ali iako su UN, NATO, predstavnici UNICEF-a i ostalih međunarodnih humanitarnih organizacija bili dobro upoznati sa ovim problemom,

[9] Der Spiegel, Nr. 33, Hamburg, 1995.
[10] Otto von Habsburg, Le Figaro, Paris, 15. 08. 1991.

avion sa bocama kiseonika je nekoliko dana čekao dozvolu za poletanje, koju na kraju nije dobio.
Nedugo zatim zbog nedostatka kiseonika umrlo je 12 novorođenčadi na Klinici za dečije bolesti u Banjoj Luci („Rat protiv Srba nije više samo vojni sukob. To je bitka između dobra i zla, između civilizacije i varvarstva!”[11]).

Haški Internacionalni tribunal za bivšu Jugoslaviju se, međutim, nikada nije bavio ovom tragedijim, dotično pretresno veće je pri suđenju srpskim ratnim učesnicima insistiralo isključivo na svojoj lapidarnoj tvrdnji, da je ovu činjenicu – tačnu ili netačnu, utvrđivanje istine i pravne odgovornosti u ovom slučaju za Haški sud očigledno nije igralo nikakvu ulogu – „iskoristila srpska propagandna mašinerija za huškanje Srba protiv bosanskih muslimana“.[12]
Ova (jedina) konsekvenca ICTY je, doduše, već u smislu osnovne logike prilično problematična i ne baš lako razumljiva jer, još jednom, tada su umrle srpske i bosansko-muslimanske bebe u srpskoj bolnici u Banjoj Luci, a iz razloga da su hrvatske oružane snage sprečile doturanje kiseonika kopnenim a „međunarodna zajednica zajedničkih vrednosti“ vazdušnim putem. Kako bi dakle, pri ovakvoj konstelaciji, ova smrtonosna tragedija novorođene dece, po prirodi stvari, uopšte mogla da se koristi pri „huškanju Srba protiv bosanskih muslimana“?

Pomenimo još i slučaj nasilne otmice više stotina, pretežno srpskih civila, kojima su po završetku NATO-rata i dolaženju trupa Zapada na Kosovo i Metohiju 1999, izvađeni vitalni unutrašnji organi i prodati na međunarodnom crnom tržištu.

Svojevremeni Glavni tužilac ICTY, Carla del Ponte, označila je kosovsko-albansku organizaciju OVK „već“ 2008. kao odgovornu za ovaj teški kriminal, dodala i da prisutni organi vlasti sa Zapada ništa ne čine da ga rasvetle, šta više i da su „već sakupljeni dokumenti i izveštaji na volšebni način iščezli iz ICTY“.[13]

Specijalni izvestilac Evropskog saveta, Švajcarac Dick Marty, doveo je potom „tek“ 2010. tadašnjeg predvodnika OVK i današnjeg predsednika otcepljenog Kosova i Metohije, Hašima Tačija (ratno ime „Zmija“) – kao naredbodavca, organizatora i profitera – u direktnu vezu sa ovim morbidnim

[11] Tony Blair, britanski premijer, London, pri kraju NATO-bombardovanja Srbije i Crne Gore 1999.
[12] Uporedi: ICTY Judgement Brdjanin, Radoslav, Case Number: IT-99-36-T, Date of Decision: 01.09.2004. Netherlands Institute for Human Rights, Utrecht Schol of Law, Utrecht. Last modified: 26.02.2013.
[13] Uporedi: http://www.guardian.co.uk/world/2008/apr/12/warcrimes.kosovo

zločinima, počinjenim doslovce pred očima NATO-snaga, uprave i policije.[14]

Uprkos tome, istraga se ni četrnaest godina kasnije, znači ni ove 2013. i dalje faktički ne vodi, jer se „iz političke kalkulacije izbegava pozivanje kosovsko-albanskih političara na odgovornost".[15]

To isto važi za masovna ubistva srpskih civila od strane kosovsko-metohijskih Albanaca, isto tako posle završetka ratnih operacija i doslovce pred očima „NATO-mirovnih trupa", o kojima na pr. izveštava (ali tek 2014.) jedan bivši italijanski general, koji je komandovao NATO-trupama (autorska podvlačenja su data kurzivom):

„General KFOR-a: Svakog jutra smo pronalazili ubijene Srbe

RIM – Mauro Del Vekio, bivši general italijanske vojske koji je predvodio jedinicu od 7 000 vojnika koji su ušli na Kosovo u junu 1999., posle završetka NATO bombardovanja Srbije, rekao je za italijanski list 'Panorama' da su tokom prve tri nedelje mandata „izveštaji o telima ubijenih Srba i Roma stizala na njegov sto svakog jutra", ali da je to bila *tabu tema*, i da mu *nije bilo dozvoljeno da o tome govori sa novinarima*:

„Ubistva su se nastavila i kasnije, ali ne tako često. Oni Srbi, koji nisu pobegli sa Kosova, bili su pod stalnim rizikom da budu ubijeni ili silovani. Napuštene srpske kuće su bile sravnjene sa zemljom ili zapaljene. Albanci su napadali i crkve i manastire. Njihov cilj je bio da izbrišu svaki trag srpskog prisustva na Kosovu"**,** rekao je Del Vekio.

Danas on predstavlja Demokratsku stranku u italijanskom Senatu: **„**Niko nije sklanjao srpske leševe koji su nalaženi na svim mogućim mestima. Majke i supruge otetih Srba su preklinjali zvaničnike da im se najdraži pronađu, ali većina od njih nikada nisu pronađeni, čak ni oni koji su bili mrtvi", rekao je Del Vekio.

---

[14] Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo, Dick Marty, Switzerland, Alliance of Liberals and Democrats for Europe, 12. Dezember 2010. Uporedi i: Der starke Mann Kosovos unter massivem Beschuss, Jean-Michel Berthoud, swissinfo.ch, 15. Dezember 2010.

[15] Uporedi: „Vorwürfe im Europarat: Kosovo-Premier Thaçi soll an Organmafia beteiligt sein". Spiegel online, 15. Dezember 2010, archiviert vom Original am 27. Januar 2013. Dalje: „Die furchtbaren Details aus dem Bericht zum Kosovo-Krieg – „Schweizer" Mafiaboss in Organhandel verwickelt!", Blick (Zeitung), 14. Dezember 2010, von Henry Habegger, archiviert vom Original am 3. Mai 2013. Zaključno i: „Council of Europe: Parliamentary Assembly, Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo" (englisch). Committee on Legal Affairs and Human Rights, Doc. 12462, 7. Januar 2011, von Dick Marty, S. 2, archiviert vom Original am 2. Mai 2013.

Italijanski nedeljni izveštaji kao „zastrašujuće“ nazivaju činjenicu, da je 70% od ukupnog broja otetih kosovskih Srba koji su nestali posle juna 1999., nestali *kada je rat zvanično bio završen*.

Časopis **‘Panorama’** je takođe došao u posed fotografija, koje su vojnici UNMIK-a našli u Dečanima 2003. godine, ali ih nije objavio jer su bile ‘užasne’. One pokazuju nasmejane pripadnike OVK sa odsečenom glavom srpskog rezerviste. Druga fotografija pokazuje kako stavljaju u torbu najmanje dve odsečene glave.

U vreme kada su nastale fotografije, ta zona je bila pod komandom OVK-predvodnika Ramuša Haradinaja. Njega u aprilu 2013. godine, *Hag oslobađa svih optužbi*. Svedoci koji su ga optuživali, umrli su u čudnim nesrećama ili im je bilo ozbiljno prećeno.“[16]

Pitanje Srebrenice

Ovo pitanje je vrlo senzibilno, zahteva veliku pažnju i vrlo savesnu, što svestraniju analizu, koja uzima u obzir kriterijume i parametre istraživanja fenomena genocida, istorijskih i pravnih nauka, politikologije, sociologije, jezičke filozofije, itd., ali mora da vodi računa i o pijetetu u odnosu na bosansko-muslimanske žrtve ovog masovnog zločina u Srebrenici 1995. kao i u odnosu na emocionalnu inteligenciju pre svega pogođenih ljudi, dakle njihovih porodica, rodbine i prijatelja. Važnost ovog pitanja je, međutim, enormna i jednostavno je *nemoguće* odustati od trezvene analize dotičnih događanja. Ako se za trenutak poslužimo medicinskim rečnikom, čišćenje otvorenih rana od klica i svih stranih tela je vrlo bolan proces, ali i jedini put da one jednom zarastu.

Pogledajmo ovde dotičnu redefiniciju pravnog pojma zločina genocida od strane ICTY, na osnovu koje su ratni zločini nad bosanskim muslimanima u Srebrenici proglašeni genocidom: „ICTY utvrđuje: „Ubijanje svih članova dela jedne grupe, lociranog unutar malog geografskog prostora, čak i kada rezultira manjim brojem žrtava, bio bi okvalifikovan kao genocid, ako bi se izvršilo sa namerom da uništi deo grupe, koji je lociran unutar malog geografskog prostora“ (The ICTY stated: „The killing of all members of the part of the group located within a small geographic area, allthough resulting in a lesser number of victims, would qualify as genocide if carried

[16] Preuzeto iz: Pravda, Beograd, 22. februar 2014. theremustbijustice.com/srbijanskiglas.in

out with the intent to destroy the part of the group as such located in this small area.").[17]

Zašto međutim i ovako redefinisano međunarodno pravo sve više nailazi na masivna osporavanja širom sveta? Samo jedan primer, koji kritičare navodi da postuliraju „neprevidivo selektivnu primenu" čak i ove redefinicije u praksi:

Ista je, kao što je poznato, našla svoju svrhu pri svim raspravama protiv optuženih srpskih učesnika u poslednjim balkanskim ratovima na kraju 20. veka i pri njihovoj sledstvenoj osudi za izvršenje ovih nesumnjivih zločina (iako bosansko-muslimanskim žrtvama u Srebrenici pripadaju isključivo muškarci, što po Lemkinovoj definiciji i odgovarajućoj UN-Rezoluciji *isključuje* kvalifikaciju genocida, znači pokušaj uništenja *čitave* ciljne grupe, zaključno sa ženama i decom).

Kritičari tribunala u principu postavljaju, međutim, i sledeće pitanje:

Zašto je ratni komandant bosansko-muslimanskih snaga iz te iste Srebrenice, Naser Orić, od strane tog istog tribunala bio oslobođen *dotične* krivične odgovornosti? Njegove oružane snage (iz srebreničke „demilitarizovane UN-zone"), naime, dokazano su i *prethodno* uništile oko pedesetak srpskih sela u okolini Srebrenice i ubile preko 2 500 Srba (muškaraca, starih ljudi, žena i dece, što i po UN-Rezoluciji *uključuje* kvalifikaciju genocida, znači pokušaj uništenja *čitave* grupe žrtava).

Po gornjoj redefiniciji međunarodno-pravnog pojma zločina genocida od strane ICTY, dakle, rukovodstvo bosanskih muslimana, a potom i izvršioci masovnih ubistava srpskih civila, Naser Orić i njegovi vojnici bi morali da odgovaraju pred Haškim tribunalom za oko pedesetak genocida samo u okolini Srebrenice (što se nikada nije desilo, niti u smislu optužbi niti, razume se, u smislu presuda).

Jer i to su sve bili „delovi grupe (sad srpskih) žrtava", svi (sada Srbi) su bili „locirani na malom prostoru", svuda je bila prisutna i sprovedena „namera da se uništi delimična (sada srpska) grupa", a sve to „bez obzira na manji broj žrtava".

Još nekoliko reči o masovnom ubistvu zarobljenih bosanskih muslimana i civila u Srebrenici: ICTY (Haški tribunal) potvrđuje doduše i sam da je tadašnji srpski glavnokomandujući general Ratko Mladić naredio, organizovao, kontrolisao i sproveo sigurnu i dobrovoljnu evakuaciju preko 20 000 bosansko-muslimanskih staraca, žena i dece.

Bez ikakve težnje da se u Srebrenici očigledno počinjeni ratni zločini relativizuju, mora se konstatovati da se ova činjenica dijametralno suprot-

[17] Vidi kasnije prikaz i analizu dela: Mojzes, P. Balkan Genocides, Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century (Littlefield Publishers, Inc., Lanham, Maryland, USA, 2011).

stavlja suštini definicije zločina genocida, pri kome se teži „*potpunom* uništavanju jedne ljudske populacije, *bez obzira na pol i uzrast žrtava*“. Jer – kakav to genocid može da bude, kada apostrofirani „počinitelji“ prvo puštaju na slobodu najslabije članove „ciljne grupe žrtava“, koju većinski čine žene i deca, znači – oni delovi populacije, koji prevashodno osiguravaju biološko *preživljavanje* dotične ljudske grupacije?

Zvaničnu i u javnosti etabliranu verziju „srpskih zločina u Srebrenici, najvećih i najstrašnijih od kraja 2. svetskog rata, znači – genocida“ u međuvremenu argumentativno postavlja u pitanje sve veći broj međunarodno priznatih eksperata.[18]

Tako na pr. eminentni američki naučnik, prof. dr Edward S. Herman, University of Pensilvania, posle dugogodišnjeg istraživanja ove tematike smatra, ne samo da proglašeni kvalitet tada počinjenih ratnih zločina nad bosansko-muslimanskom populacijom („genocid“), već i navodno utvrđeni kvantitet (broj od oko 8 000 pretpostavljenih žrtava) nisu utemeljeni na istini. Rezultat svojih istraživanja on ponekad sažima i samo u jednoj jedinoj rečenici:

> „Taj „masakar u Srebrenici“ je najveći trijumf propagande, koji je proistekao iz tih balkanskih ratova.“[19]

Jedan novinar i publicista (i istoričar književnosti) godinama je na licu mesta pratio rad Haškog tribunala za bivšu Jugoslaviju, naročito u odnosu na „Slučaj Srebrenica“, i na osnovu sudskih akata sastavio obimnu dokumentaciju, jednu značajnu hroniku njegovog rada. Ovde izvod iz jedne recenzije tog svedočanstva vremena iz prve ruke:

„Civikov se ovom knjigom odvažio da se upusti u po mogućstvu „najvreliju“ temu evropske istorije posle 2. svetskog rata. Njegovo is-

---

[18] Navedimo samo nekoliko imena: Michael Mandel, profesor međunarodnog prava (York University, Toronto), dr Philip Hammond, ekspert za medije (South Bank University, London), Carlos Martins Branco (tada zvanični izaslanik i posmatrač Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini), Phillip Corwin (najviši predstavnik Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini do 1995, sa zvanjem „Civil Affairs Coordinator and Delegate of the Special Representative for the UN Secretary General for Bosnia and Herzegovina“), itd. Uporedi izveštaj ISSA (International Strategic Studies Association): „Srebrenica Controversy Becomes Increasingly Politicized and Ethically Divisive, Increasing Pressure on Peacekeepers“, ISSA Special Reports, Balcan Strategic Studies, 19.09.2003, http://128.121186.47/ISSA/reports/Balkan/Sep1903.htm. Dalje prof. dr Kjell Magnusson, University of Uppsala, Sweden, prof dr Lennart Palm, University of Uppsala, Sweden, prof. dr Edward S. Herman, University of Pensilvania, USA, itd.

[19] Edward S. Herman, The approved narrative of the Srebrenica Massacre. U: International Journal for the Semiotic of Law, Volume 19, Nr. 4/Dezember 2006. Dalje od istog autora: Die Politik des Srebrenica-Massakers, ZNET, 7.7.2005, http//zmag/artikel/Die-Politik-des_Srebrenica-Massakers.

traživanje masovnih ubistava u Srebrenici, izuzetno je detaljno vođeno i čita se kao kriminalni roman. Autor prati i pokazuje korak po korak, kako je Tribunalu do sada pošlo za rukom da taj pretpostavljeno najstrašniji zločin u Evropi posle 1945. definiše kao takav i to od strane *jednog jedinog* (podvučeno od strane autora) krunskog svedoka. *Verodostojnost ICTY* je posle čitanja ove knjige *uzdrmana u samoj svojoj srži. Greške i manipulacije jednog apsolutno političkog procesa* se pojavljuju u punom svetlu pred čitaocem."[20]

Nije, doduše, lako shvatljivo da jedan internacionalni tribunal (re)definiše ratni zločin masovnog ubistva bosanskih muslimana iz Srebrenice od strane pripadnika vojske Republike Srpske u „srpski genocid nad bosanskim muslimanima" i to samo na osnovu iskaza jednog jedinog svedoka, bosanskog Hrvata, koji je u toku nekoliko godina prvo služio u tadašnjoj Jugoslovenskoj armiji, potom u bosansko-muslimanskoj, pa bosansko-hrvatskoj i zaključno u bosansko-srpskoj, i to u jednoj specijalnoj vojnoj jedinici, koja se tada sastojala od šest Hrvata, jednog bosanskog muslimana i jednog Slovenca, ali – to su podaci koji potiču od dotičnog Dražena Erdemovića odnosno od Haškog tribunala.

Njegova izjava glasi sažeto: Na dan 16. jula 1995. (ponekad navodi i 20. juli) njegova specijalna jedinica u sastavu Franc Kos, Marko Boškić, Zoran Goronja, Stanko Savanović, Brano Gojković, Aleksandar Cvetković, Vlastimir Golijan i on sam bila je dovedena u Branjane kod mesta Pilice u blizini Zvornika. Komandir jedinice Milorad Pelemiš nije bio prisutan. Muslimani iz Srebrenice, između 17 i 60 godina stari muškarci, dovoženi su autobusima i potom u grupama od po deset osoba odvođeni na jednu livadu, udaljenu 50 m (u drugim iskazima on navodi 100 ili 200 m), postrojavani leđima okrenuto egzekutorima i streljani. Između 10.00 i 15.00 njegova grupa je na taj način ubila između 1 000 i 1 200 ljudi. On lično je ubio između 70 i 100 civila. Erdemović je na to od ICTY osuđen na 5 (pet) godina zatvora, od kojih je odležao samo 3,5 a potom je dobio novi identitet i osiguranu egzistenciju u jednoj zapadnoj zemlji, jer od tada nastupa kao krunski svedok u svim procesima protiv srpskih generala i visokih političara, koji su optuženi i listom osuđeni za „srpski genocid u Srebrenici". ICTY je, naime, na osnovu njegovog iskaza, taj zločin imenovao tako i tu definiciju proglasio jednostavno za „utvrđenu istinu, koja ne podleže nikakvoj razumnoj sumnji" („established truth beyond a reasenable doubt"). Ne samo protivurečnosti u Erdemovićevom iskazu (navođenja različitih datuma i opisa konkretnih situacija, navođenje različitih komandira, tvrdnja da su

[20] Germinal Civikov, Der Kronzeuge, Promedia, Wien, 12. mart 2009, ISBN-10 3853712924.

obični vojnici izdavali naređenja oficirima, itd.), već i više drugih kontroverznih momenata zaslužuju pažnju i legitimišu „a reasenable doubt“ kritičara ICTY.

Ovde samo tri činjenice:

- Autor Germinal Civikov je napravio vrlo prostu računicu. Ako je to sve bilo tako, kako Erdemović tvrdi, sa dovoženjem zatočenih; izlaskom samo po 10 osoba odjednom iz autobusa i prvo pražnjenjem svih džepova, oduzimanjem dokumenata, novca i eventualnih dragocenosti; odvođenjem grupa od po 10 žrtava na livadu udaljenu 50 m (čak i ako ne 100, 200 m); postrojavanjem uz maltretiranje žrtava, potom streljanjem iz kalašnikova, podešenim na pojedinačnu paljbu a jedno vreme isprobavanjem teškog mitraljeza, koji se pokazao neefikasnim i zahtevao još više utroška vremena; proverom streljanih od strane egzekutora i dovršavanjem još živih iz pištolja; sa mestimičnim pauzama, pušenjem cigareta i pijenjem šljivovice; sa ponekom svađom među izvršiocima zločina, jer Erdemović se „protivio i pokušavao da spase ljude“, onda bi za masovno ubistvo tolikog broja ljudi (120 grupa od po 10 zatočenika) moralo da traje *najmanje 20* a ne 5 sati (između 10.00 i 15.00). Nemoguće je, po svakom zakonu verovatnoće, da ICTY nisu stajali i ne stoje ljudi na raspolaganju, koji bi bili u stanju da uvide ovo činjenično stanje i da odgovarajuće reaguju.
- Tadašnji tužilac ICTY Jean-Rene Ruez je pri suđenju Erdemoviću pokazao ukupno dva „snimka iz vazduha“ dotičnog terena, od 17. jula 1995. i od 27. septembra 1995., koje mu je državni sekretar SAD Madeleine Albright „za tu svrhu stavila na raspolaganje“ i koji bi trebalo da potvrđuju istinitost iskaza krunskog svedoka. Budući „da su takvi snimci za laike nečitljivi“, objasnio je Ruez, da se na prvom snimku „prepoznaje više leševa na livadi i po mogućstvu kopanje jedne masovne grobnice“ a na drugom „tragovi radova, dakle ekshumiranja leševa“, ali dodao je da su „forenzičari uprkos tome na tom mestu iskopali 153 žrtve“. To su znači jedini materijalni pokazatelji masovnog ubistva srebreničkih muslimana u Branjanima, koje ICTY vrednuje kao dokaze Erdemovićevih navoda. Kako, međutim, objasniti tj. vrednovati činjenicu postojanja samo dva snimka? Jer tada je Bosna bila pod permanentnom satelitskom kontrolom, zašto su dakle izostali snimci egzekucije ili barem snimci ekshumiranja, a ne samo njeni „tragovi“, kako je to Ruez pojasnio sudu? Stoga nije čudo da su njihova autentičnost i pouzdanost, kao i sama Madeleine Albright doživeli masovnu kritiku upravo na Za-

padu[21] a nije naravno zgorega podsetiti se i da je ministar inostranih poslova SAD Colin Powel 05. februara 2003. pokazao tu istu vrstu „za laike nečitljivih" snimaka Savetu bezbednosti UN, kao „dokaz da Sadam Husein poseduje oružje za masovno uništavanje i da je rat protiv Iraka neophodan", što se potom ispostavilo kao neistina i svesna manipulacija. Osim toga, kako treba stvatiti reči tužioca „više leševa"? Jer već 153 leša su *masa*, ali – 1 000 ili čak 1 200? Da li je moguće da satelitski snimci nisu pokazali jednu *neverovatnu* masu mrtvih na dotičnoj livadi i to samo *jedan dan posle egzekucije*, kako je Erdemović tvrdio, i da je tužilac propustio da tako nešto na odgovarajući način istakne (ako je pak Erdemovićev navod jednom drugom prilikom tačan, da se masovno ubistvo dogodilo naime 20. jula, onda sve postaje naravno bespredmetno)? A da ne zaboravimo da su u medijima već više puta objavljeni vrlo čitljivi satelitski snimci, na kojima se sa ručnog sata jednog čoveka na morskoj plaži moglo iščitati tačno vreme.

- Ono što je dalje apsolutno neobjašnjivo, to je da ICTY znači već više od dvadeset godina poznaje imena – i adrese najvećeg broja njih – svih Erdemovićevih saučesnika pri dotičnom masovnom (što je primerena oznaka kako za 1 200, tako i za 153 žrtve zločina) ubistvu srebreničkih muslimana u Branjanima 1995., bez da je ikada pokušao da ih privede licu pravde ili barem da ih sasluša kao svedoke-očevice. Naprotiv, kada je jedan od njih, bosanski Hrvat Marko Boškić u aprilu 2004. bio u SAD (mesto Peabody kod Bostona) zbog jedne druge stvari uhapšen, jer je pod uticajem alkohola izazvao jedan sudar i potom pobegao sa mesta udesa, izašlo je na svetlo dana i njegovo učešće u masovnom ubistvu u Branjanima 1995. On je pri saslušanju potvrdio američkom FBI streljanje bosansko-muslimanskih civila u Branjanima (bez da je potvrdio bilo koje Erdemovićeve detalje).[22] Kada su novinari potom pitali tužilaštvo ICTY, hoće li tražiti izručenje tog masovnog (po ICTY – genocidnog) ubice, odgovor je glasio – ne, zapravo ne, jer mi smo preopterećeni poslom i koncentrišemo se na „krupne ribe".[23]

Kako dakle shvatiti motive i razmišljanje, govor i delanje Haškog tribunala za bivšu Jugoslaviju? Germinal Civikov je ponudio sledeću analogiju kao ispomoć: „Predstavimo sebi situaciju, da osmorica huligana/rokera u

[21] Uporedi: „Cees Wiebes: Intelligence and the War in Bosnia 1992-1995, Münster-Hamburg-London, 2003. Str. 348f. Preuzeto iz: Germinal Civikov, ibid.

[22] „War crime suspect charged in Boston", The Boston Globe, 27. avgust 2004. Preuzeto iz: Germinal Civikov, ibid.

[23] „Peabody: Man Won't Face UN Tribunal", The Boston Globe, 28. avgust 2004. Preuzeto iz: Germinal Civikov, ibid.

Amsterdamu divljački ubiju jednog bespomoćnog beskućnika; da se potom jedan od njih prijavi pravosuđu, prizna zločin i navede imena svih ubica; da on potom bude osuđen, a bez da je pravosuđe ikada pokušalo da privede pravdi ostale učesnike u ubistvu, čak i bez da ih makar jednom sasluša i time iz prve ruke verifikuje – u pozitivnom ili negativnom smislu – izjavu jednog jedinog optuženog i osuđenog za dotično ubistvo".

Da li bi takvo pravosuđe i dalje moglo da pretenduje na svoju pravnu determinantu (i svoju socijalno-moralnu ulogu u društvu)? Naročito ako bi dotični huligan/roker potom za surovo ubistvo bespomoćne žrtve bio osuđen na recimo 18,25 dana zatvora, a potom dobio novi identitet i do kraja života osiguranu egzistenciju, uz uslov da se pojavljuje kao krunski svedok pri budućim suđenjima šefovima dotične rokerske bande? Ovde se navodi 18,25 dana, jer Erdemović je pred sudom izjavio, da je lično ubio 70-100 zatočenika i – ICTY to smatra „utvrđenom istinom, koja ne podleže nikakvoj razumnoj sumnji" a to znači da je on u minimalnom slučaju od 70 žrtava za svakih 20 ubijenih odležao godinu dana u zatvoru, za svaku ubijenu bespomoćnu žrtvu dakle (365 : 20 =) 18,25 dana.

Dokle god, međutim, Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju ne privede i barem ne *sasluša* ostale osumnjičene, on mora poći od toga da je svaki od njih tokom tog „udruženog zločinačkog poduhvata" u proseku egzekutirao 150 bosanskih muslimana i u tom slučaju je kaznio svog „verodostojnog krunskog svedoka" sa manje od deset dana zatvora po ubijenom.

Za poređenje, za krađu (sapuna, zubne paste, dezodoransa, cigareta, flaše rakije, konfekcije, itd.) iz jedne radnje predviđa na pr. nemačko zakonodavstvo

a. (StGB § 242 Abs. 1) za prvi put ili novčanu kaznu ili pak zatvor do 5 godina;

b. ako krađu počini jedna banda (§ 244 Abs. 1 Nr. 2), onda dolazi samo zatvor u pitanje, između šest meseci i 10 godina;

c. ako počinitelji u očima zakona važe kao naoružani, pa makar to bio samo džepni nožić, predviđena kazna zatvora iznosi i više.

Kako dakle dolazi jedan UN-tribunal na to da osudi jednog – po sopstvenom shvatanju dotičnog suda *genocidnog* – ubice na 18,25 ili manje od 10 dana „po glavi" za masovno ubistvo bespomoćnih žrtava i da istovremeno sve ostale počinitelje zločina ignoriše? Da li „lov na (srpske) „krupne ribe" zaista može da opravda ignorisanje ubica 150 ljudi, jer bi oni eto trebalo da su (ne-srpske) „sitne ribe"?

Ako se za trenutak vratimo na neophodni pijetet prema žrtvama i na emocionalnu inteligenciju pogođenih, pre svega porodica, rodbine i prijatelja žrtava zločina, ali i svih humanistički nastrojenih ljudi – da li se iz ovoga mora zaključiti da je po Haškom tribunalu za bivšu Jugoslaviju jedan

život manje vredan nego što je svakom nemačkom sudu vredan komad sapuna, zubna pasta ili komad odeće?
Kao što je već bilo napomenuto, ICTY otvara više pitanja nego što nudi odgovora.

Ove činjenice legitimišu ponudu sledećih teza za diskusiju:

a. Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju masivno revidira međunarodno-pravnu definiciju zločina genocida i time izuzetno komplikuje, otežava i u krajnjoj liniji vodi naučno istraživanje i vrednovanje fenomena genocida ad absurdum.

b. Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju bazira svoju masivnu reviziju međunarodno-pravne definicije zločina genocida na vrlo problematičnoj konstrukciji, na osnovu iskaza jednog jedinog, kontraverznog i protivurečnog „krunskog svedoka“ („ubistvo 1 000 do 1 200 ljudi u roku od 5 sati“).

c. Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju već dve decenije svesno ignoriše sve druge svedoke-očevice i istovremeno neposredne počinioce masovnog zločina, od kojih je svaki – po dotičnoj tvrdnji ICTY – u proseku ubio 150 bosansko-muslimanskih civila a koji bi bili u stanju da potvrde ili ponište iskaz tog jednog jedinog, kontraverznog i protivurečnog „krunskog svedoka“. Da li je uopšte prihvatljivo, da ICTY u tom kontekstu kao „objašnjenje“ svog postupanja (= aktivnost kroz pasivnost) govori o „sitnim ribama“ i „krupnim ribama“? Shodno tome nameće se zaključak, da

d. Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju nema interesa i namere da u pravnom smislu zaista razjasni i sankcioniše ratne zločine u vreme poslednjih ratova pri nasilnom raspadu druge Jugoslavije na kraju 20. veka i time

e. Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju pokušava prevashodno da poda pravni okvir *političkom* i interesno motivisanom vrednovanju dotičnih događanja, jer

f. Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju koristi singularni iskaz Dražena Erdemovića kao osnovu svoje redefinicije zločina genocida i stavlja ga u samo jednu funkciju, naime, u službu osuđivanja visokih srpskih političara i generala za „srpski genocid nad bosanskim muslimanima u Srebrenici“.

g. To nije primereno pre svega žrtvama zločina u Srebrenici 1995., koje se iz političkih razloga instrumentalizuju, služi međutim nepredvidivo konsolidovanju „crno-bele“ predstave stvarnosti prilikom balkanskih ratova pri nasilnom raspadu druge Jugoslavije na kraju

20. veka, u smislu šeme „bad guys/good guys“. To u velikoj meri potkopava poverenje u pravosuđe Zapada, a time i u osnovne vrednosti demokratije zapadnog tipa. To dalje nije primereno ni neophodnom i *adekvatnom* sankcionisanju počinjenih zločina, ali ni preko potrebnom pomirenju bivših ratnih protivnika. Zaključno, kako vrednovati sudbinu osuđenih zbog „8 000 žrtava genocida u Srebrenici“, ako se isti nije dogodio i ako ni broj žrtava tog masovnog ratnog zločina po mogućstvu ne odgovara stvarnosti?

Razmotrimo dakle i pitanje broja žrtava ratnog zločina u Srebrenici 1995., koje je isto tako tema kontraverznih rasprava. Taj broj je postuliran isključivo sa bosansko-muslimanske strane i počelo se sa oko 5 000, prešlo na 16 000 i na kraju zaustavilo na oko 8 000 žrtava. To je zatim postala „konstanta stvarnosti“ zapadnih političara, medija i – ICTY, kao još jedna „established truth beyond a reasenonable doubt“.

Istorijska istina se, međutim, ne da utvrditi putem dekreta, deklaracija i rezolucija, pa ni putem presuda jednog ad hoc tribunala, naročito kada njegov dokazni postupak izgleda kao u ovom konkretnom slučaju. Drugim rečima, prosvećena nauka ima *pravo i obavezu* da i jedan sud podvrgne kritičkom preispitivanju, i shodno tome nijedan tribunal ne može svojim presudama pretendovati na status *kriterijuma* tj. *parametra* pozitivnih nauka, već predstavlja *predmet istraživanja* istoriografije, politikologije, sociologije, jezičke filozofije, itd. po sopstvenim naučnim kriterijumima i parametrima.

Navedimo ovde nekoliko podataka do kojih je u poslednje vreme (2013.) došao dugogodišnji švajcarski istraživač „Slučaja Srebrenica“ Aleksandar Dorin, upravo u odnosu na od bosansko-muslimanske strane, kao i od Zapada apostrofirani broj ubijenih bosanskih muslimana:

„Dorin tvrdi da je došao do podatka da se već 18 godina prećutkuje, kako se to zapravo u zvaničnoj verziji događaja u ovoj enklavi pojavljuje „fantomski višak" između 4 000 i 8 000 „fantomskih stanovnika", što u mnogome postavlja u pitanje i zaključak Haškog tribunala, da je tamo ubijeno oko 8 000 muslimana. On kaže:

„Pre oko pola godine sam pronašao članak norveškog novinara Rolfa Jensena iz decembra 1995. godine, koji je u dnevniku „Verden gang" objavio da je na osnovu svedočenja muslimana iz Srebrenice ovu enklavu u nekoliko dana pre ulaska Vojske RS napustilo između 3 000 i 3 500 ljudi. Zatim sam pribavio tajni dokument bosansko-muslimanske armije da je tokom tih nekoliko ključnih dana još najmanje 800 ljudi pobeglo preko Drine ka Srbiji... Kada su se sve kockice sklopile, došao sam do nepobitnog zaključka

da je u slučaju Srebrenice došlo do stravične manipulacije brojkama, čije raskrinkavanje direktno ruši ne samo tezu o genocidu ili udruženom zločinačkom poduhvatu, već i tvrdnju da je tamo streljano oko 8 000 ljudi.“

Dorin tvrdi da je istražujući i zvanične, ali tajne podatke Armije BiH i izvore iz Srbije, došao do nepobitnog dokaza da je u slučaju Srebrenice u pitanju značajna „matematička obmana, o kojoj svi ćute“.

On dalje navodi:

> „Muslimani su od početka raspolagali tačnim i onim „nafilovanim" podacima o broju ljudi u Srebrenici. Prema proceni ratnog Predsedništva BiH, održanoj samo mesec dana od pada Srebrenice, u ovom mestu se zvanično nalazilo najviše 36 200 ljudi, a UNPROFOR-u je predočavana brojka od 42 000 žitelja. Takođe, prema podacima predsednika opštine Fahrudina Salihovića, u Srebrenici je 1994. godine bilo 37 255 muslimana, a međunarodnim organizacija je ta cifra „napumpana" na 45 000. Sada na red dolazi prosta matematika. Ukoliko uzmemo najveću brojku od svih ponuđenih – 45 000 ljudi u Srebrenici, pa najpre oduzimamo 35 632 ljudi koliko ih je, prema podacima UN, stiglo u Tuzlu. Zatim oduzmemo najmanje 3 800 koliko ih je prešlo u Srbiju, te oko 2 000 koliko ih je poginulo tokom proboja u borbama sa pripadnicima Vojske RS i na kraju cifru od 8 000 navodno streljanih, pojavljuje se „višak" od najmanje 4 432 ljudi. Ali, ukoliko bi se računica izvela na muslimanskim ili realnim procenama, koje govore da je u ovoj enklavi bilo između 37 000 i 40 000 ljudi, ta brojka „izmišljenih ljudi" postaje duplo ili troduplo veća.“

Aleksandar Dorin kaže, da je već samo otkriće da je u Srbiju prešlo između 3 000 i 3 500 bosanskih muslimana, koji su potom bili smešteni i zbrinuti u nekoliko kampova, dovoljno da automatski padne teza o genocidu (planiranom i ciljanom narodoubistvu, prim. autora) i udruženom zločinačkom poduhvatu:

> „Pre nekoliko meseci sam dobio i dva video snimka, od kojih je jedan iz 1996. godine i prikazuje muslimane u kampovima Mitrovo Polje i Šljivovica, na kojima se jasno vidi i Amor Mašović, dugogodišnji predsednik Komisije za traženje nestalih Federacije BIH.“[24]

[24] Aleksandar Dorin: U Srebrenici bar 4 000 „fantomskih muslimana“. Intervju u: „Vesti“, Bad Vilbel, 21.12.2013.

Kontraverza dakle ne jenjava, frontovi u ovom trenutku deluju nepomirljivo. Činjenica je na pr. da je

a. „u poslednjih nekoliko godina iz 275 masovnih grobnica u dolini reke Drine ekshumirano ukupno 8 372 žrtava rata i do sada 6 557 njih identifikovano“, što jedna strana (bosansko-muslimanska, kao i zapadni političari, mediji i ICTY) pripisuje isključivo „srpskom genocidu nad muslimanima u Srebrenici“,[25] dok

b. druga strana (srpska, kao i više stručnjaka iz čitavog sveta) smatra da tim žrtvama pripadaju i bosansko-muslimanski vojnici, poginuli u svim ratnim godinama, kao i pri pokušaju oružanog proboja iz Srebrenice ka Tuzli 1995. (samo pri tome oko 2 000) i pitaju sve vreme,

c. kako je na pr. moguće da se „oko 3 000 imena navodno ubijenih bosanskih muslimana u Srebrenici pojavljuju potom u biračkim listama u Federaciji Bosna i Hercegovina, da ti ljudi očigledno žive“,[26] itd.

Postavlja se imperativno pitanje – kako to da nije moguće angažovati nezavisne forenzičare, koji bi van svih interesa umešanih barem pokušali da utvrde istinu?

Pogledajmo i kako švedski naučnici (svakako, oni su to objavili daleko vremena posle rata na Balkanu na kraju 20. veka i pobede NATO-pakta – tek 2014.) gledaju na tadašnja ratna događanja i na „srpski genocid nad bosanskim muslimanima u Srebrenici“ (autorska podvlačenja su data kurzivom)[27]:

„Švedski profesori: U Bosni i Hercegovini *nije bilo genocida*!

Ugledni švedski profesori u tekstovima koji su objavljeni u švedskom dnevnom listu Goteborgsposten *negirali su da se u BiH desio genocid*.

U prvom članku, koji prenosi Klix.ba, profesor sa Univerziteta u Upsali Kjel Magnuson navodi da se u BiH, kao ni danas u Siriji, nije desio genocid (...)

> „Postoje različiti stavovi o tome ko je kriv za ratove u Jugoslaviji. Lično smatram da uzrok treba tražiti u političkom sistemu u Jugoslaviji koji je bio izgrađen u skladu sa etničkim linijama, iako je to bila jednopartijska država. Istina je da su sukobi u bivšoj Jugoslaviji bili najozbiljniji u Evropi nakon 2. svetskog rata, ali se ne mogu porediti sa nacističkim genocidom. Od gotovo 100 000 poginulih u

[25] Selma Filipović, Im Fall Srebrenica sind noch Fragen offen, WD, 11.07.2010.
[26] Anna Gutenberg, Alexander Dorins Analyse des Falls von Srebrenica 1995, Junge Welt, Berlin, 18 januar 2010.
[27] Preuzeto iz: Press RS Online, Klix.ba, Banja Luka, 30.01.2114.

ratu u BiH je gotovo 60% vojnika, dok je poginulo 40 000 civila, među kojima je najviše, oko 33 000, Bošnjaka. Ipak, *to ne znači da su bili izloženi genocidu*", napisao je Magnuson.

Oprezno sa rečima

On tvrdi da se termin genocid u slučaju BiH može koristiti samo ako se površno gleda na prošlost i sadašnjost. Tako piše da *ni u Srebrenici nije počinjen genocid* iako je tu „počinjen najveći pojedinačni masakr tokom rata u Bosni".
„Sistematskog progona Bošnjaka, poput onog koji je zadesio Jevreje, nije bilo. Dakle, *u Bosni nije bilo genocida*, kao ni danas u Siriji. Strašni zločini jesu počinjeni, ali treba biti oprezan sa rečima. Današnja *upotreba termina genocid devalvira zločine koji su počinjeni protiv Jevreja u Evropi*"[28], zaključio je Magnuson.

U drugom članku, koji je Goteborgsposten takođe objavio juče, profesor istorije sa Univerziteta u Goteborgu Lenart Palm, navodi da se nikada ne piše o hiljadama ubijenih Srba u ratu u BiH.

On se osvrće na dva članka objavljena pre tri sedmice o Tomašici, te navodi da se pretpostavlja da su žrtve Bošnjaci, a počinioci masakra Srbi, dok se „u prolazu spominju Romi i Hrvati kao žrtve":

> „Nema razloga da se sumnja da su tu sahranjeni Bošnjaci, ali to je samo jedan u nizu članaka u našim glavnim medijima o žrtvama jugoslovenskih ratova, dok se praktično nikada ne piše o srpskim žrtvama. Istraživačko-dokumentacioni centar iz danas potpuno bošnjačkog Sarajeva, a koji je finansiran iz međunarodnih fondova, navodi kako je tokom rata u BiH poginulo ili nestalo 97 207 ljudi, što je 2,22% stanovništva tadašnje BiH. Procenjuje se da je poginulo 39 684 civila i 57 523 vojnika. Nestalim se smatra 16 662 ljudi. Od svih žrtava 64 036 bili su Bošnjaci, 24 905 Srbi, 7 788 Hrvati i 478 drugih nacionalnosti. Treba napomenuti da je 98,5% vojnika poginulo u borbama", piše on.

[28] Identično autorovom mišljenju o inflacioniranju jezičkog pojma genocid u kasnijem poglavlju „Promena naučno-istorijske paradigme u SAD na početku 21. veka?". Paul Mojzes, naime, inflacionira i time devalvira taj pojam, i obezvređuje/banalizuje i taj zločin. Jer ako su svi, svuda i oduvek vršili zločin genocida (robovlasnici i robovi, napadači i branioci, itd.), onda se njegov profilaktički apel u ovoj istoj knjizi („If genocide is to be found everywhere, it loses its horrendous character and inhibits us from wanting to prevent it.") ispostavlja kao samo još jedna sofistička makulatura Relativisti, naime, prvo pokušavaju da sve relativizuju, a potom da ta sva svoja „otkrića/saznanja" apsolutizuju u smislu jedino važećih „aksioma".

Dodaje da je među žrtvama bilo 66% Bošnjaka, od čega su polovina bili vojnici, što znači da je među svim žrtvama bilo 33% bošnjačkih civila. „U nekim masovnim grobnicama bili su isključivo bošnjački vojnici, posebno je to slučaj u okolini Srebrenice. Ovde valja imati i na umu da su Bošnjaci bili u sukobu i sa Srbima i sa Hrvatima, ali i sa Bošnjacima koji su stali uz Fikreta Abdića. U ranije objavljenim člancima se *spominje da su pojedini ljudi preživeli 'logore smrti' što prosečnog čitaoca asocira na Aušvic*.[29]

Takođe, pišu da su te navodne logore otkrili britanski novinari te spominju 'slike izgladnelih muškaraca iza ograde'. Zapravo se radilo o tome da je Omarska bila zatvor za ratne zarobljenike, a u Trnopolju su bili zatvorenici i Bošnjaci koji su se tu sklonili od ratnih dešavanja. *Kada je reč o famoznoj fotografiji momka koji je živi kostur, radi se o tome da je britanski fotograf stao iza žice kokošinjca te snimio čoveka koji je slobodno hodao po Trnopolju kao ratni zarobljenik. Samo nekoliko mršavih pojedinaca je bilo u srpskom logoru, ostali zatvorenici izgledali su prilično normalno*", piše ovaj profesor u Goteborgspostu.

Bošnjaci kao jedine žrtve

Prema njegovim rečima, sve to ne znači da nije bilo zlostavljanja u srpskim logorima, ali i navodi kako Bošnjaci nikada nisu pustili strane medije u svoje centre za pritvor. Palm navodi da su novinari prethodne članke napisali verovatno u dobroj veri, ali da su podlegli propagandnom ratu koji traje već decenijama.

> „Radi se o tome da se izostavljaju značajni delovi stvarnosti i istorije, čime se ona tumači kroz pristup crno i belo. Sve to služi tome da Bošnjaci dobiju simpatije kao jedina žrtva u tome ratu, da Evropska unija (uključujući i Švedsku) i SAD imaju opravdanje što su priznali secesiju legitimne članice UN-a, te da NATO ima argument da je s pravom preuzeo pravo da interveniše i zaustavi genocid", piše Palm.

[29] Još jedno inflacioniranje/banalizovanje/obezvređivanje jednog od simbola genocida (Aušvic) u medijima Zapada u vreme ratova pri nasilnom raspadu druge Jugoslavije na kraju 20. veka, na koje je ukazao Simon Vizental i bio potom, po autorom mišljenju, iz dnevno-političkih razloga oštro napadnut od strane francuskog filozofa Alain Finkelkrauta (v. poglavlje: „Implikacije jedne nove tendencije u američkoj (SAD) istorijskoj nauci na početku 21. veka (Relativizovanje zločina genocida kroz ciljano inflacioniranje njegove imenujuće, jezičke determinante i zamenu osnovnih teza)“.

On dodaje da se u zapadnim medijima u kontekstu žrtve pojavljuju jedino Bošnjaci koji su bili na strani Alije Izetbegovića, ali ne i oni koji su bili uz Fikreta Abdića. Hrvatske žrtve se, piše on dalje, spominju samo kada su zločine nad njima činili Srbi, ali ne i Bošnjaci, dok se srpske žrtve ne spominju nikako. Na kraju, Palm postavlja pitanje, dokle će se na taj način predstavljati stvari kada je reč o okrutnom i nepotrebnom ratu u Bosni i Hercegovini.“[30]

Na jednoj strani, dakle, imamo prevashodno zapadne političare i medije (i – Haški tribunal) a sa druge stoji rastući broj internacionalno priznatih naučnih eksperata (međunarodno pravo, politikologija, istorija, nauka o medijima i komunikaciji, itd.) i delom neposrednih očevidaca tadašnjih zbivanja, koji argumentativno zastupaju jednu dijametralno suprotnu poziciju, naime, genocid se nije dogodio.

Budući da ovi eksperti, u međuvremenu, dolaze iz Nemačke, SAD, Kanade, Velike Britanije, Francuske, Švedske, Švajcarske, itd. teško je i u njima prepoznati nekakvu monolitnu, zaista subjektivno zainteresovanu tj. jednu „interesnu stranu“ u ovom konfliktu (u konkretnom slučaju, znači – srpsku stranu).

Budući da i zapadni političari (i Haški tribunal), naravno, imaju stručnjake u svojoj službi (i, očigledno, dominantne medije na svom raspolaganju), to znači da je ovo pitanje i dalje vrlo sporno, i – u najmanju ruku – otvoreno.

I to sve, sigurno, pripada gore pomenutom i kompleksnom istorijskom kontekstu, koji se mora uzeti u obzir pri jednom završnom naučno-istorijskom vrednovanju uloge i značaja Haškog tribunala za bivšu Jugoslaviju.

Kao što je već jednom bilo navedeno, presude ICTY imaju svakako pravnu težinu, naučno-istorijski međutim i ovaj sud bi u ovom trenutku smela da važi ocena istoričara i istraživača fenomena genocida, švajcarskog profesora na univerzitetu u Bernu, Christian Gerlach-a o svim aktuelnim ad hoc tribunalima u našem vremenu i njihovoj podložnosti političkim uticajima i pritiscima:

> „Što se tiče internacionalnih tribunala, čini mi se da oni relativno selektivno progone osumnjičene. Promeniću ovo mišljenje, tek kada i jedan George W. Bush bude stajao pred jednim takvim sudom.“[31]

---

[30] Ibid, Press RS Online, Klix.ba, Banja Luka, 30.01.2114.

[31] Uporedi: Christian Gerlach: „Extrem gewalttätige Gesellschaften. Massengewalt im 20. Jahrhundert". DVA, München, 2011. Intervju sa gornjom izjavom u: TAZ, Berlin, 18.07.2011.

Слободан Наградић[1]

Оригинални научни рад
UDK 323.15(497.6)
DOI 10.7251/POL1509081N

КОМПЛИКОВАН ОДГОВОР НА ЈЕДНОСТАВНО ПИТАЊЕ – ЈЕСУ ЛИ ВЈЕРНИЦИ И ПРИПАДНИЦИ МАЊИНСКИХ РЕЛИГИЈА, ЦРКАВА И ВЈЕРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА У ПОСТДЕЈТОНСКОЈ БиХ ДИСКРИМИНИСАНИ?

A COMPLICATED ANSWER TO A SIMPLE QUESTION: ARE BELIEVERS AND MEMBERS OF MINORITY RELIGIONS, CHURCHES AND RELIGIOUS COMMUNITIES IN POSTDAYTON BIH DISCRIMINATED?

Summary: *The work treats the real social position of minority religions, denominations, religious communities and churches in postdayton Bosnia and Herzegovina. In other words, the author researches real social, political, legislative, mass-media-communicational, economic status and a status of so called small religious communities and churches in other spheres of existence like education, culture, public health etc., and seeks to answer to, from rhetorical point of view, simple question: are minority religions, denominations, religious communities and churches, as defined and treated by the Law on Freedom of Religion and Legal Position of Churches and Religious Communities in Bosnia and Herzegovina, discriminated or not. In the focus of the author's analyses are equally institutional sphere or so called minority religious communities as such, but also and individuals, believers and followers of those institutionalized and formalized religious-denominational-ecclesial subjects having been named religious communities and churches. The results of the author's empirical-theoretical researches can be condensed into nuanced and complex answer whose content leads to conclusion that minority religions, churches and their members in several spheres of life are, after all, in inferior position, in spite of declarative equality of all religions, denominations, religious communities and churches. The author supports such conclusion with numerous and plausible arguments.*

---

[1] Магистар социологије, директор Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног насљеђа.

***Key words**: minority religions, denominations, religious communities and churches, alternative religiousness, discrimination, constitutions of BiH and of the entities of BiH, Law on Freedom of Religion and Legal Position of Churches and Religious Communities in Bosnia and Herzegovina, postdayton Bosnia and Herzegovina, human rights, proselytism, relation church-state.*

***Апстракт**: У раду се проблематизује стварни друштвени положај мањинских религија, конфесија, вјерских заједница и цркава у и постдејтонској Босни и Херцеговини. Другим ријечима, аутор, истражује реални друштвени, политички, легислативни, медијско-комуникацијски, економски и статус тзв. малих вјерских заједница и цркава у осталим сферама егзистенције као што су образовање, култура, здравство итд., настоји да одговори на, реторички посматрано, једноставно питање: да ли су мањинске религије, конфесије, вјерске заједнице и цркве, које тако дефинише и третира Закон о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница, дискриминисане или не. У фокусу ауторове анализе су подједнако институционална сфера, тј.мањинске религијске заједнице као такве, али и појединци, припадници, вјерници и сљедбеници тих институционализованих и формализованих религијско-конфесионално-еклесијалних субјеката именованих као мале вјерске заједнице и/или цркве. Резултати ауторових емпиријско-теоријских истраживања могу се сажети у нијансирани, комплексан одговор чији садржај води ка закључку да су мањинске религије,цркве и њихови припадници у неколиким сферама живота ипак у подређеном положају, упркос декларативној равноправности свих религија, конфесија, вјерских заједница и цркава. Такав закључак писац подупире бројним и плаузибилним аргументима.*

***Кључне ријечи**: мањинске религије, конфесије, вјерске заједнице и цркве, алтернативне религиозности, дискриминација, устави БиХ и ентитета у БиХ, Закон о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница, постдејтонска Босна и Херцеговина, људска права, прозелитизам, однос држава-црква*

У неколиким претходним радовима[2] истраживали смо, истина тек маргинално, и, из тадашњих наших увида, оцјена и закључака, пода-

[2] Мислимо овдје, прије свега, на текстове *Третман религијских мањина и тзв. малих вјерских заједница у законима у БиХ*, „Модерна управа“, број 12, Бања Лука, 2015., *Увод у разумијевање мањинских религија у постдејтонској Босни и Херцеговини*, „Сварог“, бр. 9 , Бања Лука, 2014.

стријели довољно грађе за формулисање аргумената који подупиру тезу о дискриминацији мањинских религија и цркава у постдејтонској БиХ.[3] Та(ква) оцјена о неравноправности тзв. малих вјерских заједница и цркава, те одржавању стереотипа и стигматизацији њихових вјерника и присталица, који се потом негативно реперкусирају на њихов укупни друштвени положај, по нашем мишљењу тешко се може довести у питање без нових материјала и доказа који би имали битно другачије садржаје, конотацију и вриједност. Излагање које слиједи је, заправо, само прилог аргументисању и систематичнијем презентовању претходне тезе.

Фактичка неравноправност вјерника и сљедбеника мањинских религија и њихових институционализованих форми организовања у цркве и вјерске заједнице у постдејтонској БиХ, само једним дијелом је посљедица легислативне мањкавости, тачније: фаворизовања и својеврсне прозелитизације тзв. великих цркава и вјерских заједница у јавном простору. Друга група разлога за неприхватање и „анатемисање" мањинских религија и тзв. малих вјерских заједница и цркава налази се у самој збиљи, у друштву таквом какво оно јесте у постдејтонској БиХ, са свим његовим особеностима и бројним актерима, испремреженим односима, везама, традицијама и турбуленцијама. Иако смо и у претходним текстовима већ описали актуелно стање vis-a-vis стварног друштвеног положаја мањинских религија, конфесија, цркава и вјерника у областима образовања, информисања, јавног сервисирања неких њихових потреба као грађана, посебно у администрацији, као што је добијање разних потврда и дозвола, те регулисање држављанских статуса и права, упркос томе још се није дао адекватан одговор на питање зашто се други, тј. већинска популација, вјерници и припадници тзв. великих цркава и вјерских заједница, па и оне саме, али и сегменти јавности које чине људи који немају било какав религијско-конфесионални и црквени идентитет или су неосвијешћени о њему, негативно, омаловажавајуће и дискриминаторно односе према

[3] У овом раду под синтагмом мале вјерске заједнице и цркве, а имајући на уму одредбе Закона о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница, мисли се на:1. Гркокаталичка црква (унијати), 2. Хришћанска адвентистичка црква (адвентисти, односно суботари), 3. Вјерска заједница Јеховини свједоци, 4. Еванђеоска црква у Босни и Херцеговини, 5. Хришћанска баптистичка црква, 6. Новоапостолска црква у Босни и Херцеговини, 7. Евангелистичка црква у Босни и Херцеговини, 8. Старокатоличка црква у Босни и Херцеговини, 9. Христова пентекостна црква, 10. Крстјанска заједница у Босни и Херцеговини, 11. Крстјанска заједница свих народа, 12. Хришћанска харизматска црква Victory Celebration centre, 13. Друштво за свјесност Кришне-ISKCON у Босни и Херцеговини, 14. Протестантска црква „Хришћанска заједница", 15. Реформаторска хришћанска црква и 16. „Рафаел", вјерска заједница регистрована у Зеници марта 2012.

својим суграђанима и сународницима који исповиједају друг(ачиј)у вјеру и припадају некој друг(ачиј)ој цркви или вјерској заједници. А за нас је чињеница то да велики број вјерника тзв. великих религија и цркава не прихвата и не толерише „иновјерце“, да их игнорише, не контактира са њима и на друге начине их избјегава.

Међу неколико битних разлога због којих друштво постдејтонске БиХ не прихвата мањинске религије и вјернике тзв. малих вјерских заједница и цркава онаквим каквим оне/и јесу по свом научавању, мисији, обредној пракси, социјалним импликацијама њихове вјероисповијести и односу према неколиким егзистенцијалним и практичним областима и темама, затим по еклесијалној организацији и међусобним унутрашњим односима између тзв. обичних вјерника и припадника и, с друге стране, „клера“, свештенства, уколико га, наравно, имају и сл., те онаквим какви су у свакодневном животу, **јесте и насљеђе настало, утемељено и етаблисано у учењима, догмама, мисији, организовању, пракси „историјски заснованих“ религија и цркава, у условима постдејтонске БиХ, Српске православне цркве и Римокатоличке цркве**. Другим ријечима, однос поменутих двију великих, „историјски заснованих“ цркава[4], њихових хијерархија, свештеника, свих нивоа, назива и функција, појединих установа (школе, факултети, медији, издавачке куће, харитативне организације, здравствене службе итд.), монаштва, до самих вјерника, па и лаика, према нетрадиционалним црквама и тзв. малим вјерским заједницама, па и осталим, понекад и парарелигијским покретима, групама и иницијативама и сл., те њиховим вјерницима и симпатизерима, у друштву које је и câмо у транзицији, тачније: трансформацији, се одвећ некритички опонаша, рециклише и имплементише, додуше нешто „флексибилније“ него кад је ријеч о великим, „официјелним црквама“, у односима и поступцима бројних социјал-них фактора и субјеката према мањинским религијама и тзв. малим вјерским заједницама и црквама, њиховим вјерницима и припадницима, старјешинама и великодостојницима. Једноставно, о

[4]Овдје стално истичемо само поменуте двије хришћанске цркве (Српску православну и Римокатоличку), а никако и остале тзв. велике вјерске заједнице (Исламску и Јеврејску), због просте чињенице да су готово све мањинске религије, односно конфесије и цркве/вјерске заједнице, које постоје и дјелују у постдејтонској БиХ, углавном хришћанске провенијенције, мање-више протестантског исходишта и суштине, због тога што их нема унутар јеврејске и исламске религије, односно што су актуелизоване двије конфесије и цркве најдиректније супротстављене мањинским религијама и црквама, што се вјерници и сљедбеници нових, мањинских вјероисповијести и религијских покрета у БиХ данас, као и другдје у постмодерном, глобализованом друштву, регрутују претежно од некадашњих вјерника или присталица тих двију цркава, а против чега се оне, наравно, жестоко боре, чувајући своје од раније стечене друштвене позиције, односно повољнији друштвени положај и бенефиције.

постојању мањинских религијско-конфесионално-црквених субјеката, односно тзв. малих вјерских заједница и цркава и осталих алтернативних религиозности, конфесионалности и црквености, а посебно о учењима, суштини, организацији, садржајима и формама дјеловања, као и посљедицама њиховог мисионарења по међурелигијске, интерконфесионалне и међуцрквене односе, те на динамику, структуру, турбуленције и стабилност самог друштва у којем се све претходно скицирано одвија, **недовољно информисана већина грађана, „обичних" вјерника, лаика итд., се ослања на и слиједи првенствено оцјене, ставове, понашање и праксу својих цркава и вјерских заједница**, вјероучитеља, свештеника, духовника, високорангираних званичника из њихове хијерархије и других ауторитета, у складу са максимом: куд они, тј. црква и њени „службеници", ту и они као лаици[5], а не ријетко и они који се изјашњавају као грађани без било каквог религијско-конфесионално-црквеног идентитета, као равнодушни, вјерски индиферентни, као агностици, па чак и атеисти.

Све „историјски засноване" цркве и вјерске заједнице у постдејтонској БиХ, али и изван ње, посебно у друштвима и државама у којима је посљедњих година и деценија примјетна ревитализација и ренесанса традиционалне религиозности и црквености, а то је већина постсоцијалистичких транзиционих држава, не само да нерадо гледају на мањинске религије, односно тзв. мале вјерске заједнице и цркве, на нове религијске покрете, учења и обреде, него их најчешће и не признају, напротив – игноришу и/или их одбацују, а толеришу их само у мјери у којој морају, а и то да не би због директног негирања и анатемисања „нововјераца" дошли у сукоб са законима који гарантују равноправност свих религија, конфесија и цркава. То је чињеница коју, упркос, у посљедње вријеме примјетним, па чак и агресивним извантеоријским настојањима да се промовишу, легализују и етаблишу друг(ачиј)е вриједности, садржаји, поруке и смисаоности живота, а то су управо вриједности трпељивости, толеранције, дијалога, повјерења, помирења, коегзистенције различитости и сл. реалија или, пак, идеолошких флоскула о људским правима и слободама итд., није тешко социолошки објаснити. Наиме, **све религије, а велике посебно, су нетолерантне**.[6] У нату-

[5] Аутентично, већ дуго у БиХ та максима гласи: „Куд сви Турци, ту и мали Мујо".

[6] Наравно, са овако аподиктичним ставом о нетолерантности религија и цркава, у првом реду оних објављених, великих и „официјелних", неће се сложити не само активисти невладиног сектора за промовисање људских права, слобода, толеранције, дијалога, различитости, права другог итд., него и поједини социолози, историчари, психолози, политиколози и други истраживачи религије, њене социјалне функције и улоге цркава у конфесионалном животу и политичким односима, како у свијету, тако и у постдејтонској БиХ. С тим се, наравно, на вербалном

ралном, аутохтоном или примордијалном стању и облику – искључиве. Цркве и вјерске заједнице, такође. Свака од њих (за себе) мисли да је најбоља, да је баш она права, истинита, искрена, да је изван било какве конкуренције у односу на остале религије, вјероисповијести и цркве, посебно мањинске, чије постојање се сматра непотребним, (нечијом) грешком, завјером, „ђавољим послом“ итд. И, ако је то већ тако, а тако је и због тога што је та истина објављена, прописана у светим књигама које су од бога дате, онда се, са становишта ма које религије „власника“ апсолутне истине, нормалним чини питање: шта ће онда било која друга религија или вјероисповијест. Стога је дужност, религијска обавеза, да свака религија, а нарочито велика, односно њена институционална форма – црква, спријечи настанак и развој ма које друге религије и/или цркве, или, ако се таква „пошаст“ већ појави, да ју неутралише, онемогући развој, дјеловање, етаблисање, утицај на вјернике и друштво. Једном ријечју: **да ју елиминише, а не толерише**. И тако је често и бивало у историји људског друштва, првенствено од епохе у којој су се појавиле антропоморфне, монотеистичке и још к томе објављене религије, посебно у тзв. јудеохришћанском, уже: западноевропском повијесном, духовном и културном кругу и амбијенту, тј. у условима у којима је јавни живот био битно детерминисан религијским и црквеним „погледом на свијет“ и системом вриједности, кад су поли-тика, право, филозофија, наука и друге форме свијета живота биле ancilia theoligie. Чим би се појавила нека нова или макар незнатно другачија религија, односно иновиран начин исповиједања исте религије, бар унеколико другачије обављање обреда који имају исту функцију и смисао итд., одмах би од стране официјелног језгра религије или оних који су божији помазаници или посланици на земљи, тј. од црквених великодостојника и теолошких ауторитета били **проглашени кривовјерјем, лажном религијом, дефинисани као јерес, а касније као секта и као такви дисквалификовани и дискриминисани**.

Тај садржај свијести, боље рећи квалитет разумијевања и вредновања, тј. вриједносног односа спрам других религија, конфесија, цркава и вјерских покрета; таква теолошка рефлексија њихове суштине, учења, исповиједања, обреда и др., тај образац практичног понашања према другим, а нарочито мањинским религијама, конфесијама и црквама, код највећег броја великих религија и цркава задржао се до данашњих дâна, до 21. вијека. **Анатема, а не коегзистенција; екскомуникација а не дијалог и сарадња**. То значи да се и данашње „исто-

нивоу, неће сложити ни саме велике религије и цркве, иако ће већ на првом практичном кораку пружити доказе валидности наше тезе.

ријски засноване“, тј. велике цркве и вјерске заједнице у БиХ у великој мјери понашају, истина кад је ријеч о односу према мањинским религијама, тј. малим вјерским заједницама и црквама, као што су се понашале исте те цркве и вјерске заједнице раније, прије више стољећа. Зашто? Због тога што, гледајући теолошки, доктринарно и догматски, другачије, заправо, и није могуће. Јер, кад велике религије и цркве не би зазирале од малих, мањинских, кад не би доводиле у питање исправност и сувислост њиховог учења, садржаја и постулата њихове вјере, кад им не би оспоравале право на црквено организовање и пропаганду, промоцију осталих њихових одлика и вриједности, те борбу за душе потенцијално исте „клијентеле“, тј. вјерника тих старијих и већих, „официјелних“ религија и црквa, те на многе друге начине загорчавале живот и дјеловање, онда би оне таквим односом спрам мањинаца и „нововјераца“ саме признале да можда старије и веће религије, конфесије, цркве, деноминације и сл. и нису најбоље, најорганизованије, најефикасније; саме би дале прилог аргументацији да ни оне у свему и увијек нису у праву, исправне и непогрешиве; релативизовале би своје објаве и догме, које иначе представљају као опште, универзалне истине; дале би за право мањинским религијама, вјероисповијестима, малим црквама и вјерским организацијама и свим осталим, алтернативним садржајима и формама религиозности и црквености да су равноправне са њима, да су потребне друштву, заједници, вјерницима, као и да нема ништа спорно у њиховим научавањима, теологијама, догмама, обредима, еклесијалном организовању, практичном понашању њихових институција, званичника, великодостојника, вјерника итд.

Једном ријечју, могућа консеквенција нарације у којој преовлађује скицирана логика, stricto sensu и радикално мишљено, јесте да није ни важно која религија је посриједи, која вјера се исповиједа и како, којем богу се обраћа(мо), којој цркви се припада, затим у који храм се иде да се богу моли и обављају други религијски обреди, какви су односи између појединих религија, црквa и вјерских заједница међусобно, а какви, пак, између наведених субјеката и институција друштва, јавне сфере, власти, да ли има и каква је настава вјеронауке итд. Наравно, све велике цркве и вјерске заједнице, баш зато што су старије, веће – у првом реду по броју вјерника и сљедбеника, по броју, величини и сјају храмова, манастира и других вјерских објеката, те другим индикаторима величине и значаја - што су носиоци традиције, „легитимитета“ и сл., се и понашају супротно претходно описаном, тј. нетолерантно и дискриминаторно спрам мањинских религија, односно тзв. малих вјерских заједница и црквa, настоје да их потисну, елиминишу, умање значај и улогу међу вјерницима, у друштву, историји. **Оспора-**

вање тих друг(ачиј)их, нових и у почетку увијек малих религијских група, покрета, вјерских учења, црквa и вјерских заједница током историје имало је различите садржаје, форме, начине, методе, средства, интензитет, ефекте и друге карактеристике, али вазда исти циљ: делегитимисање и екстерминисање било какве конкуренције, супарништва, тј. друг(ачиј)их религија, конфесија, цркава. Некад је то подразумијевало употребу бруталне физичке силе и одвијало се путем насиља над вјерницима и припадницима мањинских религија, вјероисповијести, култова, јереси и секти: од спаљивања на ломачама, до изопштавања из заједнице и протјеривања у друге, непознате крајеве, до присилне конверзије, тј. враћања вјери прадједовској. У главним цртама у Европи је тако је било све до 19. вијека, откад се неспоразуми, нетрпељивости и сукобљавања међу религијама, конфесијама и црквама, како она између самих великих религија и цркава, тако и она која су и тад као што и данас постоје између тзв. великих цркава и тзв. малих вјерских заједница и цркава, у основи, не рјешавају вјерским ратовима и физичким истребљењем другачијих религија, цркава, вјерника и сл., него другим средствима, механизмима и методима, који се називају, а понекад заиста и јесу, мирољубиви(м). Наравно, изузетка, у смислу одступања од наговијештене и/или етаблисане праксе, је увијек било и има их све до данашњих дана. Тако је било и на подручју Босне и Херцеговине, без обзира о којим се државама на њеној територији радило.[7] Дакле, није ни историјско-политички простор постдејтонске БиХ, бар ретроспективно гледано, невин кад је ријеч о (не)толерисању малих вјерских заједница и цркава, секти, јереси, неартикулисаних религијских покрета, култова, самих, пак, вјерничких асоцијација итд., а што су поменути субјекти били мањи лакше се излазило на крај са њима.

Ипак, у посљедњих неколико деценија ријетки су примјери физичког угрожавања живота вјерника мањинских религија, посебно вјерника и присталица тзв. малих вјерских заједница и цркава, односно

[7] На примјер, у вријеме Другог свјетског рата, односно грађанског рата на тлу југословенске државе 1941-1945. године, организовано и плански су убијани припадници једне религије, односно вјероисповијести – православне, уз нескривено учешће припадника друге конфесије, тачније са знањем и „благословом“ појединих „дужносника“ те цркве – римокатоличке, а неријетко и са доприносом вјерника исламске религије, само због тога што су били друг(ачиј)и. Један дио вјерника те конфесије је насилно конвертован, а други дио протјеран. У грађанском рату у БиХ 1992-1995. нека непримјерена понашања појединаца и група из одређених ратујућих страна су правдана и осветом за учињене злочине над њиховом једновјерном браћом из времена Другог свјетског рата. Парадоксално, али у тим апокалиптичким временима и околностима боље су пролазили припадници тзв. малих вјерских заједница и цркви, који своја религијска увјерења и обреде углавном нису јавно ни демонстрирали.

отворених, насилних напада на њихове објекте, заједнице, манифестације. Већ је описано да и у постдејтонској БиХ није радикално другачије у односу на остале државе из „окружења“ или Европе. Напади на религијски, конфесионално и црквено друг(ачиј)е су на нивоу појединачних инцидената неких самозваних фундаменталиста из тзв. великих цркава и вјерских заједница, њихових „зилота“, екстремних браниоца јединства вјере, а често и национа.Разлози за то нису првенствено у промјени неких основних постулата и вјерских догми великих религија или некој изненадној беневолентности великих цркава и вјерских заједница према мањинским религијама и црквама, мада неких наговјештаја и у тој сфери има, него у **правном уређењу политичких заједница и држава, прије свега оних мултирелигијских, у легислативи која, на трагу идеологије и праксе о људским правима и слободама, грађанској равноправности и сл., постулира, нормира и штити индивидуалност, вриједности и право на постојање мањинских религија и цркава**. Шта-више, та легислатива често је, начелно гледано, a priori позитивна, благонаклона управо према разним мањинским ентитетима, афирмацији њихових права и, истовремено, освјешћивању, сензибилизовању јавности, прије свега надлежних и одговорних социјалних чиниоца, државних институција и сл., о значају и потреби заштите права мањинских група и појединаца, различитих провенијенција, укључујући и право на слободу вјероисповијести и институционализацију религијског увјерења, односно еклезијално организовање и несметано јавно дјеловање.

Наравно, није свака конкретизација тих начелно добро, широко и дубоко постављених норми о мањинским људским правима и слободама, укључујући чак и њихову идеолошку генезу, димензије и консеквенције, у појединачној легислативи која регулише права и обавезе мањинских религија, конфесија, цркава и вјерских заједница безгрешна, увијек и у свему на корист мањинским религијским и еклесијалним групама и појединцима. Примјер Закона о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у БиХ, како је претходно показано, то недвосмислено показује. Међутим, упркос свим његовим и недостацима других сличних закона, нпр. у другим државама, који се у првом реду односе на својеврсни прозелитизам, „позитивну дискриминацију“ тзв. великих цркава и вјерских заједница, законско фаворизовање „историјски заснованих“ религијско-еклесијалних субјеката у постдејтонској БиХ, данас ипак нема отвореног, „натуралног“, острашћеног заговарања и практиковања физичког насиља над мањинским религијама, њиховим вјерницима и институцијама. То се, једноставно казано, не смије радити, јер је инкриминирајуће и кажњиво по основи норми

кривичног законодавства. **Распиривање вјерске нетолеранције и мржње је кривично дјело по свим кривичним законима у постдејтонској БиХ**[8], без обзира ко их (по)чинио: појединац, група, политичка странка, медији комуникације, цркве и вјерске заједнице, невладине организације итд. И због тога се данашње тзв. велике цркве и вјерске заједнице спрам тзв. малих вјерских заједница и цркава односе, формално вредновано, легалистички, тј. на њиховој страни нема никаквих видљивих настојања или радњи с циљем да се „нововјерци“ и њихове еклесије физички онемогуће, изузму ли се појединачни маргинални ексцеси напада на мисионаре Јеховиних свједока, адвентисте и вјернике других мањинских религија и цркава. Међутим, то не значи да се потпуно, укључујући друга средства и методе, одустало од оспоравања и неутралисања постојања, улоге и утицаја које у савременом друштву имају мањинске религије, односно тзв. мале вјерске заједнице и цркве, па тако и у постдејтонској БиХ. Иако у тој држави вјерника и осталих грађана који се идентификују са неком мањинском религијом и црквом заиста нема пуно – цифра свих њихових чланова и припадника заједно не прелази један проценат (1%) укупне популације у постдејтонској БиХ[9] - због чега и њихов утицај на садржаје, динамику и токове друштвеног живота није и не може бити велик и значајан, „историјски засноване“ цркве и вјерске заједнице и даље мисле, што се може закључити по изјавама појединих њихових званичника, да су мањинске религије, њихове цркве и друге организације непотребне, сувишне и штетне, због чега се не могу и не требају толерисати. Зато и јесу предмет и мета дискриминације. Али, за разлику од 11., 12. или 16. и 17. вијека[10]

---

[8]Подсјећамо, у постдејтонској БиХ постоје четири кривична закона, и то: Кривични закон БиХ, кривични закони Републике Српске и Федерације БиХ и Кривични закон Брчко Дистрикта БиХ, који су, упркос ситним разликама, у санкционисању подстицања, изазивања и опавдања религијске нетолеранције, те тзв. вјерског раздора и мржње увелико усаглашени.

[9] Потпуно тачан податак о броју вјерника мањинских религија и конфесија у БиХ тешко је дати и због чињенице да више од двије деценије није било пописа становништва у њој, а на посљедњем попису 1991. није било рубрике о религијској или конфесионалној припадности, тако да се горња апроксимација даје на основи ауторове процјене која, додуше, респектује податке које су о себи објавиле неке мањинске цркве и вјерске заједнице. Заказани попис у 2013. већ ће имати и рубрику у коју ће се уписивати религијска и црквена припадност становника у БиХ, па ће се након статистичке обраде уписницâ моћи доћи до тачн(ij)е цифре и о вјерницима тзв. малих вјерских заједница и цркава. Наравно, у мјери у којој њихови припадници и вјерници не буду практиковали мимикрију, која је најчешће посљедица страха од јавног декларисања властите религиозности, чега је до сада било.

[10] 11. и 12. вијек се у Европи сматрају периодом борбе против разних јереси, којих је било и на Истоку, а још више на Западу Европе, затим вјештица, иновјераца (муслимана, прије свега) и шизматика (православаца),док су 16. и 17. стољеће епоха борби против разних протестантских вјерских покрета, цркава, деноминација и група, што се углавном дешавало у западној и средњој Европи. Најчешће су све борбене активности против ма којег непријатеља из неке од наведене три групе отпочињале прогласима (буле, енциклике и сл.) и директним наређењима па-

кад су вјерске конфронтације у Европи биле најизраженије, кад су се водили и „класични" вјерски ратови, а вјерници или присталице мањинских религија, цркви, секти и култова прогониле и масовно убијале, што је одобравала, подстицала, креирала, предводила и активно учествовала у бројним злочинима хијерархија великих црквa, у првом реду Римокатоличке цркве, што је историјски факт, данас такве праксе ипак нема, односно исти циљ се настоји достићи другим, софистицираним средствима и методима.

Међутим, вишевјековна пракса и учесталост одређеног садржаја и начина понашања, у конкретном случају: односа тзв. великих црквa и вјерских заједница, посебно њихове хијерархије, клирика и других ауторитета, према тзв. малим вјерским заједницама и црквама, те њиховим вјерницима, тј. његовог вишекратног понављања које је увијек остављало исте или сличне посљедице, постало је „традицијом" унутар одређене тзв. велике конфесије или цркве. Традиција се етаблисала као обавеза, као догма, која се не преиспитује него слиједи и испуњава. **Тако је традиција негативног и нетолерантног односа великих црквa, њихове хијерархије, клира и институција према мањинским религијама, конфесијама и црквама, временом постала обавезујући садржај испуњавања религијских, светих дужности и обавеза за њихове вјернике, нека врста лакмус-папира њихове лојалности спрам учења, догми, института, организације, хијерархије и ауторитета из својих црквa**. Зато су понекад тзв. обични вјерници или лаици, нарочито кад су окупљени у групе, заједнице, колективитете, кад се активира, обзнани, потхрани и ефектуише тзв. грегарни мотив или синдром[11], односно почне и „артикулише" понашање по логици, критеријумима и циљевима психологије гомиле или масе, далеко ригорознији и практично нетолерантнији, екстремнији у „сусрету" и „комуникацији" са припадницима мањинских религија, у додиру са вјерницима и мисионарима тзв. малих вјерских заједница, црквa, група и култова. **Отпор и нетрпељивост према њима, на који су наведени и подстакнути лаици и присталице неких тзв. великих вјерских заједница и црквa, по начелу и „потреби" да морају бити „већи католици од папе" уколико желе избјећи сумњу у своју правовјерност, исправност учења и исповиједања вјере отаца и предака, у оданост и лојалност цркви и традицији, је тим већи и ефикаснији уколико се ради о тзв. малим вјерским заједницама, црквама и конфесија-**

па, кардинала, бискупа и других великодостојника и ауторитета Католичке цркве. У томе нису невине ни неке протестантске групе.

[11] Види: Жарко Требјешанин, *Речник психологије*, „Стубови културе", 4. издање, Београд, 2008., стр. 156-157.

ма које се, феноменолошки, незнатно, само у детаљима разликују од својих, правих, великих, „званичних“ црква и вјерских заједница, чиме се оснажује аргументација о одрживости у психоаналитичкој литератури (Фројд и други писце те провенијенције, али и „наш“ В. Дворниковић, који се такође бавио феноменом екстремних реакција на појаве које се међусобно мало разликују) описаној тези о „нарцизму малих разлика“. Зато нпр. вјерници и клирици неке православне или Католичке цркве више, интензивније не подносе, не прихватају и не разумију адвентисте, евангелисте, лутеране,унијате или старокатолике, него, примјера ради, будисте, муслимане, конфучисте или шаманисте, са којима углавном имају врло мало исходишних и додирних тачака. Најчешћи садржаји и облици отпора и нетолеранције вјерника и других припадника мањинских религија у постдејтонској БиХ су игнорисање, омаловажавање, изоловање, бојкот њихових манифестација, те својеврсна пасивна резистенција на чињеницу да мањинци и „нововјерци“ постоје и да су у свему битном, изузев дјелимично у религији и, нешто више, у вјероисповијести, нормална антрополошка бића, људи од крви и меса, врлина и мана, да потичу из истог, нпр. хришћанског коријена, да се, начелно и вербално, залажу за неке исте или сличне вриједности и циљеве итд.

Али у **„колективно несвјесном“** – опет једна психоаналитичка (Јунг) категорија – вјерника, различитог степена, нивоа религиозности, побожности и црквености,[12] великих црква и вјерских заједница, мање-више хришћанске провенијенције, тај стереотип и схематизам негативног вредновања вјерника и сљедбеника друг(ачиј)их религија, конфесија и цркава, посебно мањинских и „алтернативних“, нових и сл., као и садржај, образац и оправдање нетолеранције истих, постали су готово а**рхетип(ски)** конституенси, мотиви, разлози, циљеви и оправдања учешћа у религијском, вјерском животу, међурелигијским и интерконфесионалним односима и „комуникацији“, те посве личн(осн)им односима постдејтонског б-х човјека према другим, мањинским религијама, конфесијама и црквама. Зато је многе вјернике-лаике тзв. великих црква и вјерских заједница тешко одвратити од негаторског и искључивог односа према „нововјерцима“, па макар се радило и о њиховим санародницима, етничким и крвним сродницима, комшијама, колегама, и преобразити их да, попут апостола Павла[13], умјесто прога-

[12]То су различити појмови, односно термини различитог значења, које би ваљало консеквентно промислити и преиспитати с обзиром на контекст и семантику у нашем времену, али како то није кључна тема наше елаборације, то се њом овдје нећемо дубље и шире бавити.

[13] Ријеч је о новозавјетној керигми (предаји) по којој је апостол Павле првобитно био јеврејин Савле и прогонио Исуса Христа док му се он није указао и упитао га зашто га прогони. Тог ча-

њања и анатемисања других, мањинских религија, цркава и вјерника, исте прихвате и уважавају њихова права на њиховог бога, на њихове обреде, црквену структуру, ауторитете, тим прије и више што се готово сви они позивају на исто Писмо, исту Објаву, истог Бога. Тај архетипски образац понашања вјерујућих људи „историјски заснованих“ цркава и вјерских заједница и вредновања вјерника и присталица тзв. малих вјерских заједница и цркава толико снажно је утемељен у свијести, емоцијама, систему вриједности и практичним поступцима људи у постдејтонској БиХ, чак и ако се они лично не идентификују са неком од актуелних великих религија, цркава или вјерских заједница, што ће рећи да нису њихови вјерници, „чланови“ или припадници, односно сљедбеници, чак и уколико се изјашњавају као религијски индиферентни, конфесионално неопредијељени, нецрквени, као агностици, атеисти, материјалисти, секуларисти, рационалисти и сл. Отуда и због тога је већинска јавност - посебно она хришћанске етиологије, парадигме и провенијенције и на њима заснованих погледа на свијет, система вриједности, „политичке културе“ и сл. - постдејтонске БиХ и данас у основи антисектски, противмањински: религија и црква, расположена и оријентисана. Једноставно, по некој социјалној, историјској, психичкој инерцији, готово спонтано, а не увијек циљно-рационално у Веберовом смислу ријечи. Већина тзв. обичних вјерника или лаика, посебно из старијих генерација које нису имале вјеронауку нити су се о религији, конфесији и цркви могли информисати из радио или телевизијских емисија попут данашњих генерација вјерујућих грађана, не зна довољно ни о својој религији, односно цркви којој припада, коју исповиједа, а камоли да има довољно знања о свим специфичностима тзв. малих вјерских заједница и цркава, али упркос томе претежно је, у старту, нетолерантно опредијељена према вјерницима и сљедбеницима мањинских религија и тзв. малих вјерских заједница и цркава. Зашто? Из предострожности и неке врсте очувања властитог и **социјалног комодитета** који се могу довести у питање уколико се ризикује давање позитивне евалуације и нормално саодношење спрам неетаблисаних, мањинских религија и конфесија и догматско-теолошки „спорних“ учења. А ту је и „класични“, у литератури добро описани, **конформизам,** којем су блиски тзв. разлози незамјерања моћним појединцима, стварним или набијеђеним ауторитетима, те недефинисаним али реално постојећим „структурама“ моћи, које мизансценски дјелују, затим тзв.

са, у том просвјетљењу Савле је спознао и повјеровао у Христову богочовјечанску суштину и, поставши Павле, одустао од прогањања и постао један од оснивача нове религије и цркве – хришћанске.

општем курсу: политичком, духовном, културном, јавномњењском, друштвеном итд. Једноставно, већинска маса вјерника-лаика великих црквa и вјерских заједница опонаша клирике и друге ауторитете из својих еклисија, упркос томе што они посљедњих година не говоре транспарентно против мањинских религија и цркава и њихове паствe, али се тај мимикријски „дискурс“, боље рећи шутња, ипак брзо дешифрују и спрам интенција које еманирају из њих присподобе властита понашања.

Други битни сет разлога, и оправдања истовремено, за нетолерантан и дис-криминаторан однос већинских цркава, њихових вјерника, већине јавности, па и појединих сегмената институција власти, неких медија комуникације и других чиниоца према вјерницима и присталицама мањинских религијско-конфесионално-еклесијалних ентитета садржан је у и происходи из чињенице да се, вјештим манипулисањем и обликовањем јавног мњења транзиционо турбулентног и плурализму, толеранцији и поштивању разлика несклоном друштву постдејтонске БиХ, мањинске религије и цркве, а посебно појединци из њих проглашавају и представљају као велика друштвена опасност која, уколико се не ограничи или елиминише, пријети друштвеном аномијом, анархијом, нестабилношћу, моралним релативизмом, националним суновратом, економском кризом, породичним аберацијама и другим социјално-патолошким појавама и посљедицама итд. Због тога је елиминисање те и такве опасности грађанска обавеза, патриотска дужност, морални позив. Другим ријечима, као посљедица **вишевјековне индоктринације вјерника** и јавности друштава у којима су тзв. велике цркве и вјерске заједнице неприкосновене, државне, вишеструко повлашћене, прозелитске итд., и уз скоро исто толико дуго **сатанизовање и анатемисање свих мањинских религија, конфесија, цркава и вјерских заједница**, те забраном, проскрибовањем ма каквог критичког, алтернативног мишљења супротног строгим канонима званичних религија и цркава и државним законима легитимисаним покрићем већине која је добила и врши власт самом Божјом вољом, који одржавају поредак успостављен и одржаван надахнућем самог демијурга, створени су друштвена клима и систем вриједности у којима није тешко од обичних чланова и присталица Јеховиних свједока, адвентиста, унијата, еванђелиста, крстјана и осталих мањинаца и „нововјераца“ створити непријатеља не само праве, „официјелне“ вјере и цркве, него и друштвеног поретка који је природан јер је од самог Бога створен, непријатеља самог човјека, људског рода као таквог. У таквој „духовној ситуацији времена“ није (било) тешко од обичних, социјално и политички бенигних групица вјерника неетаблисаних религија и цркава

направити праве „Левијатане", представити их као саме ђаволе, деструктивне заједнице које се понашају не само аисторијски и асоцијално, него и противприродно, који хуле на Бога, истину, правду, спасење, љубав, породични живот, индивидуалну срећу човјека итд. Шта-више, неке мањинске религије и цркве, њихове присталице и промотори су оптуживани да су наркомани, дрогераши, „хашишари", дилери и уживаоци опојних средстава, те носиоци свих других болести зависности; да су чланови неких тајних и полутајних друштава, завјереничких клубова, попут масона, илумината, розенкројцера, малтешких витезова, разних култова и квазирелигијских асоцијација; да је ту посриједи нарација о разним враџбинама, окултним сектама, празновјерју, сатанистима, да се има посла са разним транзиционим гуруима, надриљекарима и сл.; да су сексуално настрани, хомосексуалци и лезбијке, да су склони преварама, обманама и лажима, криминалу, да су друштвена опасност првог реда итд. С обзиром на такву јавну презентацију „ликова и дјêла" вјерника и припадника мањинских религија, а у случају ове елаборације заправо сљедбеника неких регистрованих тзв. малих цркава и вјерских заједница, онда није тешко увјерити најширу јавност, а посебно оне њене сегменте и конституенсе **који су склони подржавању ауторитарних структура власти и других ауторитета** чије мишљење, ставове и одлуке не треба преиспитивати, него их само слиједити и извршавати оно што се од њих као тзв. обичних људи, вјерника-лаика очекује, а то је да је **људска дужност, морални и политички императив борити се против носиоца и промотора таквог свјетоназора, система вриједности, доживљаја божанства, друштвене деструкције и извора свег зла у савременом друштву**. То је конкретна апликација у условима постдејтонске БиХ концепта тзв. **моралне панике** коју је развила британска социолошка школа у другој половини 20. вијека.[14] Отуда онаква и онолика страст(веност) у неприхватању, одбијању и нетрпељивости према онима који „нашег" бога другачије тумаче, који нашу вјеру релативизују, преиспитују и на свој начин објашњавају, а не онако како је од Бога „прописано", „од предака остало" и од наше цркве одобрено, који немају свог свештеника, немају храм, него се скупљају по кућама, који не празнују недјељу, али зато суботом не раде и сл. У једну ријеч: борба против тих **(пост)модерних, актуелних јеретика и секташа, тј. вјерника и присталица тзв. малих цркава и вјерских заједница, а то подразумијева и „производи" нетолеранцију и дискриминацију једног дијела популације**, макар и невеликог процента грађана у постдејтонској БиХ, је зато, из пе-

[14]Шире о томе у: Кенет Томпсон, *Морална паника*, „КЛИО", Београд, 2003.

рспективе и „кантара“ оних који у њој активно учествују, дакако на „правој“ страни, не само пожељна, него и нужна и потребна; она је колико борба против, толико и ангажман „за“, тј. за јачање, „збијање“ и кристализацију властитих редова, за доказивање лојалности ауторитетима из своје, велике цркве и вјерске заједнице; то је истовремено и одуживање дуга прецима који су упркос многим искушењима успјели да сачувају вјеру „отаца“; то је и неки вид подршке етаблисаним политичким структурама које, са мање или више легитимитета, врше власт у заједници која већински нескривено оптира за и подржава својеврсни прозелитски положај великих вјерских заједница и цркава, дакле лојалност и властима државе или политичке заједнице у којој се живи.

При томе, важна је и спознаја о томе да се ту, тј. кад су посриједи они који одбацују, нетолеришу и дискриминишу припаднике мањинских религија и цркава, и не ради - изузев занемаривог процента „усијаних глава“, нпр. неким ревносним хришћанима, ма које конфесије - ни о каквим вјерским фанатицима, фундаменталистима, екстремистима, „плаћеницима“ неких невидљивих, али моћних чиниоца, којима је интерес да се дифамишу и анатемишу вјерници тзв. малих вјерских заједница и цркава, него су у питању сасвим нормални људи из свакодневног живота у постдејтонској БиХ, додуше добрано а**фицирани и фрустрирани транзиционим процесима и негативним посљедицама**, те осталим социо-патолошким појавама и „резултатима“ које је донијела и „засадила“ глобализација и посмодерни начин фундирања, вредновања и тумачења свијета живота. Једна од израженијих негативних посљедица транзиције б-х друштва јесте и свеопшта пауперизација широких слојева друштва, до које је дошло због губитка радних мјеста, бизниса, избјеглиштва и других садржаја ратних страдања, што је довело до друштвене маргинализације и ексклузије значајног дијела популације. То је социјални миље унутар којег већ најмање двије деценије стасају и живе генерације грађана, међу њима и вјерника тзв. великих цркава и вјерских заједница, дакле религија и цркава које у истом том периоду доживљавају ренесансу, повратак на јавну сцену, повећан број сљедбеника, утицај у ретрадици-онализацији друштва, постају централна категорија и конституенс националног идентитета, његовог осадржавања, обликовања и заштите итд., док у исто то вријеме постдејтонско б-х друштво, у мјери у којој такво шта постоји, пролази кроз **ново и радикалније социјално раслојавање што, парадоксално, и то је једна од особености транзиције б-х друштва, не резултује новим, односно било каквим социјалним конфликтима**, сукобима вриједних помена, између богатих и (о)сиромаш(е)них, управо због тога што се већ дужи низ година у БиХ, како оној предратној, тако

и у постратној, линија раздора фокусира на и одвија се по основи и због различитог националног и конфесионалног исходишта и уточишта, тј. идентитета главних актера повијесних кретања, друштвених промјена и политичких процеса и односа. Другим ријечима, **главне супротстављене стране у босанскохерцеговачком, и даље конфликтном, друштву су нације и религије, односно конфесије или, још уже: цркве**; то нису више супротности и сукоби између рада и капитала, што су, по марксистичкој теорији, били главни покретачи, стимуланси и карактеристика друштвених противрјечности и класних борби у класичном либералном капитализму друге половине 19. и прве половине 20. стољећа, из чега се не може извести једностран закључак да их никада више у историји неће бити. Нека смитовска „невидљива рука“, која генерише и одржава конфликте у постдејтонској БиХ, и - у условима рестаурације капитализма или буржоаског друштва, данас у форми неолибералног капитализма никлог на темељима и у условима транзиције претходног, социјалистичког друштвеног уређења и на њему заснованог политичког система, без демократских садржаја и набоја, облика и вриједности, лако их наведе на „воденицу“ подјеле по националном и религијском кључу и критеријуму и усмјери на супротстављање онима који су по тим критеријумима друг(ачиј)и, различити, а уз то још и мањи, безопаснији. А такви су управо вјерници и присталице мањинских религија, у постдејтонској БиХ чак све регистроване тзв. мале цркве и вјерске заједнице. Одговорност за личне неуспјехе, породичне тешкоће, оспоравање идентитета, од политичког до националног, за економске проблеме које имају широки слојеви грађана у постдејтонској БиХ итд., што су све и**звори и узроци фрустрација и „негативне енергије“**, деструктивних емоција и, посљедично и потенцијално, склоности великог броја **транзиционих губитника** у друштвима попут босанскохерцеговачког, лако је адресирати на оне који „штрче“ по ма којем критеријуму, који „страњају“, „не уклапају се“ у шаблоне и шеме већине и њених „закона“ понашања, а та „адреса“ јесу или могу бити баш мањинске религије и цркве и њихови вјерници. Комплементарно овом увиду је и сазнање да постојеће неповољно економско и финансијско стање већине популације, а њу чине, како је већ показано, припадници већинских религија, конфесија и црква, затим турбулентна политичка ситуација и перманентно борба за етаблисање или, пак, очување идентитета темељних социјалних актера постдејтонске б-х повјеснице, само одржава постојећу нетолеранцију и дискриминацију припадника мањинских религија и вјерских заједница, јер ако се већ не може упријети прстом и детектовати правог узро(чни)ка и кривца за лошу ситуацију у којој се налазе грађани слабог материја-

лно-финансијског стања, а таква је већина њих у држави о којој је овдје ријеч, без обзира што они припадају већинској нацији или конфесији, онда се комплекси те етиологије лијече тамо и на ономе на коме и гдје могу, а то су обично мањинске групе и субјекти, овај пута мањинске религије и вјерници тзв. малих цркава и вјерских заједница.

По ономе на шта упућује профана емпирија у постдејтонској БиХ, испада да су спрам различитих, а посебно мањинских религија, конфесија и цркава, нетолерантнији припадници сиромашнијих друштвених слојева, него средњих и богатих, да је у друштвено депривилегованим слојевима мање солидарности a-pro-pos имовинског стања и потенцијала, него између оних који припадају богатијој класи (изузев екстремних тајкуна, мултинационалних компанија и њихових менаџера, те оних појединаца који располажу баснословним богатством, прије свега насљеђем арканског поријекла итд.) упркос различитој религијско-конфесионалној и црквеној детерминацији и опредјељењу. Међутим, за потврду речене тезе требало би провести још неколика истраживања и обезбиједити егзактнију аргументацију за њу. Можда је, на први поглед, парадоксално **то што су маргиналне друштвене групе, у смислу моћи и утицаја**, као што је већина популације у државама попут постдејтонске БиХ, мање трпељиве према различитом, другачијем, да **су склоније дискриминацији неистомишљеника, неистовјерника, оних који су такође маргинализовани будући да припадају мањинским религијама, конфесијама, црквама или вјерским заједницама**, али ако се дубље загледа(мо) у нутрину сваког човјека, посебно у „лузере“, обесправљене, губитнике, у душе социјално хендикепираних људи, у мрачну страну њихове личности, видјеће се да нетолеранција и дискриминација мањинских рели-гијских група и појединаца нису тек случајне, инцидентне, неконтролисане појаве чији су „аутори“ овај или онај необуздани, неодговорни и насилни појединац, него производ и посљедица неких суштаственијих, примордијалнијих, натуралнијих и дубљих људских склоности, порива и „инстиката“, дакако и историјски посредованих и обликованих, изведених по угледу и узору на неке претходне обрасце понашања и вредновања односа према другом и другачијем, посебно према „нововјерцима“, секташима, суботарима, харизматичарима или целебрационистима, окултистима, мађионичарима и њима сличним, егзотичним и езотеричним феноменима и личностима. За даљу експликацију актуелизоване димензије назначене теме позваније су етнопсихологија и психијатрија (психоанализа), него социологија, па ћемо ју и препустити експертима из тих дисциплина. Зато ће овај дио елаборације бити апсолвиран евоцирањем и актуелизовањем сазнања, којем све претходно изложено и макар детаљно описа-

но у овој радњи, ако већ не и акрибично довољно ваљано и консеквентно објашњено, служи као скромни научни допринос „доказном материјалу“ о теми на коју се односи сазнање о којем је напријед ријеч, које указује на то да се **негативно, нетолерантно и дискриминаторно одношење спрам мањинских религија и цркава ипак не радикализује и не прелази у агресивно, директно насилно понашање према вјерницима и другим присталицама тзв. малих вјерских заједница и цркава**, попут прогона, неког домаћег „остракизма“, погрома, фронталног физичког спречавања њиховог дјеловања (о оном мимикријском је већ казано оно што је требало да се каже и докаже теза која је постављена) итд., а све због какве-такве о**свијешћености офактицитету легислативе, њеној сувислости,облигаторности и ефективности**-,у којој је дискриминација мањинских група, мишљења, увјерења и сл., укључујући и религијско-конфесионално-еклесијалне мањине, забрањена[15], а ако се, пак, (из)врши, онда је то кривично дјело за чије починиоце, подстрекаче или саучеснике су запријећене озбиљне казне. **Свијест о одговорности за то, о могућим казнама и другим негативним посљедицама за евентуално учињену дискриминацију вјерника тзв. малих цркава и вјерских заједница и њих самих као колективитета је она брана, „устав(а)“, која спречава масе несклоне уважавању разлика и друг(ачиј)ости, права на слободно (не)исповиједање вјере по властитом нахођењу и конзумовању осталих права вјерника мањинских религија и цркава да то своје природно, недовољно артикулисано осјећање и нерасположење према „нововјерцима“, које спонтано демонстрирају у многим не-јавним приликама, не пренесу на терен конкретних физичких активности с негативним исходима a-pro-pos безбиједности** и права на равноправност оних који не припадају већинским, него се декларишу и активно исповиједају неку мањинску конфесију. **Страх од казни** и непријатности других врста и импликација које могу снаћи оне који би, евентуално, физичким насиљем атаковали на и „комуницирали“ са мањинским религијским групама и вјерницима, због које они такву „интеракцију“, бар у постдејтонској БиХ (још) не имплементишу, је очигледно јачи и ефикаснији од инстинктивног и импулсивног одбијања, нетолерисања

[15]Подсјећамо, дискриминација мањинских ентитета, ма које провенијенције, је забрањена и инкриминисана не само у *Закону о забрани дискриминације*, цит. издање, него и у свим кривичним законима у БиХ, а има их 4. Као што је показано, и *Законом о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у БиХ* је, такође, уз све његове већ описане недостатке, забрањено неравноправно третирање религијских мањина у БиХ, као што мањине осталих провенијенција (националне, језичке, сексуалне, естетске итд.) од дискриминисања (би требало да) штити легислатива из тих области. Ипак, у постдејтонској БиХ је мало ко судски одговарао због дискриминације било кога.

и дискриминисања неког ко је „неовлашћено“ упао у једну егзистенцијалну сферу као што је религијско-конфесионално-еклесијална, коју релативно широке масе и слојеви вјерника и/или припадника „официјелних“, великих религија сматрају својим „посједом“, зâбраном у којем нема шта да траже сљедбеници ма које тзв. мале цркве или вјерске заједнице, који су тако често, буњуеловско-фројдовски казано, „тај мрачни предмет жеља“ за дискриминацију припадника већинске популације, ма које детерминације и идентитета она била, укључујући и религијски, односно конфесионални и црквени. У том смислу ријечи, речени **закони имају позитивну улогу и доприносе успостављању и одржавању социјалног мира, елементарне друштвене стабилности, легитимитета друштвених института и механизама артикулације плурализма различитих интереса, преференција, жеља, пројеката итд., те какве-такве трпељивости различитих друштвених ентитета и актера социјалне мобилности**, доприносе освјешћивању грађана о потреби едукације о правима, законима, друштвеним услов(љеност)има њиховог настанка, примјене и ефеката, те подстичу усвајање одговарајућих друштвених норми, па и саме легислативе, која штити одређена права мањинских ентитета и субјеката, а посебно људска права на слободу вјере и вјерског организовања у складу са властитом савјешћу, традицијом, потребама и консеквенцијама. Разумије се, сами(о) закони нису довољни за одржавање друштвеног поретка, за спречавање дисфункционалности појединих елемената друштвене структуре, нарочито у вишекратно мултиплексном (национално, религијски, културно и др.) и полисемном друштву и држави као што је постдејтонска БиХ, али без њих би све то било знатно теже, јер други регулаторни „системи“, садржаји, средства и механизми успостављања и одржавања комуникационе мреже односа још се у већинској јавности босанско-херцеговачког транзиционог друштва не перципују, не разумијевају као истинска алтернатива, моћна замјена законима, ауторитетима власти и оним ентитетима који имају и располажу „аргументима“ принуде, репресије.

Овдје још ваља споменути **релацију између образовног нивоа популације и њеног односа спрам мањинских религија и цркава, посебно vis-a-vis искустава о реализацији и евалуацији наставе вјеронауке појединих већинских религија и конфесија** што је у БиХ на дјелу скоро двије деценије.Изван сумње је, а то су егзактно доказале и социологија и политикологија, да су образовање – схваћено у најширем значењу тог појма, као садржај и простор друштвених односа у којима пребивају готово сви социјални слојеви, групе и појединци, као социјални ресурс, капитал, као друштвени феномен и подсистем дру-

штвене структуре - и друштвена моћ у непосредној међусобној корелацији и „интеракцији", да је „количина" друштвене моћи у директној сразмјери са висином и квалитетом образовања оних друштвених слојева и снага које имају и располажа са, односно (зло)употребљавају друштвену моћ. Другим ријечима, они који су образованији, и формално: виши ниво завршених школа, факултета, магистерији и докторати наука итд., и суштински: разноврсност и квалитет знања и способност његове апликације, брже и успјешније се етаблишу на бољем, вишем мјесту на љествици друштвеног положаја, које обезбјеђује већи утицај у друштву, а посљедично и концентрацију друштвене моћи у рукама таквих појединаца, група и слојева које они образују и чине доминантан дио њихове структуре, и стално је регенеришу. Такви слојеви, друштвене групе и појединци који им припадају, с обзиром на моћ - а она је својеврсни кондензовани израз, симбиоза и синтеза, quintesentia политичке јачине, војно-безбједносне снаге, економско-финансијског богатства, утицаја на јавни живот, на процес доношења и садржај одлука, на формулисање циљева и дефинисање средстава с којима ће се они достизати итд., коју имају и с којом располажу - могу бити и толерантни, а толеранција је, најкраће дефинисано, „трпљење без штете"[16]; заправо **само онај (субјект, ентитет, фактор) ко је јачи, моћнији, и може бити толерантан**, јер свако ко трпи (ма кога и ма шта) и због тога има штету или неке друге негативне посљедице, тешко то може рационалним аргументима оправдати, због чега је сувисла само она толеранција која не происходи негативне посљедице, а свака друга је бесловесно понашање. На тај начин, посредно, и сама толеранција и недискриминација имају релацију и зависе од образовања и то тако што образовање доприноси стицању друштвене моћи, а њени носиоци, баш зато што су моћни, снажни, бољи од других и могу бити трпељиви и уважавати друге и различите. Дакако, овдје се образовање није мислило у просвјетитељском смислу као пуко гомилање новог сазнања које се осваја у образовним установама, школама и факултетима, на класични начин, али ни на стицање знања и вјештина у болоњски[17] реформисаном едукативном процесу и установама за те намјене, него о образовању као друштвеном и односу и кретању.

---

[16] Слободан Наградић, *Толеранција*, у: *И етика и политика*, „Глас српски", Бања Лука, 1998., с. 235

[17] Болоњска реформа високог образовања у Европи, понегдје и изван ње, је посебна тема која иште и посебну елаборацију. Иако за њом овдје нема простора, важно је напоменути да се ту ради о радикалном преображају суштине, смисла, вриједности и исхода универзитетске наставе, на њену штету.

Консеквентно претходном, слиједи да **нетолерантне масе вјерника већинских религија и цркава нису адекватно, довољно образоване, а сувисло је поставити и „старомодно“ питање о њиховом васпитању**, које често није и не мора бити у директној сразмјери са квалитетом и количином образовања. Шта то значи? Прије свега то да највећи дио популације, грађана постдејтонске БиХ, међу њима и вјерници тзв. великих религија и цркава, током свог редовног образовног процеса нису стекли довољно сазнања о религији, о вјери, црквама, вјерским заједницама, о односима између цркава и конфесија, о сектама, новим религијским покретима, о улози религијског фактора и цркава у животу конкретних друштава и држава итд., због чега се тешко сналазе у мултирелигијском и поликонфесионалном транзиционом и постратном друштву као што је босанскохерцего-вачко. Дакле, незнање је један од могућих разлога и оправдања нетрпељивости вјерника-лаика који припадају и и поистовјећују се са великим црквама и вјерским заједницама, спрам својих сународника или суграђана друге националне детерминације, али свакако конфесионално различитог исходишта и идентитета. Ако је то објашњиво за нпр. припаднике старијих генерација, оних који су своје образовање завршили још у претходном друштвеном уређењу и политичком систему који се самодекларисао секуларистичким, кад се о религији и црквама говорило углавном са позиција и вриједности владајуће комунистичке идеологије и социјалистичког поретка, због чега се и није могло спознати све битно о религији, цркви и осталом што је релевантно за те категорије, њихово значење, важење и импликације у друштву, ако они о свему томе недовољно знају, односно ако су и даље претјерано идеолошки инфицирани и „импрегнирани“ што посљедичи неразумијевањем и неприхватањем другачијих конфесија и цркава, које су, уз то, још и мале, немоћне, новијег датума итд., дотле је тешко разложно објаснити начин разумијевања друг(ачиј)их религија и њихових цркава млађих генерација које су похађале вјеронауку своје конфесије, која је у основне школе у БиХ уведена прије скоро двије деценије.[18] С обзиром да се по свим наставним програмима вјеронаука великих религија, које креирају и најчешће изводе управо ауторитети из самих вјерских заједница, макар ембрионално, треба да изучавају и оне друге, додуше опет тзв. велике, религи-

[18] Подсјећамо, вјеронаука у основним школама као обавезан наставни предмет у данашњој БиХ уведена је у различито вријеме. Прво је Република Српска започела експериментално наставу православне вјеронауке још у јануару 1993. године, а потом су у данашњој Федерацији БиХ кантони у различито доба увели изучавање исламске и католичке религије кроз њихову вјеронауку. Нека истраживања ефеката њеног увођења одвећ су скромних хеуристичких домета да бисмо их цитирали.

је, оправдано је поставити питање да ли се то заиста предаје, како и колико. Такође, за образложење наше тезе о вези и међузависности квалитета, садржаја знања стеченог образовањем, релевантан је и одговор на питање: у**чи ли се на часовима вјеронауке великих религија било шта и колико о тзв. малим вјерским заједницама и црквама, о алтернативним религиозностима** итд. Ако се учи, да ли се тражи да се и понаша у складу са наученим. Слично питање могло би се поставити за оне грађане, вјернике или не, који су као средњошколци имали наставу из предмета који се најчешће зове култура религија, а факултативно је извођен у Републици Српској – у Федерацији БиХ још не – у већини средњих школа, док је истовремено предмет демократија и људска права био обавезан и редован, и то већ цијелу деценију. Очигледно је да у тим врстама едукације нешто није у реду. Ако се учи и о мањинским религијама, а требало би, онда се или не учи довољно или се подучава криво, односно не води се рачуна о моралној досљедности и не постулира се обавеза да и практични однос према „нововјерцима“ у свакодневном животу буде вјеродостојан ономе што се учи, а ако се пак не учи, онда је једино сувисло и кључно питање – зашто? А можда на духовни профил, идеолошки уклон и ставове о друштвеним проблемима вјерника великих религија и цркава више утичу неки други чиниоци него саме вјерске заједнице и њихови ауторитети. Чини се да су степен и жилавост нетолеранције респектабилног дијела популације у постдејтонској БиХ кад је посриједи однос према мањинским религијама и црквама, макар једним дијелом, посљедица дисхармоније између онога што се учи у школама и онога што се дешава у тзв. живом животу, што се нуди као услов преживљавања.

Недовољно религиолошки образовани, без холистичког приступа и исхода тог процеса, дефицијентних васпитних потенција и склоности, а и даље идеолошки обликовани, такви појединци нису само безимени чланови неких група, своје генерације, нације, цркве или вјерске заједнице итд., него су и запослени у јавном сектору, на мјестима на којима се доносе или имплементишу одлуке од значаја за права припадника религијских мањина, за слободу вјероисповијести сљедбеника тзв. малих цркава и вјерских заједница, па није тешко доказати колико та њихова „лична једначина“, тј. увјерење о сувишности толеранције и неосјетљивост на дискриминацију вјерника мањинских религија и цркава реално утиче на њихов конкретни пословни однос према рјешавању питања од значаја за статусна питања и друштвени положај малих вјерских заједница и цркава и њихових вјерника. Због тога и у томе се конкретно манифестују примјери дискриминације мањинских религија и „нововјераца“, а она, дискриминација је посљедица свијести

да то и није неки велики преступ, није гријех и морално проблематично понашање, без обзира што је законски недопустива и санкционисана. Кад се носиоци такве свијести и „вриједносних мјерила“ нађу на важним мјестима, мањинским религијама и црквама се не мијења, тј. не поправља њихов друштвени положај, који се у постдејтонској БиХ не може вредновати другачије него као неповољан. Наравно, не и безнадежно тежак и непоправљив, у смислу, опсегу и дометима/исходима као што су га имали ентитети и субјекти алтернативних садржаја и облика религиозности и црквености некада у прошлости (и ових простора).

Неповољан друштвени положај мањинских религија, а оне се институционално изражавају кроз реално постојеће и дјелатне тзв. мале вјерске заједнице и цркве, резултат је историјског кретања друштва, развоја друштвених, политичких, духовних, културних и религијских односа у БиХ уназад више деценија, а не само у њеном постдејтонском периоду, у којем су се **сусрели и непродуктивно укрстили неадекванта легислатива о мањинскорелигијском питању**, традиција, образовање генерације грађана, вјерника и оних који то нису, „у духу“ амнестирања преступ(ник)а спрам припадника мањинских религија и цркава, зато што се ради о људима и групама туђе, спорне и опасне вјере и цркве, о којима и није потребно имати потпуно сазнање, већ је довољна јака воља, одлучност да се они превентивно делегитимизују, да им се умање капацитети и права. О посљедицама таквог приступа и третирања дијела властитих грађана, у постдејтонској БиХ, изузев начелно и вербално,довољну бригу не воде ни државне власти ни велике, „историјски засноване“ цркве и вјерске заједнице, па су „нововјерци“ и њихове конфесионалне организације и механизми принуђени да се сами боре за своја људска права. Јасно, манифестних облика дискриминације мањинских религија и чланова њихових цркава, истина бенигног садржаја, домета и посљедица, има далеко више него што је овдје овлаш поменуто, али све њих није потребно актуелизовати да би се, квалитетном дескрипцијом емпиријске грађе, схватило и потврдило да су религијске мањине и мањинске цркве и вјерске заједнице у постдејтонској БиХ у неповољнијем положају него што су у истој политичкој заједници биле прије рата. И, на крају овог дијела сумирајуће експликације, чини се да је у овој елаборацији презентовано довољно елемената за закључак да је у постдејтонској БиХ стање vis-a-visправа и друштвеног положаја мањинских религија и цркава реално значајно лошије у односу на многе европске државе. Највећи дио јавности у БиХ о томе није довољно и квалитетно сензибилизован и не види да у тој

сфери има било каквих проблема. И вриједносно и социолошки речено, у томе и јесте проблем!

Али, оно што квалитативно значајно двоји, разликује позицију религијских мањина, тј. друштвени положај тзв. малих вјерских заједница и цркава у постдејтонској БиХ у односу на претходно елаборисан социјални статус националних мањина и њихову борбу за већа права и слободе, за промјену на боље, тј. поправљање властитог друштвеног положаја за који је доказано да није у суштинском дефициту у односу на положај мањина исте етиологије и провенијенције у већини европских држава, јесте управо та **пасивност, па и отворени дефетизам, неактивност и фатализам неких малих вјерских заједница, цркава и религијских група(ција)**;јесте то мирење са судбином и положајем у којем су оне депривилеговане, маргинализоване, па и дискриминисане. Док се националне мањине упорно боре за своја права, у чему су постигле запажене резултате који се огледају не само у доношењу за њих повољне легислативе, него и у перманентном поправљању стварног друштвеног положаја у конкретним историјско-политичким околностима постдејтонске БиХ, укључујући и политичку репрезентацију и учешће у институцијама власти и јавном животу, религијске мањине, посебно оне које су у БиХ постојале и прије рата, попут адвентиста, Јеховиних свједока, гркокатолика (унијата), реформатора, старокатолика и других, готово ништа не чине на промјени и побољшању свог правног положаја и укупног социјалног статуса. За разлику од тзв. великих цркава и вјерских заједница, **мањински религијско-конфесионално-еклесијални ентитети и субјекти у постдејтонској БиХ примјетно избјегавају јавно ангажовање, чак и у властиту корист**. Њихових представника нема ни у тзв. мјешовитим државно-црквеним тијелима у којима се расправља и одлучује и о питањима од значаја за позицију самих вјерских заједница и цркава, свеједно да ли су велике или мале. Наравно, ни органи власти, ни тзв. велике цркве и вјерске заједнице, ни медији комуникације, нити, пак, остали чиниоци у простору јавног дискурса у постдејтонској БиХ нису се претргли од напора да тзв. мале цркве и вјерске заједнице „приведу" за исту „трпезу љубави", укључе их у дијалог о битним питањима њиховог положаја и равноправно их при томе третирају. Другим ријечима, мањинске религије и цркве, које значајан дио јавног дискурса и даље идентификује и назива сектама и/или култовима, су плански, циљано и намјерно скрајнуте на маргину друштвених процеса и збивања у чему су синхроно, удруженим снагама дјеловале и власти и тзв. велике вјерске заједнице и цркве. Дода ли се томе одбојан став и нетолеранција великог дијела јавности спрам тзв. малих цркава и вјерских заједница, те њихова „пословична"

инертност и уздржаност у јавним наступима и коришћењу механизама и средстава обликовања јавне свијести[19], јасно је онда због чега мале вјерске заједнице и цркве нису присутније и утицајније у јавности, због чега не могу поправити ни свој властити друштвени положај.

Као што је у претходним анализама доказано, **друштвени положај религијских мањина у постдејтонској БиХ инкарнисаних у тзв. малим вјерским заједницама и црквама у највећој мјери детерминисан и условљен је њиховим правним статусом, а он пак нормама из Закона о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у БиХ**. Уколико мањинске религијске групе желе да свој актуелни друштвени положај промијене набоље, институционалним путем и средствима, те уколико су са тим сагласни и исто подржавају водећи политички фактори, тј. органи законодавних власти у БиХ, конклузија је јасна: треба промијенити легислативу, у првом реду постојећи Закон који је једини закон, и то на нивоу државе БиХ, у којем се нормирају и регулишу права и положај религијских мањина, а потом и законодавства у другим сферама егзистенције тангентним социјалном статусу тзв. малих вјерских заједница и цркава, затим и подзаконских аката и других норми (нпр. статути градова и општина, одлука и уредби појединих органа локалне власти, те стандарда из других сфера егзистенције, попут образовања, погребне дјелатности, увоза и дистрибуције вјерске литературе и сл.) у којима је на овај или на онај начин, у овој или оној мјери, третирано питање које тангира религијске слободе и права појединаца и заједница, данас и овдје. Потребе и простора за реализацију такве намјере и циља има у јавном пољу у постдејтонској БиХ, а сасвим је друго питање да ли ће се то и десити.

При евентуалном опредјељивању позваних социјалних фактора хоће ли или не предузимати активности с циљем побољшања друштвеног положаја религијских мањина у постдејтонској БиХ, требало би на памети имати и сљедећу спознају, а до ње се долази одговором на питање: како постдејтонска БиХ ко(но)тира у европском контексту vis-a-vis друштвеног положаја религијских мањина и људских права вјерника и присталица тзв. малих вјерских заједница и цркава. Истовремено, то ће бити и **нека врста резимеа цјелокупног истраживања специ-**

[19] Од свих мањинских религијско-конфесионално-еклесијалних субјеката, у постдејтонској БиХ су у вези са медијском и другим облицима јавних промоција активни углавном Јеховини свједоци приликом растурања свог гласила „Кула стражара“ и адвентисти организовањем јавних предавања о појединим библијским темама. Неки помодни култови и квазирелигијске групе се широј јавности углавном представљају „производњом“ инцидената, конфликата и скандала друге врсте.

фичности социјалног статуса мањинских религијско-конфесионално-еклесијалних група у постдејтонској БиХ.

Према томе, кад се религијско-конфесионално-еклесијална конфигурација постдејтонске БиХ упореди са истом таквом мапом у државама-чланицама Европске уније и других држава у савременом свијету, може се казати да неки садржаји, квалитети и форме религијског живота, црквеног организовања и начина исповиједања вјерског научавања, обреда и ритуала, могу издржати компарацију, тј. да она има смисла и покрића, са теоријом, легислативом и праксом у већини европских држава, а да је много боље него у већем броју осталих држава у данашњем, постмодерном свијету. Али, то не значи да стање религијских слобода и практиковање слободе вјероисповијести у БиХ, у првом реду тзв. малих цркава и вјерских заједница, не би могло и требало да буде још боље, да се ефикасније штите права колективитета и појединаца на слободно, несметано и свакодневно исповиједање вјере, вршење обреда и других ритуала, да се онемогући дискриминација нових, малих и мање познатих вјерских заједница, без обзира да ли се оне самоименују или их неко други (надлежан?!) назива црквама, деноминацијама, сектама, култовима, покретима итд. **Не мора нужно значити да је вриједносно сврставање и залагање за неку опцију подржавања резона и интереса (актуелних) власти, односно напуштање гносеолошко-хеуристичког „терена" и критеријума, кад се каже, као што је напријед већ наведено, да се то стање може и мора мијењати једино у регуларној процедури, тј. измјенама легислативе која артикулише ту област живота, на првом мјесту самог Закона о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у БиХ**.Тим прије што је већ указано на неколика апоретична мјеста у Закону, што су скицирана неколика објашњења због којих су она амбивалентна, понекад и недоречена, неконзистентна чак, а покушано је и „наслутити" и разумјети мотиве и телеологију којом се руководио законодавац кад их је формулисао и усвајао у објављеном садржају и његовим импликацијама. „Другим ријечима, на неки начин већ смо наговијестили, па и аргументисали да постоје резон, смисао и потребе за измјенама и допунама актуелизованог закона, те поменули неке конкретне одредбе 'подобне' за иновирање."[20] Овдје ћемо апострофирати још неколико чланова, ставова, тачака и алинеја које је вријеме, као најбољи судија свему – да парафразирамо једну мисао из Кур'ана – већ прегазило и ставило ad-acta, па их и због тога треба замијенити адеква-

[20] Слободан Наградић, *О границама слободе вјероисповијести*, „Аргументи", број 12, Бања Лука, 2011.

тнијим садржајима, примјеренијим новим, историјским, социо-политичким и религијско-духовним околностима.[21]

Исто тако, у редовној процедури, која подразумијева да овлашћени предлагач достави парламентарним тијелима садржај измјена и допуна, могуће је боље и прецизније дефинисати садашњи члан 1, став 1. Закона, који се односи на сферу и питање вјерске по(д)уке и образовања о религијским темама у редовном школском систему. То је прилика да се извођење наставе вјеронауке боље ријеши и са становишта потреба и могућности припадника тзв. малих вјерских заједница и цркава или пак, уколико се то покаже као доминирајући интерес и за то обезбиједи неопходна сагласност, евентуално измјести из обавезног наставног процеса и програма, да се неки нивои образовања и школа лаицизују, како то већ дуго а и данас захтијева један дио јавности или, пак, да се вјерска настава, као обавезна уведе у цјелокупни образовни систем и у све школе у цијелој земљи, како опет мисле неки „кругови“ из црквено-конфесионалног и параполитичког миљеа. Измјенама и допунама појединих одредби могуће је боље ријешити, па и хармонизовати неке дијелове Закона са стандардима у европским државама (иако смо показали да и унутар Европске уније постоји итекако дивергентна легислатива, а још више пракса у погледу третирања неких питања из домена религијских слобода, црквеног организоваања, однôса држава-црква итд., тј. да у многим сегментима наше теме стандâрда, заправо, и нема, посебно кад су у питању мањинске религије и цркве), као што је исто тако могуће боље дефинисати и нормирати нпр. и сљедећа питања: ко су (све) вјерски службеници, каква су им права vis-a-vis удруживања и организовања, те каква је заштита радно-правног статуса запослених у вјерским заједницама и њиховим унутрашњим организационим јединицама или институцијама, које имају статус правног лица, те како се она конкретно остварује; затим отклонити постојеће недоречености у вези са процедуром регистрације цркава и вјерских заједница, посебно нових и малих, уз могућност да се нпр. **смањи цензус од 300 присталица новог религијског субјекта потребног за његову реги-**

[21] Примјера ради, тачка д), става 2., у члану 6., којој се говори да су, парафразирамо, вјерски службеници и они који се за ту службу припремају, дакле ђаци и студенти теолошких училишта, ослобођени служења војног рока, али да им се не може забранити уколико они сами то хоће, је сасвим сувишна будући да у БиХ скоро цијелу деценију нема војне обавезе, тј. регрутације и редовног служења војног рока, зато што је и БиХ професионализовала војну службу. Дакле, та одредба више се не може имплементисати и непотребна је као правна норма, јер сада нема оног сегмента збиље на коју се односи(ла) и коју је покривала.

страцију и легализацију[22]; да се дефинише статус и судбина кандидата за упис у Регистар и легализацију уколико се одбију или сама регистрација потраје бескрајно дуго; да се садржајније ријеши питање како појединац који не припада ниједној цркви, вјерској заједници, секти, групи, тамо гдје је то и уколико је уопште и могуће, да јавно декларише и исповиједа своју вјеру, врши обреде итд.; такође, материја о (не-)дискриминацији могла би бити кондензована у само један члан или, пак, у два везана члана; исто то се односи и тему о имовини вјерских заједница и цркава, посебно на управљење неким јавним добрима и сл.; затим да се децидније уреди питање прослављања вјерских празника и светковина, али и нпр. дјеловање једног, за религијски живот и слободу вјероисповијести у БиХ, тако важног тијела као што је Међурелигијско вијеће у којем до сада представници тзв. малих цркава и вјерских заједница нису ни учествовали итд.

У једну ријеч: нема потребе ни оправдања за халабуку која се још, ту-и-тамо, подиже у вези са Законом о слободи вјере и правним положајем цркава и вјерских заједница у БиХ, а понајмање за неутемељену критику на његов рачун уз етикетирање да је само он узрок лошег друштвеног положаја мањинских религија и цркви и неефикасне заштите људских права њихових вјерника, односно да је он тек индикатор посвемашње социјалне регресије у БиХ, односно оптужби другог „крака", сегмента јавности постдејтонског б-х друштва да актулизована легислатива промовише, штити и конзервира клерикални поглед на свијет и односе у друштву и тиме успорава БиХ на путу ка европском интегрисању, о којем иначе нема верификованог консензуса у држави уговореној у Дејтону. Све што у Закону донесеном прије скоро десет година није најбоље ријешено, може се отклонити, без посебне мудрости и напора, али у садејству свих заинтересованих и надлежних за артикулацију феномена унутар поља религијских слобода, људских права, легитимности различитости, толеранције, црквеног организовања, односа држава-црква, одговорности за традицију, себство, будућност и поливалентност и мултисемичност људског.

[22]На примјер, та цифра у Србији, по њеном закону који регулише исту материју као и овдје актуелизовани закон у постдејтонској БиХ, износи 100 грађана чији потписи су довољно за формирање нове вјерске организације мањинског карактера и капацитета.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Устав Босне и Херцеговине*, у: *Устави: Босне и Херцеговине, Федерације Босне и Херцеговине, Републике Српске, Кантона у Федерацији БиХ*, Федерално министарство правде, Сарајево, 1999.;
2. Устав Републике Српске, седмо допуњено и пречишћено издање, „ГрафоМарк“, Лакташи, 2009.;
3. *Устав Федерације Босне и Херцеговине, у*: *Устави: Босне и Херцеговине, Федерације БиХ, Републике Српске, Кантона у ФБиХ*, Федерално министарство праве, Сарајево, 1999.:
4. *Изборни закон Босне и Херцеговине*, „Службени гласник БиХ“, бр. 37/08, Сарајево, 2008.;
5. *Закон о забрани дискриминације*, „Службени гласник БиХ“, бр. 59/09, Сарајево, 2009.;
6. *Закон о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у Босни и Херцеговини*, „Службени гласник БиХ“, број 5/04, Сарајево, март 2004.;
7. *Кривични закон Босне и Херцеговине*, „Службени гласник БиХ“, бр. 10/8, Сарајево, 2008.;
8.*Оквирни закон о основном и средњем образовању*, „Службени гласник БиХ“, бр. 18/03 Сарајево, 2003.;
9.*Закон о основном образовању и васпитању Републике Српске*, „Службени гласник Републике Српске“, бр.74/08, Бања Лука, 2008.;
10.*Закон о средњем образовању и васпитању Републике Српске*, „Службени гласник Републике Српске“, бр. 74/08, Бања Лука, 200 .;
11.*Закон о школи Републике Српске*, „Службени гласник Републике Спске“, бр. 38/04 и 2/04, Бања Лука, 2004.;
12. *Закон о средњој школи*, „Службени гласник Републике Српске“, бр. 38/04 и 62/04, Бања Лука, 2004.;
13.*Закон о јавном радиотелевизијском систему Босне и Херцеговине*, Сарајево, 2005.
14.*Универзална декларација УН о људским правима*, из 1948. у: *Људска права Human Rights I – Одабрани међународни документи*, Министарство вањских послова БиХ и Независни биро за хуманитарна питања, Сарајево,1997.;
15. *Декларација УН о укидању свих облика нетолеранције и диксриминације засноване на вјери или увјерењу*, из 1981.;
16. *Декларација УН о правима лица која припадају националним или етничким, вјерским или језичким мањинама*, из 1990.;

17.*Слобода религија у Босни и Херцеговини*, уредник: Ахмет Жилић, Свјетска конференција религија за мир, Канцеларија у Сарајеву, Сарајево, 1998.;
18. *Недовршени мир, Извјештај међународне комисије за Балкан*, Хрватски хелсиншки комитет за људска права и Правни центар ФОД БиХ, Загреб-Сарајево, 1997.;
19. *Преглед образовних извјештаја о образовању у БиХ 2004-2005*., ОЕБС, Сарајево, 2005.,
20. *Коментари на нацрт Закона о слободи вјере и правном положају цркава и вјерских заједница у Босни и Херцеговини*, Комисија за демократи(заци)ју путем закона (тзв. Венецијанска комисија) Савјета Европе, Стразбур, 2003.
21. Богдановић Милош, *Зашто мноштво верских заједница*, Београд, 1992.;
22. Вернет Жан, *Секте*, „XX век“ и „Плато“, Београд, 1997.;
23. *Вјерске заједнице у Југославији*, Приредили: Вјекослав Бајсић, Иван Церанић и Томислав Шаги-Бунић, „Биноза“, Загреб, 170.;
24. Вукомановић Милан, *Свето и мноштво*, „Чигоја штампа“, Београд, 2001.;
25. Група аутора, *Људска права у Босни и Херцеговини 2008*., Центар за људска права Универзитета у Сарајеву, Сарајево, 2009.;
26. *Држава, политика и друштво у Босни и Хеерцеговини*, Анализа постдејтонског политичког система, приредили: Саша Гаврић и Дамир Бановић, University press, Магистрат издања, Сарајево, 2011.;
27. *Етно-религијски односи на Балкану*, Југословенско удружење за научно истраживање религије ЈУНИР, Ниш, 1997.;
28. Касаповић Мирјана, *Босна и Херцеговина: подијељено друштво и нестабилна држава*, „Политичка култура“, Загреб, 2005.;
29. Кецмановић Ненад, *(Не)могућа држава*, „Глас Српске“, Бања Лука, 2007.;
30. Коковић Драган, *Социологија религије и образовања*, Учитељски факултет, Сомбор, 1996.;
31. Коларић Јурај, *Кршћани на други начин*, „Веритас“, Загреб, 1976.;
32. Крнета Драгољуб и Попов-Момчиновић Златиборка, *Религијска толеранција у Босни и Херцеговини*, Независни универзитет Бања Лука, Бања Лука, 2007.;
33. Кубурић Зорица, *Верске заједнице у Србији и верска дистанца*, Центар за емпиријска истраживања религије, Нови Сад, 2010.;
34. Кукић Славо, *Положај националних и вјерских мањина у Босни и Херцеговини*, „Политичка мисао“, број 3, Загреб, 2003., стр. 122-137.;

35. *Људска права у Босни и Херцеговини послије Дејтона: од теорије до праксе*, Центар за људска права Универзитета у Сарајеву, Сарајево, без године издања;
36. Наградић Слободан, *Црква, религија и политика*, „ГрафоМарк“, Лакташи, 2007.:
37. Наградић Слободан, *О границама слободе вјероисповијести*, „Аргументи“, бр. 12, Бања Лука, децембар 2011.;
38. Наградић Слободан, *Увод у разумијевање мањинских религија у постдејтонској Босни и Херцеговини*, „Сварог“, број 9, Бања Лука, 2014.;
39. *Религија-веронаука-толеранција*, приредила: Зорица Кубурић, Центар за емпиријско истраживање религије, Нови Сад, 2002.;
40. *Религије у Босни и Херцеговини (Монографија цркава и вјерских заједница)*, Међурелигијско вијеће Босне и Херцеговине, Сарајево, 2012.;
41. Цвитковић Иво, *Религије у Босни и Херцеговини*, „Универзал“, Тузла, 1981.;
42. Цвитковић Иво, *Социолошки погледи на религију и націју*, ДЕС, Сарајево, 2005.;

Dnevni avaz, Сарајево, 2008-2012.
Глас Српске, Бања Лука, 2008-2013.;
Nezavisne novine, Бања Лука, 2008-2013.;
"STINA news agency", регионални гласник за промоцију културе мањинских права и међуетничке толеранције, Новосадска новинарска школа и MEDIA instiut PLAN, бројеви 3, 5, 10, 11, 12 и 13 из 2003., 2004., 2005. и 2006.;
СВЕСКЕ, Институт за проучавање националних односа, Сарајево, 1983. до 1990.;
"Religija i tolerancija", часопис Центра за емпиријско проучавање религије, Нови Сад, годишта од 2005-2012.

Наташа Вилић[1]

Прегледни научни рад
UDK 111.852:7.01(495.02)
DOI 10.7251/POL1509113V

ОНТОЛОШКО-ГНОСЕОЛОШКИ ПОГЛЕДИ НА ЛЕПОТУ У ВИЗАНТИЈСКОЈ ЕСТЕТИЦИ

ONTOLOGICAL-EPISTEMOLOGICAL VIEWS OF THE BEAUTIFUL BYZANTINE AESTHETICS

Summary: *The paper approaches the ontological-epistemology aspects of the beauty of Byzantine art. Byzantine aesthetics and Byzantine art are unjustly neglected in the history of aesthetic thought. Christian aestheticians have an ambivalent attitude towards art. Because, Byzantine painting represents reality show based on the Christians view, where absolutizs a new dimension of spirituality and aesthetics deriving from the ontological-epistemological positions. The phenomenon of beauty in Byzantine art is primarily deposited in epistemological components, where everything is directed to the knowledge of the truth. In Byzantine art beauty has, above all, spiritual character; it does not have a classical aesthetic dimension, but primarily because the ontological character is recognized as one of the innumerable divine energies and of phenomena. The Byzantine painter makes an effort to realize the creative transformation of matter into a unique experience community and relationship with God, who volatility of the world beyond the ontological light that is converted from non-being into being.*

Key words: *Byzantine aesthetics, beauty, epistemology character art, ontology of light, being and non-being.*

Сажетак: *У раду се приступа онтолошко-гносеолошким погледима на лепоту у византијској уметности. Византијска естетика и византијска уметност су неправедно запостављене у историји естетске мисли. Хришћански естетичари имају амбивалентан став према уметности. Византијско сликарство представља приказ стварности утемељене на хришћанском светоназору, где се апсолутизује једна нова димензија духовности и естетике која произилази из онтолошко-*

[1] Доктор философских наука, ужа научна област Естетика, доцент на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци. E-mail: natasa.vilic@unibl.org.

гносеолошке позиције. Феномен лепоте у византијској уметности је, пре свега, положен у гносеолошкој компоненти, где је све усмерено ка спознаји истине. У византијској уметности лепота има, пре свега, духовни карактер, она нема класичну естетску димензију, него, пре свега, онтолошки карактер јер се исказује као једна од безброј божанских енергија и номена. Византијски сликар чини напор да оствари креативни преображај материје у јединствени доживљај заједнице и односа са Богом, који непостојаност овога света превазилази онтолошком светлошћу које из небића преводи у биће.

Кључне ријечи: *византијска естетика, лепота, гносеолошки карактер уметности, онтологија светлости, биће и небиће.*

Целокупна средњовековна естетика[2] као и средњовековна уметност биле су у служби апологије и глорификовања славе, величине и красоте Бога као највишег бића. Уметност и естетика треба да допринесу величању и потврди објављене вечне Истине. Религиозне и верске истине и верски митови су основне теме бављења средњовековних уметника. Све је у служби хришћанске вере и мишљења где се настоји да трансцендентални свет учини приступачним обичном човеку.[3] Уметност, као и естетска мисао тог времена, покушавају да на један уверљив, систематичан и убедљив, али и пријемчив начин, у делима уметности дају „слику“ опасних и неподобних истина.[4]

Философ који се бави естетском мисли тог времена има за циљ да одстрани све јеретичке мисли које би могле ставити у сумњу да је једина истинска лепота „апсолутно највиша лепота“ Једнога Бога. Типичан тзв. естетски проблем тог времена јесте садржан у питању: У какве мисаоне активности ставити лепоту природе, као и лепоту уметности, односно – како да лепота буде скромно испољена у односу на бескрајну величину апсолутне божанске Лепоте?! Како би дали могући одговори на ова питања, философи тог времана се користе теолошком

[2] Овде реч „естетика“ узимамо веома пажљиво, јер се она не односи на естетику као философску дисциплину коју је утемељио Александар Баумгартен у осамнаестом веку, него представља став средњовековних философа о феномену уметности који је укорпориран у њихова философска учења да би послужио одрживости истих.

[3] Преко старогрчке философске традиције и неоплатонизма у Средњем веку распрострањено је учење о Богу као светлости и извору свих бића, свега постојећег, па тако и лепоте. Појавни свет јесте манифестација Бога, стога је и лепота чулнога света садржана у трансцендентној Лепоти која се вреднује на темељу удела неке ствари у метафизичкој светлости. Према томе, лепота у појавном свету носи у себи Божји лик који нас упућује на постојање више духовне реалности.

[4] Погледати у: Martin Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode I,* Freiburg, 1909, p. 36 - 37.

мисли. Вилхелм Винделбанд каже да је таква естетичка мисао „ипак већином стерилна развученост истраживања (...) стално понављање и преобртање аргумената, расипање оштроумности на умјетна (...) питања, хладне школске досјетке, све су то црте које у ствари неминовно припадају свјетско - хисторијском процесу научавања (...) што приказује средњовјековна филозофија."[5] Средњовековни естетичари покушавају да покажу какав став треба да има хришћанин према уметности уопште. Сви до једног се прибојавају онога што уметност носи собом и у себи самој, а то је, пре свега, онај чулни елеменат, који је по хришћанском светоназору исто као сам чин греха који води у свеопшту грешност којој је лако поводљива сама људска природа. Задатак уметности, у схватању средњовековних естетичара, мора бити да човека наводи ка смирености, моралности и побожности. Иако су свесни свеприсутног чулног елемента у уметности, они осећају снагу и моћ уметности коју она има не само на чулност, него на човекову душу. Зато се и уметност „ангажује" да би била у служби ширења и пропагирања хришћанске истине и учења.

Хришћански естетичари имају један специфичан, амбивалентан став према уметности уопште. Они истовремено осуђују уметност, али, с друге стране, свим силама желе да ту исту уметност „прилагоде" хришћанским догмама. С тим у вези, Аурелије Августин поставља себи задатак да укаже како на најбољи начин уметност слави и велича божанску Лепоту. По први пут се у естетској мисли на начин А. Августина поставља питање и о феномену ружног. Он сматра да је ружно само оно што је индивидуално, а нипошто оно што би могло бити универзално. Машта човека води к вањском украшавању ствари. Сви ти видљиви украси не доприносе моралности. Напротив! Из овога се запажа да у средњовековној естетици, у хијерархији вредности, естетско се налази испод етичког. Зашто? Основни циљ и задатак уметности уопште јесте да се достигну моралне и религијске (хришћанске) истине. Теолошка поетика има задатак да ствара искључиво ону врсту стихова који певају о божанском бићу. Свако друго певање изобличава поезију. Зашто? Одговор налазимо у речима Ернст Роберта Курцијуса који каже: „Бог је људима ставио поезију у срце да би их уздигла према небу из којег она потиче."[6] Аурелије Августин је поседовао префињен осећај за естетски феномен, што је необично за време у коме је живео. Он сматра да Бог јесте узор лепоте; Бог јесте мера лепоте; Бог јесте стваралац целокупне лепоте; и присутност лепоте у појединачној ствари јесте сигуран

[5] Wilhelm Windelband, *Povijest filozofije*, Zagreb: Kultura, 1956, str. 311.
[6] Ernst Robert Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb: MH, str. 548.

доказ да је лепота створена од Бога. Према томе, суштинска карактеристика лепоте по мишљењу А. Августина јесте да је форма сваке лепоте јединствен(и) Бог. У том смислу, лепота се одређује као свеукупност, јединство и целовитост.[7] Ипак, свестан је и тога да постоји и ружно, које је, по њему, само релативна деформисаност лепоте.[8]

Историја естетике врло скромно говори о византијској уметности и византијској естетици. Морамо бити свесни чињенице да је византијска естетика део опште (светске) естетике. Византијска естетика поседује своју специфичност, јер користећи се текстом као темељом тумачења и разумевања стварања света посматра целокупну уметност, а посебно архитектуру и иконе. Ова естетика и уопште византијска уметност не допуштају било какву врсту субјективности, јер сам процес уметничког изражавања кроз сликање икона подразумева поштовање строго успостављених ритуала и обреда који су искључиво по-везани са Црквом.[9] Уметник на тај начин успоставља специфичну енергетску по-везаност са највишим божанским редом. Овде се може уочити сличност са Аристотеловим схватањем уметничког стваралаштва као преобразбе безобличне материје у одређени облик чиме се из небића пре-образује биће. Сликар икона, заправо, поседује моћ да енергију светога које је невидљиво за свакидашње људско око пре-образи у биће које је оваплоћено у лепоти створене иконе. Византијско сликарство посматрано уопште представља приказ стварности која се темељи на хришћанском светоназору, где се апсолутизује једна нова димензија духовности и естетике која произилази из онтолошко-гносеолошке позиције. Овако схваћена естетика зачиње се код кападокијских отаца, али свој истински ток има тек код Аурелија Августина, Климента Александријског, Василија Великог и Диониса Ареопагите, који се ослањају на платонистичке и неоплатонистичке идеје „идеално прекрасног“ које су модификовали и прилагодили хришћанском личносно-трансценденталном схватању Бога чиме су постигли својеврсну антиномичност „апсолутне лепоте“ која је и трансенденталнa и иманентна појавном свету.[10]

---

[7] Ако постоје ствари које су ружне, то никако не може нарушити хармонијску јединственост космоса; космос као дело савршенства – Бога – мора бити и јесте апсолутно леп (иако у њему постоје ружне и зле ствари, које би, посматране саме за себе, биле супротност јединственој лепоти целине).

[8] Ипак, и ружно има свој „задатак“, а то је да служи лепоти и да омогућава њено истинско испољавање.

[9] Византијски сликари су пре самог чина сликања приступали посту, молитви, исповедању, читању житија, литургијама и сл.

[10] Виктор Васиљевич Бичков, *Византијска естетика*, Београд: Просвета, стр. 20.

Специфичност византијске и уопште православне естетске мисли може се сагледати једино у контексту историје философије и историје уопште. Византијска уметност је настајала и развијала се на простору Источног римског царства у периоду од петога века до пада Цариграда у другој половини петнаестог века. Ипак, с обзиром на саму моћ Византијског царства и његов утицај на сусједне православне народе, византијска уметност оставила је неизбрисив и драгоцени траг у уметничким делима која су стварана на српским просторима, као и просторима Бугарске и Русије. Специфичност византијске уметности јесте у томе што она у себи носи мешавину западне и источне византијске уметности која је у суштини тежила да у себи синтетише елементе старогрчке, римске и источњачке уметности. Ипак, све су присутније тежње да се византијска уметност осамостали и да у себи заснује аутохтоне тзв. естетске принципе византијске уметности с циљем да сама византијска уметност мора да има за свој централни задатак, да кроз и преко створених дела уметности, материјализује врховни теолошки номос хришћанског учења, тако да је њена централна идеја водиља била да као таква тадашњем човеку преноси хришћански религозни поглед на свет.

Оно што се да запазити у самој византијској уметности јесте да она у својој својеврсној генези има ток који се може поделити на неколико периода, а то су: период Јустинијана који је трајао од петог до шестог века; период Иконоборства који је трајао од осмог до деветог века; период Комина који је трајао од деветог до дванаестог века; и, период Палеолога који је трајао од тринаестог до петнаестог века. За такозвани Јустинијанов период карактеристично је стварање у области архитектуре када су заправо створена епохална дела византијске уметности - на пример, Аја Софија у Цариграду, Сан Витале у Равени и Еуфразијева базилика у Поречу. Архитектоника Аја Софије карактеристична је по томе што је она саграђена од камена, а њен енетеријер је украшен многобројним мозаицима. Правоуганог је облика, наткривен огромном куполом на којој су прозори и две полукуполе и још четири мале полукуполе и апсида. Грађевина Сан Витале је, за разлику од Аја Софије, октагонална грађевина, која има постављену куполу на врху. У самој базилици ентеријер је уређен са мноштво мозаика на којима се налазе прикази Цара Јустинијана са свитом, који у својим рукама држи посуду, и Царица Теодора која је такође са својом свитом и у рукама држи пехар. Позадина мозаика је осликана у златним бојама, саме фигуре су

издужене[11] и постављене фронтално. Оно што се такође да лако запазити, а што је једна од карактеристика византијске уметности уопште јесте што је основни ликовни елелемнт линија. Период који је назван Иконоборство јесте период у византијској уметности који је настао после смрти цара Јустинијана и сеобе народа и освајања нових територија[12]. За овај период је значајно што се почиње забрањивати сликање и уопште приказивање људских ликова и фигура у сакралним објектима. Ипак, овај период није дуго трајао и сам сукоб међу свештенством завршен је на тај начин што је победила струја која је дозволила да се људски лик користи у приказима самих божанстава. После овог периода наступа такозвани Комински период који је своју експанзију доживео највише у Македонији за време династије Комина. Од тога периода најзначајнија су дела из области архитектуре као што су, на пример, споменици Светога Луке у Фокиди, Свете Софије у Охриду, Светог Пантелејмона у Нерези и сл. Основне уметничке, естетске и архитектонске карактеристике овога начина градње могле би се свести на то да је њихова основа постављена као уписани грчки крст који је, с једне стране, сажет јер је купола постављна на зидовима, а с друге стране, развијен, јер је ту купола постављена на стубовима. Куполе, пак, имају тамбур са прозорима, а зидови су грађени од цигле и камена и истовремено са основним законима тадашње естетике украшавани, па је на крају сама фасада полихромна. У овоме периоду се развија и вајарство, где се могу запазити неке од основних карактеристика вајарства тога доба, а то је да су рељефи урађени такозваном штуко техником, те да је животињски и биљни свет који се приказује у форми преплета који су постављени око значајнијих фресака, али и на самим капителима. Овај приод завршава истовремено са крајем династије Комина и новом владавином династије Палеолога када настаје такозвани период Палеолога у визнатијској уметности. За овај период је карактеристично што је на самој позадини фресака први пут сликан сам простор, чиме долази до изражаја како пластичност, тако и тродимензионалност. Међутим, сликарима и уопште уметницима овог периода није нимало страна ни декоративност.

Оно што је значајно нагласити, а што се ипак оставља неправедно на страницама историје естетског про-мишљања јесте сама улога и значај естетске мисли и утицаја византијске уметности на светску, а посебно на словенску духовну традицију и уметничко стваралаштво.

[11] За разлику од античког мерила лепоте, односно саме пропорције фигуре људског тела која се кретала у односу 1:7, у византијској уметности тај је однос нешто другачији - то јесте 1:9, што би значило да дужина девет глава улази у висину једног тела.

[12] Те нове територије су насељавали народи попут Арабљана, Авара, Персијанаца, Словена.

Навешћемо пример како је од једанаестог и дванаестог века утицај стила и начина рада у византијској уметности доспео на плодно тле у Русију, који је радо прихваћен, пре свега, у архитектури, али и у сликању икона које су постале најзначајнија уметничка дела византијског периода у Русији. За иконе тога доба карактеристично је то што су у први план постављене велике површине на којима се слика чистим бојама, скоро без сенки, али са свеприсутним ритмовима чистих вијугавих линија. Најзначајнији сликар икона био је Андреј Рубљов чије је најпознатије дело остала икона Старозаветне Тројице.

Сам феномен лепоте у византијској уметности је, пре свега, положен у гносеолошкој компоненти, где је све усмерено ка остварењу јединог циља, а то је сазнање истине. У византијској философији је свеприсутан став по коме се мора поново успоставити хармонија између творевине и Творца, а резулат тог напора јесте изновно по-јављивање енергије као највише лепоте, која се код византијских философа схвата као непролазност, надилажење смрти, а могућа је тек у постизању заједништва са Богом. Као таква, та лепота јесте апсолутна супротност „стравичној ружноћи" и самом „паклу ништавила" као инхерентним пролазним творевинама природе.[13] Оно од чега не беже византијски сликари и уметници уоште јесте и присуство зла у свету и у људској природи, које се показује на сликама или у византијским књижевним делима као само дејствовање демона у свету и у човековој души, што се на иконама, на сликама и у књижевним делима исказује као естетска категорија ружно. Лепота потраге за истином јесте као сама лепота исказана кроз и преко симболике боје на сликама и лепоте светлости. У византијској уметности уопште лепота има, пре свега, духовни карактер, она нема класичну естетску димензују, него пре свега онтолошки карактер јер се ис-казује као једна од безброј божанских енергија и номена. Философи овог доба лепоту деле на апсолутну или истинску лепоту и привидну лепоту[14]; ово њихово мишљење је теолошко-онтолошки утемељено на чињеници постојања лепоте тварног и нетварног света и сви одреда сматрају да све ствари нису под-једнако лепе него да постоји својеврсна хијерархија лепоте. Ипак, овде се уочава утицај Платоновог схватања да је лепота оспољавање (у делу) идеје лепога, где је ствар лепша уколико у себи носи (поседује) више одраза идеје лепога. Тако и у византијској естетици уметничка творевина је лепша уколико у себи носи одраз лепоте Творца, то јесте уколико је она оваплођење самог логоса на начин на који истинска или апсолутна

[13] Павле Евдокимов, *Православље и уметност.* Београд: Библиотека Завет, 1997, стр. 163.
[14] Византијски философи оно што именују као привидну лепоту означавају речју прекрасно.

лепота се про-јављује у свету.[15] Када говоре о икони, византијски естетичари, заправо, говоре о „слици“, јер слика, како је доживљава и схвата Дионисије Ареопагита, јесте сам знак, канон, красота; из тог разлога „слика“ поседује надестетску, то јесте сазнајну функцију, јер она непосредно делује на човекову душу и као таква бива посредником између сфера бића и надбића, то јесте између појавног и непојавног света и зато моћ уметности јесте била у њеној способности експресије духа.[16]

Управо, због успостављања онтолошко-гносеолошког погледа на лепоту у византијској естетици, готово да се сам уметник не цени, јер се на њега гледа као на медијум који поседује благодет да енергију трансформише у дело уметности. Лепота душе како уметника, тако и посматрача дела уметности мора бити усмерена ка невидљивој лепоти која егзистира у души која се мора по-везати у чин стваралачког преображаја бића. Такву моћ поседује пре свега уметник. Овде се заправо уочава стварање везе егзогезе са анагогијом, а што је заправо последица утицаја античке гносеолошке мисли. Старогрчка уметност је поседовала онтолошки карактер. Калогатија је успостављала разлику између духовног и материјалног док је онтологија спајала ове појмове. С друге стране, византијска уметност је гносеолошка, психолошка и етичка, где је упоришна и највиша тачка сам логос. Тако схваћена лепота јесте као светлост која просејава из врховне и апсолутне лепоте самог Бога. Сва оспољена лепота у византијским делима уметности у крајњој линији јесте „преобразба, а преобразба (прволик, прототип), је оно што је на икони изображено“[17] из лика Божјег у стварни свет где целокупно људско биће бива про-светљено апсолутном лепотом. По својој духовној природи човек тежи ка лепоти. Зашто? Човек јесте био и остаће „у сродству са Богом и у тој сличности манифестује Божанску лепоту.“[18] У том сусрету човека и апосолутне лепоте заправо долази до спајања тварне и нетварне природе што јесте стање апотеозе, јер управо кроз сам чин апотеозе човекова душа доспева до спознавања своје истинске природе и циља своје егзистенције, а то је спознаја „неизречене и неизјашњене лепоте (...) свега постојећег...“.[19] Лепота иконе огледа се у поштовању природе као Божје творевине од стране самог византијског уметника, који не пориче природу, него је истински поштује, али има

[15] Интересантно је приметити да у византијској естетици постоји више облика кроз које се појављује сам појам лепоте, а то су: лепота природе и света, лепота тела, лепота душе, лепо у уметности.

[16] Виктор Васиљевич Бичков, *Византијска естетика*, Београд: Просвета, 1991, стр. 139.

[17] Свети Јован Дамаскин, *Источник знања*, Никшић: Јасен, 1997, стр. 326.

[18] Павле Евдокимов, “Апофаза и узлазни пут иконе“, У: *Православље и уметност,* Београд: Библиотека Завет, 1997, стр. 102.

[19] Виктор Васиљевич Бичков, *Византијска естетика*, Београд: Просвета,1991, стр. 110.

жељу да је пре-образи и да јој тиме да статус вечног оп-стојања. Својим стваралаштвом византијски сликар жели да об-јави унутрашње начело материје, а то је *логосни* потенцијал материје.[20] Човеков задатак јесте да покуша својим делима, мислима и уметничким стваралаштвом сачувати ту апсолутну „красоту неповређеном"[21]. Уметник не потчињава материју за-датим формама и идеји, он не врши насиље над природом у циљу испуњења неког циља.[22] Лепота у појавном свету се про-јављује преко лепоте душе која се показује кроз чињење добрих и моралних дела, док лепота тела се про-јављује у бесмртности. О лепоти тела човек мора говорити, јер кроз чулно оспољено он улази у сферу духа, то јесте преко појавне лепоте он се уз-диже до духовне лепоте. Оно што човек себи мора поставити као имепратив јесте да „увек треба имати посла не са лепотом, него са оним што она означава"[23], а што би у крајњој линији за византијског човека значило Бог се показује као оспољена лепота у свету. Према томе, хришћанско-византијско схватање лепоте јесте нераздвојно са појмовима добра и истине, а што у крајњој линији значи да је у византијском естетичком схватању лепота сам онтолошко-гносеолошки појам. Овде ћемо се осврнути на феномен светлости у византијском сликарству који отвара естетска и онтолошка питања. У византијском сликарству имепратив који је постављен пред сликара јесте да сваки део слике мора бити осветљен. То значи да светлост мора падати централно да ба свако биће и сваки објекат који је приказан на слици био осветљен. У византијском сликарству не може се наћи икона на којој светлост пада укосо или баца сенку, или, пак, на којој једно биће де́лом заклања друго. Светлост мора да даје јасан и трајан идентитет приказаним бићима и они сами морају да носе ту светлост са собом и из себе. Ипак, не смемо се олако заварати да не постоје на иконама неосветљена бића. То су начини приказа демона који постоје насупрот бићима која учествују у светлости. Демони не учествују у светлости и тај мрак из којег долазе и који носе у себи и са собом добровољно бирају и тиме теже ка ништавилу. Демоне не смемо доживљавати као естетски ружне. Зашто? Византијски сликар демоне приказује као наказе, али њихов лик не тежи ка ружноћи, већ је у мраку и тежи ка безобличности.[24] У византиском сликарству светлост има

[20] Христо Јанарас, *Слобода морала,* Крагујевац: Каленић, 2007, стр. 190.
[21] Виктор Васиљевич Бичков, *Византијска естетика*, Београд: Просвета, 1991, стр. 110.
[22] Овде је реч о идеолошким циљевима, јер је уметност у служби религије, то јесте хришћанске мисли. Погледати у: Христо Јанарас, *Слобода морала*, Крагујевац: Каленић, 2007, стр. 195.
[23] Виктор Васиљевич Бичков, *Византијска естетика,* Београд: Просвета, стр. 110.
[24] Стаматис Склирис, *У огледалу и загонетки*, Београд: Православно богословски факултет, 2005, стр. 32.

онтолошки и естетски карактер. Светлост није додатак бићу, него је светлост основна претпоставка израњања бића из небића. Својим оностраним карактеристикама светлост ствара и сам простор који по својим онтолошким законитостима надилази природне законитости. По том устројству, ни једно биће се не може изгубити у онтолошкој светлости. Основна карактеристика византијског сликарства јесте што бића постоје захваљујући томе што су пре-позната и при-зната од стране самог Бога, а то стање се при-казује наношењем светлости. Из тог разлога, естетика се сусреће веома блиско са онтологијом, јер су бића управо и лепа зато што учествују у самој божанској светлости. Овде се да наслутити да се онтологија управо у византијској икони поистовећује са гносеологијом, јер можемо (с)по-знати само она бића која су (с)по-зната од Бога, осветљена од стране сликара и на тај начи нам пред-стављена.

У византијској естетици количина светлости коју уметник наноси и уноси у слику није увек иста, јер он са светлошћу не жели да приказује разне ефекте, колико год га они фасцинирали. Византијски сликар естетику која се темељи на природним појавама сматра као пролазну, али његове тежње у сликању су усмерене ка непролазном, надбивственом. Естетско – онтолошки доживљај личности или догађаја приказаних на икони не зависи од количине светлости, него од самог начина на који су осветљене личности и/или догађаји, јер византијска светлост на икони јесте увек и једино претпоставка постојања бића.[25] Византијски сликар не жели да при-каже природну светлост, његов задатак јесте да при-каже онтолошко постојање кроз динамику борбе светлости и сенке/а. Ипак, оно што морамо рећи свакако да нам је основе схватања значаја светлости за иконосликарство и византијску уметност уопште дао Филон Александријски који је био веома добар познавалац блискоисточног и платоновског схватања феномена светлости. Сам Филон Александријски опозицију светлост – тама схвата на гносеолошки начин као: знање – не знање, добро – зло и естетски прекрасно

[25] С. Склирис прави поделу на основу онтолошког критеријума изражавања светлости на слици: уметничке традиције које користе феноменократију натуралне светлости; они не дефинишу једноставно бића, него у зависности од сенке она могу бити заклоњена, што их доводи готово у само непостојање (С. Склирис то именује као „онтологију сенке“ или „онтологију која тежи ништавилу“); традиција чврстих обриса и трајне светлости која не прети да ће ишчезнути, јер трајно постојање ових ликова базира се на њиховим снажним природним особинама, попут величине, облика, боје и сл. (С. Склирис овако наношење светлости именује као „неумитна натурална онтологија“, коју одликује старе персијске и индијске цртеже и коптске минијатуре); и само византијско сликарство које је специфично у целокупној светској културној баштини. (Овде С. Склирис говори да постоји дијалектика светлост – сенка, која изражава лична бића и он је именује као „слободна персонална онтологија“). Погледати у: Стаматис Склирис, *У огледалу и загонетки*, Београд: Православно богословски факултет, 2005, стр. 44.

(лепо) – ружно. Он своје учење наставља на учења византијских философа по којима је сазнање божанства разумом немогуће и тежио је превазићи агностицизам на начин да укаже да је ипак Бога могуће спознати преко емоционално-естетског доживљаја. Дионисије Ареопагит светлост по-везује са добром, те је за њега светлост гносеолошко-онтолошка категорија - гносеолошка улога светлости јесте у томе да из Добра морају про-изаћи зрачења светлости свим разумним бићима према снази њихових опажајних способности. Та светлост има моћ да се увећава и да протерује заблуде. Она се перципира не физичким очима, него према степену духовног раста. Дионисије Ареопагит светлост поистовећује и са прекрасним (лепим), али прави и дистинкцију између лепоте (прекраснога) и светлости, јер је, по њему, светлост општија и духовнија категорија од прекрасног (лепоте). Светлост је та која безоблично пре-води у прекрасно (лепо) и зато се искључиво може опазити „духовним видом". Естетски израз такве светлости чини византијску икону једним сасвим новим уметничким изразом. Он руши законитости природног поретка света и при-казује човека који надилази своје природно постојање. У естетици, као и уметности, она је оригинална и по-јављује се као „аутентични модернизам"[26]. Ово је значајно јер се по први пут у саму уметност у-води елеменат апсолутне слободе, то јесте слобода која је лишена свих дотадашњих естетских доживљаја, али и слобода у односу на природни узор и модус на који се он до тада приказивао. Као такав он чува лепоту створенога света (уметности), али јој се ни на који начин не потчињава. Сам византијски сликар чини напор да оствари својеврсни и аутентични кретивни преображај материје у јединствен доживљај заједнице и односа са Богом, који непостојаност овога света превазилази онтолошком светлошћу која из небића преводи у биће.

Литература

Бичков, Виктор Васиљевич. *Византијска естетика.* Београд: Просвета, 1991.

Curtius, Ernst Robert. *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Zagreb: MH.

Grabmann, Martin. *Die Geschichte der scholastischen Methode I.* Freiburg, 1909.

[26] Стаматис Склирис, *У огледалу и загонетки*, Београд: Православно богословски факултет, 2005, стр. 148.

Dionysius of Fortuna. *The painters Manual of Dionysious of Fortuna.* London: The Sagittarius Press, 1981.
Евдокимов, Павле. „Апофаза и узлазни пут иконе“. У: *Православље и уметност.* Београд: Библиотека Завет, 1997.
Евдокимов, Павле. „Библијско виђење лепоте“. У: *Православље и уметност.* Београд: Библиотека Завет, 1997.
Јанарас, Христо. *Слобода морала.* Крагујевац: Каленић, 2007.
Каварнос, Константин. *Византијска мисао и уметност.* У: Теолошки погледи, бр. 1-2, 1978.
Лазић, Милорад М. *Православна естетика Стефана Првовенчаног*. Призрен: Епархија рашкопризренска, 1994.
Ouspensky, Leonid Alexandrovich and Vladimir Lossky. *The meaning of icons.* New York: St. Vladimir`s Semminary Press, 1999.
Пајин, Душан (прир.). *Религија и ликовност.* Београд: Нолит, 1994.
Склирис, Стаматис. *У огледалу и загонетки.* Београд: Православно богословски факултет, 2005.
Трубецкој, Кнез Јевгеније. *Истина у бојама.* Београд: Логос – Ортодос, 1994.

Успенски, Борис. *Поетика композиције. Семиотика иконе*. Београд: Нолит, 1979.
Флоренски, Павле. *Иконостас.* Никшић: Јасен, 1990.
Windelband, Wilhelm. *Povijest filozofije.* Zagreb: Kultura, 1956.

Немања Ђукић[1]

Кратки научни рад
UDK 316.7:323.1(=163.41)
DOI 10.7251/POL1509125DJ

СОЦИОЛОГИЈА И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ
ДА ЛИ ЈЕ СРПСКА СОЦИОЛОГИЈА НА СМРТ БОЛЕСНА?
(Оглед из феноменолошке социологије)

Иронија

Рехабилитација националног идентитета свој почетак мора имати изван досега и опсега појмовног започињања његове деконструкције – дакле, само на граници оног повијесног тренутка којим је зачета његова европска модернизација. Етаблирањем комунистичког интернационализма као вертикалне идентитетске основе наступа гранична ситуација српског националног идентитета - радикалан слом мјеродавности важећег националног самоискуства. Отуда, данас, конзервативизам постмодерне - кога се заправо понајвише прибојавају европеизирани учитељи будућности, јер исти пружа могућност ванполитичког и ванекономског идентитетског утемељења (које је основни непријатељ отвореног друштва) – значи ни мање ни више него метадискурзивни отклон од простора колонијалне метафизике западног идентитета. Он (овај метадискурзивни отклон) за нас може да оствари свој пуни капацитет еманципативним искораком из дискурзивног простора којим је до сада научно обликована наша будућност таквим (ванповијесним) рехабилитовањем традиције у коме, уосталом и почива наша Балканска (есхатолошка) деконструкција пројекта Модерне.

Међутим, како уопште (метатеоријски и епистемолошки) тематизовати традицију као социјални резервоар смисла (Лукман и Бергер) и простор искона (простор рехабилитације националног идентитета), када унутар дискурзивног простора социологије као „интернационалног“ пројекта Модерне није могуће мислити ван начела методолошки изнуђене либералне аутогеноцидности која на неки чудноват начин интернационално претпоставља националном? Да ли социологија као никад процвјетало позитивистичко чедо либерализма, у условима месијанског тренутка уопште допушта право на самоодбрану (како би рекао Кант, право преду-

[1] Доцент из области теоријске социологије на Факултету политичких наука у Бањој Луци

сретања, превенције и нужде) или је пак само позивање на ово право, ухваћено у имплицитну метафизику онога што се хоће оспорити?

Социологија, као и сваки други дискурзивни пројекат Модерне, има основну повијесну улогу да степен модернизације незападних другости мјери степеном еманципације од њихове суштине. Основна прагматика сопства овог поступка јесте дискурс и њему припадајуће дискурзивно искуство на које се дискурс номинално односи и које он интенционално претпоставља. Усвајајући дискурс усваја се и искуство које тај дискурс интенционало пред-меће као објективну датост. Отуда је сам дискурзивни простор социологије већ интенционалан – он представља и претпоставља методолошко наметање једног специфичног (католичко-протестантског) искуства као универзалног и нормативно важећег. Ово је лако показати на покушају да се друштво као један (политички) облик друштвености наметне као једини могући облик друштвености. Од Вебера и Тениса па све до Левинаса, на Западу, појам заједнице погрешно је мишљен, јер унутар католичко-протестантског (ауторитарно-индивидуалног) културног круга искуство заједнице и није могуће. Док Вебер и Тенис немајући етичко (саборно) искуство заједнице као евхаристије личности, заједницу замишљају као какву традиционалну и афективну конструкцију, тек Левинас, захваљујући свом јеврејском поријеклу, заједницу почиње мислити у њеној етичкој (литургијској) димензији као интерсубјективни Ми-однос личности (другости). Тако је, све до недавно, повијесни недостатак искуства друштвености успјешно егзистирао као обавезујуће искуство друштвености. Међутим, нас не би требала толико да чуди спремност Запада на научну производњу пожељне истине/стварности колико спремност националне социолошке елите да се такмичи у дистрибуирању такве истине/стварности. Еклатантан примјер овакве научне аутогеноцидности може се пронаћи у Социолошком рјечнику (Мимица, Богдановић), у коме је на нивоу појма (друштво-заједница), као инфраструктуралне матодолошке претпоставке мишљења, преузето и као нормативно наметнуто туђе културно искуство, што у основи представља школски примјер рефлексивне стратегије инструменталне дехристијанизације социјалног простора православне саборности (либерално-еманципаторског заборава личности и заједнице). Како је то могуће? Просто, марксизам је пропао али марксисти још нису. Због тога српска наука још увијек не може да узрасте у основну полугу српске државности. Јер како би интелектуални потомци непостојећег система и могли да опредмете свој тзв. „интернационални елитизам“ него у форми перманентне кризе националне идеје? Да ли је уопште феномен социјалистичког елитизма и имао другачију друштвену улогу него да комунизмом као аномалијом саборности (Берђајев) изврши трајну десуверенизацију свијести (метадискурзивног простора) нације, из које се

има остваривати суверенизација националног политичког и географског простора? Како из десувереног метадискурзивног простора националног идентитета, простора ослобођеног темељне националне идеје, обезбједити суверенитет политичкиом простору као простору нормативног важења националне идеје? Никако другачије него позитивистичком либерализацијом партизанске политике (како пролетерску (партијску) политику и назива владика Велимировић)? Шта вриједи и да се изврши појмовна рехабилитација српске националне идеје (Бог, црква, есхатологија, саборност, заједница, патријархална породица, личност и теодулија), када је дискурзивни простор који насљеђују нове генерације (а дискурзивни простор је секуларизован метадискурзивни простор) трајно заражен вирусом националне аутогеноцидности? Да ли је *мраксизам* извршио своју повјесну задаћу?

Будући да (модерна) европска политика идентитета (редукција другог на средство да би се обезбједило властито повијесно самоприсуство) свој коријен има у политичкој конструкцији идентитета (одакле слиједи да су њен саставни дио подједнако и демократија и либерализам и фашизам и марксизам), онда се успостављање одговорности у повијесној стварности (Паточка) не може догађати изван саме повијесне стварности као метадискурзивног простора унутар којег политички дискурс модерне зачиње своје епохално постојање. Тематизујући повијесну стварност као метадискурзивни простор, феноменолошка социологија не може, а да не тематизује повијесну претпостављеност заједнице (природног стања) у односу на друштво (политичко-економског стања), чији је заборав претпоставка, али и фундаментални проблем модерне социјалне онтологије.

Сама социологија представља утемељујући пројекат Модерне у коме је преко политичке идеје друштва требала бити социјално опредмећена утемељујућа функција битка као средишњег појма филозофске онтологије. Отуда социологија и није могла бити нешто више до модерна социјална онтологија, а појам друштва нешто друго до метафизичко исходиште Модерне. Друштво као социјално-дарвинистички колективизам, представља антрополошку редукцију друштвености јер се личност пројављује само као дијалектичка експресија социјалности као политичког односа. Отворено друштво као социјално отварање редуковане друштвености заправо јесте затварање (секуларизација) друштвености. Испражњено од евхаристије (сусрета личности као екстатичког догађаја заједнице), оно представља цивилизацијски пројекат повијесног затварања Модерне од суштине друштвености - петрификацију демократско-либералних претпоставки аријевске супремације. Ако социологија, преко појма друштва подједнако као и филозофска онтологија преко појма битка, врши метафизичко насиље редукцијом Друштвености на Друштво, одно-

сно Другог (*Autre*) на Истог (*Même*), онда Заједница (*искуство лица*) као литургијски сусрет са другим (Левинас) постаје извјесно мјесто њене деконструкције. Православно (литургијско) искуство заједнице (евхаристије) показује да има друштвености која никада и није била заражена битком метафизике - друштвености у којој Другог има ван начела друштва као социјалне метафизике истог. Само есхатолошка (ванповијесна те отуда и метадискурзивна) сабраност одузима тоталитаризму моћ његовог отпора јер његови извори пребивају у епохалној антрополошкој дискурзивизацији Модерне слободе као онтологије ничега.

Мајеутика

Без обзира да ли се мислило у духу оријента или окцидента, антропологија заиста представља прву онтологију. Можда зато што иманентно имплицира етику као прву (и вјероватно посљедњу) филозофију. Без обзира да ли Другог сматрали условом пакла (Сартр) или условом себе (Левинас), тај други, лице другог, свакако се опет неумољиво отвара као услов а отуда опет и као есхатолошки израз граничне ситуације. Јер шта ли друго отвара лице Другог ако не интерес (*inter esse*) као заједнички простор у коме се успоставља Однос – екстазично и хипостазично сапостојање личности које се назива заједницом. Ако смо од Аристотела до Хегела и пребивали у хладовини супстанцијализма, метафизика интенционалности од релационизма Касирера и Бурдијеа више не може умаћи плими деконструкције. А релационизам као онтологија и није заправо ништа више (а ни мање) до етика – одговорност за другог, служење и брига другом - произашла из увиђања да егзистенције нема ван начела интерсубјективности. Отуда интерсубјективност као трансценденција и трансценденталност и постулира интерсубјективни Ми-однос личности као онтологију другости. А онтологија другости никада и није престала бити онтологија есхатона.

Цјелокупан пројект Модерне, изграђен на метафизици интенционалности, састојао се само у епохалном покушају да се повијест наметне као рационални и темељни поредак ствари. А није повијест, нити повијесни однос темељни поредак ствари. Темељни поредак ствари или супстанција одувијек је био темељни људски однос или *ethos*. Због тога Модерна и није могла насљедити изворну старогрчку епистему. Конструисање идентитета Модерне Европе могло се састојати само у секуларизацији времена којом је извршена еманципација од насљеђеног варварског идентитета предмодерне а постантичке Европе, како би се у тај дискурзивно испражњен идентитетски простор могло извршити дискурзивно уписива-

ње новог идентитета а онда овај универзализовати насилним ширењем у прошлост али и у будућност. Отуда је Античка Европа измишљена као темељ а крај повијести као исходиште (Хегел, Конт, Попер, Фукујама). Међутим, овај самоеротизам духа грађанске епохе (који доиста има много појавних облика али је њихово темељно одређење исто – наиме идеја грађанина као појмовни и онтолошки зачетак идеје фашизма као редукције другог на средство како би се обезбједило властито самоприсуство) захтјева да се мисли поврх методолошке заштите епохе. Не-методично мишљење постмодерне уистину ће на видјело изнијети све димензије нововјековне редукције античког императитива о мјери човјештва. Како је интенционалност Европе старогрчку мјеру човјека као свих ствари редукционистички интерпретирала на начин да се сада *ego-cogito* појавио као мјера свих ствари, тако је и другост постала вандијалектичко својство рационалитета. Другост као оно према чему је немогуће имати однос придолази есхатолошки. Другост као оно према чему је немогуће успоставити рационалан однос, пробија брану методолошке конзервираности. Наступа постмодерна ентропија рационалности која грађанину као врхунцу модерне епистеме рационалитета јавља да је за надмени дух *ratia* ирационално постало мјесто искона.

Како онда мислити у постмодерни, како уопште мислити, кад постмодерни дух деконструкције показује, сасвим кантовски, да ми у мишљењу никада и нисмо имали посла са стварношћу већ само са нашом конструкцијом стварности.[2] Да ли је могуће да мишљење (као интенционална перцепција) никада и није имало посла са било чим другим осим са самим собом? Или адорновски говорећи, оно што се покушавало мислити и на шта је интенционална перцепција смјерала, стално и изнова преостајало је с оне стране рационалне интервенције у објект? И тако, суштина мишљења оставши трајно у припадништву другом, нашу перцепцију и интенционалност може само стално и изнова деконструисати, упозоравајући на фундаменталну грешку у конструкцији модерне епистеме која као конститутивно протоискуство стално остаје изузета из властите перцепције - да срж мишљеног стално остаје немишљена и у недохвату есхатолошког придолажења. А недохват есхатолошког придолажења (апокалипсу као продор вјечности у вријеме) самоеротизовани дух окцидента и не може другачије поднијети но као патологију која отворен простор граничне ситуације медикализује као деконструкцијуега. И отуда, умјесто да

[2] Ако се пође од претходног диференцирања знања и (ре)презентације, које у основи јесте диференцијација стварности и слике стварности, онда под знањем треба подразумијевати искуство стварности а под (ре)презентацијом искуство израза стварности. Због тога, како истиче Пападопулос, услов истине може бити само истовјетност искуства а не методолошки изнуђена истовјетност изражавања.

се напокон догоди апокалипса (еманципација од *ega-cogita*), наступа медикализација другости (*Weltschmerz*) која у име слобода и права *ega-cogita* зауставља ово катарзично отрежњење.

Ако смо напокон (феноменолошки) увидјели да срж политике идентитета Модерне Европе представља перцепција, не само према Другом него првенствено перцепција Другог, онда, за разлику од некадашњег, данашње буђење из методике догматског дријемежа не може прећутати искуство да је суспензија Другог у корист метода (Гадамер) онтолошка претпоставка политичке заштите епохе. Стога само жртва (дијаконија, теодулија) као аутентичан однос са другим (одустајање од себе и служећи самоприношење себе) може превладати самоеротизовани дријемеж аријевског насилника. Тек је догађај жртве догађај метапозиционирања из економскоцентричне у културноцентричну парадигму, јер уколико се мјери оним изван себе онда наступа трајно обесмишљавање било какве интенционалности. Због тога је догађај жртве као суспензија интенционалности ванповијесни противник негативитету грађанског духа - укидајући его жртва укида саму могућност субјект-објект релације. А без ега нема самоеротизма. Отуда је темељна позиција савремене колонизације конструкција медикализоване перцепције којом се, обесмишљавањем жртве, на нивоу доживљаја покушава онемогућити само искуство другог. Из свакодневно медикализоване перцепције грађанина искуство другог уопште није могуће. Тек кад наступи болест, катаклизма или смрт, наилази *pathos* граничне ситуације која пројављујући немогућност рационалног одношења поручује да се догађа есхатолошко отварање другости. На тај начин се одсуство жртве а то значи и етике, медикализацијом перцепције преводи у општу антрополошку константу грађанске епохе, у којој самоеротизовани грађанин медикализацијом перцепције бива „ослобођен“ на страсно бављење економијом и политиком чиме обезбјеђује стандард угодног репродуковања даљег страха од губитка себе.

Зато, ако се данас уопште може мислити, онда се може мислити само не-методолошки (ван начела епохалне суспензије другости) а то значи ан-архично - апофатички, изузимањем садржаја властите свијести.[3]

[3] Нужност ан-архичног (не-методолошког мишљења) придолази отуда што срж тоталитаризма (насиља) као суштина Европе извире из инструментално рационалног карактера метода (Маркузе, Хабермас, Јанарас). Због тога не-методолошко мишљење засигурно мора бити ан-архично. *Архе*, као принцип, као начело првог, јесте израз духа интенционалности који себе самоеротично опредмећује као почетак. *Архе* као такво већ јесте израз самоконституишуће свијести – израз инструменталне методолошке интервенције која стварност интенционално преводи у објектност редукујући при том на методолошку неисправност сваки облик искуства другости који претходи чину самоконституције свијести.

РАСПРАВЕ

Milan Blagojević[1]

Originalni naučni rad
UDK 340.142:342.565.2(497.6)
DOI 10.7251/POL1509133B

DISTURBED PRECEDENTING OF THE LAW IN PRACTICE OF THE COURT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The subject of this paper is one model developed in practice of the Court of Bosnia and Herzegovina, and it is related to unconstitutional retroactive implementation of incrimination crimes against humanity. Foundations of this problem are laid in the decisions of Hague Tribunal, and then in the decisions of the European Court for Human Rights. These decisions are afterwards accepted without any critique in practice of the Court of Bosnia and Herzegovina in criminal proceedings led regarding this incrimination. This is the model of disturbed precedenting of the law. In the paper this problem has been clarified by the author on one case from the Court practice, which unfortunately is not the only example in reality. The essence of this problem is in the Court sentencing verdicts reached against individuals. Namely, assertions that widespread and systematic attack against civilian population is carried out by the Army and Police of the Republic of Srpska are expounded in these verdicts, but not confirmed by valid proofs and arguments. This is the way for criminal sentencing of not only individuals (natural persons) but the Republic of Srpska as well, without enabling it to defend itself from such unfounded accusations. When the Court of Bosnia and Herzegovina is trying to find arguments for such verdicts in the decisions of the Hague Tribunal and in the decisions of the European Court of Human Rights, it is defective since decisions of these international institutions are defective as well. All this in final can cause serious consequences against the Republic of Srpska, which (these consequences) can be not only of criminal nature but of constitutional nature as well.*

[1] Associate professor at University for Bussines Engineering and Management Banja Luka.

Keywords: *crimes against humanity, unconstitutional retroactive implementation of incrimination, precedenting of the law, widespread attack, systematic attack, civilian population.*

Сажетак: *Предмет овог рада је модел који је развијен у пракси Суда Босне и Херцеговине и повезан је са неуставном ретроактивном примјеном инкриминације злочина против човјечности.Основе овог проблема налазе се у одлукама Хашког трибунала, као и у одлукама Европског суда за људска права. Ове одлуке су послије прихваћене без критике у пракси Суда Босне и Херцеговине у кривичним поступцима вођених у вези ове инкриминације. Ово је модел нарушавајућих преседана у праву. У раду се овај проблем објашњава на једном случају судксе праксе Суда Босне и Херцеговине, који нажалост није једини примјер у стварности. Суштина проблема је у судским осуђујућим пресудама против појединаца. Наиме, тврдње да је распрострањен и систематски напад на цивилно становништво извршен од стране војске и полиције Републике Српске се излаже у овим пресудама, али није потврђено провјерљивим доказима и аргументима. Ово је начин за кривично кажњавање не само појединцаца (физичка лица), већ и Републике Српске, без пружања могућности да се брани од таквих неоснованих оптужби. Када Суд Босне и Херцеговине покушава пронаћи аргументе за такве пресуде у одлукама Хашког трибунала и одлукама Европског суда за људска права, то је неисправно јер су одлуке ових међународних институција такође неисправне. На крају све ово може проузроковати озбиљне посљедице против Републике Српске, које не морају бити само кривичне, већ и уставне природе.*

Кључне ријечи: *злочини против човјечности, неуставна ретроактивна примјена инкриминације, преседани у праву, распрострањени напади, системски напади, цивилно становништво*

I. Introductory remarks

The subject of this paper is one form of practice developed through the practice of the Court of Bosnia and Herzegovina, and it refers to the unconstitutional retroactive implementation of incrimination crimes against humanity. The grounds of this problem have been set up in the decisions of the Tribunal in the Hague, and then in the decisions of the European Court of Human Rights, which cannot withstand serious legal criticism. Despite representing quasi-law, the understandings of these international institutions

are canonized in practice of the Court of BiH. Considering the attitude of the Court of BiH towards these understandings, what follows below is not a simple description of the process of canonization, but it is a concrete (scholarly) example of disturbed precedenting of the law.

The case we are referring to below, to the extent relevant to the issues we deal with, is of multiple importance. In fact, through this case, we shall see how *the pronouncements of judgments* of the Court of BiH *represents criminal and legal conviction of not only individually specified natural persons to who these judgments refer but also the same kind of condemnation of the Republic of Srpska.* However, the reasoning of the judgment after that offers no valid evidence or argument for such claims. Referring in these judgments to the relevant parts of the judgments of the European Court of Human Rights and War Crimes Tribunal in the Hague is defective, since the judgments of those institutions are also defective. Unsoundness of such behavior is the result of persistent, legally unfounded insistence on the fact that the crimes (in this case, crimes against humanity) can be determined through legal principles, i.e. custom. Therein, this claim also lacks valid arguments, which should not be a surprise due to the fact that the being of crimes against humanity is not derived from a legal principle nor the result of customary behaviour. Instead, the content of being of this crime, as it exists in the Article 172 of the Criminal Code of BiH (*especially concerning the widespread and systematic attack against civilian population and knowledge of the perpetrator of such attack*), was made through contracting, adoption and entry into force of the Rome Statute of the International Criminal Court. This is, among other things, clearly indicated by the fact that the specific meaning (in terms of the principle *lex certa*) of the notion *attack* (*widespread or systematic*) *directed against the civilian population,* as well as *the policy to commit such attack,* has been determined in the elements of the crime, adopted pursuant to the Article 9 of the Rome Statute.

II. Judgment of the Court of BiH in the case of the Prosecutor's Office of BiH against Ratko Dronjak

This case consists of two judgments of the Court of BiH. One of them is the judgment of the Trial Chamber (first-instance judgement), No. S1 1 K 003420 10 Kri (H-KR-09/684) from 1st June, 2012, and the second one is the judgment of the Appellate Division of the Court of BiH (second-instance judgment), No. S1 1 K 003420 12 Krž 7 of 21st February, 2013. First-instance judgment found Ratko Dronjak guilty of, among other things, crimes against humanity determined by the Article 172 of the Criminal

Code of BiH due to which he was sentenced to imprisonment for seven years. Second instance verdict altered the first instance judgment in a way that the defendant Ratko Dronjak was found guilty of the *persecution* as a form of execution of the criminal offense crimes against humanity under the Article 172 of the Criminal Code of BiH, for which he was sentenced by the second-instance judgment to imprisonment of ten years.

Although the first-instance judgment was altered by the second-instance judgment in the sense that we have previously indicated, there are three things that these judgments have in common. One of them is the fact that the second-instance judgment accept the existence of a widespread or systematic attack of the Army of the Republic of Srpska and the Police of the Republic of Srpska against the Muslim, Croatian and other non-Serb civilian population, in the way this alleged attack has been determined by the first-instance judgment, as well as the "arguments" given by the first-instance judgment explaining why the defendant may be found guilty of crimes against humanity under the Article 172 of the Criminal Code of BiH. The second thing these judgments have in common is the fact that in both of them the Court of BiH, regarding the existence of the alleged widespread and systematic attack by the Army and Police of the Republic of Srpska, as well as the "legal possibilities" for implementation of the given incrimination, calls for "argumentation" given related to these issues by the Hague Tribunal or the European Court of Human Rights in their decisions. Finally, the third thing the judgments have in common, even when its makers are not aware of it, is the need to use such judgments to present the Republic of Srpska and its institutions (state leadership, Army and Police of the Republic of Srpska) as criminal entities. This need is primarily manifested by the first-instance judgment which, as we will show below, states that the actions of individually specified natural person are done "*... in the context of a widespread and systematic attack by the Army and Police of the Republic of Srpska directed against a civilian population and with that person's awareness of such an attack*". When the things are put in this way, and they are put initially in the indictment issued by the Prosecutor's Office of BiH and then in the first-instance judgment by the Court of BiH, and when they are after that accepted as such and confirmed by the second-instance judgment of the Court of BiH, then this, without any doubts, reflects the need to criminally and legally prosecute, or adjudicate, the Republic of Srpska as well. Thereby, the Republic of Srpska is not allowed to defend itself against such accusations, which is defective practice which the Court of BiH undertook from the Tribunal in The Hague, and thus it represents a kind of disturbed precedenting of the law.

The case we are referring to below is only a tile in a mosaic of such judgments against the Republic of Srpska. It is related to the area that represents the western part of the Republic of Srpska. When we add to this other judgments of the Court of BiH in other cases, related to the other parts of the territory of the Republic of Srpska, the cases in which the Republic of Srpska was found guilty of incrimination crimes against humanity through indictments against the individually specified natural persons, we can form a mosaic on the basis of which the ignorant of the essence of such an unconstitutional and illegal behavior may conclude that the Republic of Srpska is a criminal creation, which is not true.

At the end of the process in the case of BiH Prosecutor's Office against Ratko Dronjak there comes the decision of the Constitutional Court of BiH by which the Constitutional Court of BiH re-enabled flagrant unconstitutional retroactive implementation of incrimination crimes against humanity under the Article 172 of the Criminal Code of BiH. In doing so, the Constitutional Court of BiH for the purpose of reasoning its decision assumes (or rather, canonizes) the appropriate "arguments" of the European Court of Human Rights, on the basis of which this court, legally groundless, believes that the incrimination crimes against humanity, with the content of being of that crime prescribed by the Criminal Code of BiH, existed at the time of the last war in BiH.

The continuation of this chapter will be divided into two parts. In the first of them, we shall present the corresponding parts of the first-instance judgment of the Court of BiH in the case of Prosecutor's Office of BiH against Ratko Dronjak, whereby we will criticize not only those parts of the said judgment, but also the relevant parts of the judgments of the Hague Tribunal and the European Court of Human Rights which the Court of BiH refers to in the first-instance judgment. Then we shall expose relevant parts of the second-instance judgment in the same case of the Court of BiH, after which is a chapter dedicated to a brief analysis of the decision of the Constitutional Court of BiH adopted in the proceedings on the appeal in this case. Concluding remarks are at the end of the paper.

II.1. First-instance judgment of the Court of BiH no. S1 1 K 003420 10 Kri (X-KR-09/684) of 1st June 2012 and the relevant decisions by the Hague Tribunal and the European Court of Human Rights

Defects included in the first-instance judgment of the Court of BiH which we are talking about below can not be fully explained without bring-

ing it in a relationship with the relevant decisions of the Hague Tribunal in the cases the Prosecutor vs. Dusko Tadic and the Prosecutor vs. Radoslav Brdjanin, as well as the decisions of the European Court of Human Rights in the case Boban Simsic against Bosnia and Herzegovina. Specifically, defects from the judgment of the Court of BiH are the result of defects contained in the decisions of the Tribunal in the Hague and the European Court of Human Rights in the mentioned cases. Since the Court of BiH in the stated judgment uses the "reasons" given by those decisions in order to "explain" that a defendant may be found guilty of incrimination crimes against humanity (cases the Prosecutor vs. Dusko Tadic and Boban Simsic against Bosnia and Herzegovina), or to "explain" the existence of the alleged widespread and systematic attack against a civilian population (the Prosecutor vs. Radoslav Brdjanin), we shall also criticize, at the appropriate places below, the mentioned decisions of the Tribunal in the Hague and the European Court of Human Rights.

The pronouncement of judgment of 1st June, 2012, in its factual substrate, as well as in other cases of this kind, begins with a stereotypical formulation. It founds a defendant guilty of (our italics in the quote):

„In the period from May 1992 until the end of 1995 in Bosnia and Herzegovina during the war *as part of a widespread or systematic attack of the Army and Police of the Republic of Srpska* as well as the paramilitary formations *directed against the civilian population* in the Autonomous Region of Krajina (ARK), which was established by the Decision of the Assembly of the people of Serbian nationality in 1991 which was supposed to consist of 19 municipalities, including Drvar, Kulen Vakuf, Bosanski Petrovac, Kljuc, Sanski Most, Kupres, Bosanska Krupa, in order to persecute *Muslims, Croats and other non-Serb population* from the Autonomous region of Krajina, which lasted from May 1992 to May 1993, and *being aware of such an attack ...* ".

The quoted part (the beginning) of the factual substratum of the pronouncement of the first-instance judgment represents, therefore, a framework within which the Court of BiH then placed several individual actions of the accused, to find him, at the end of the verdict, also guilty of incrimination crimes against humanity under the Article 172 of the Criminal Code of BiH. These individual actions are not the subject of this paper, but only the mentioned framework because without it there is no specified incrimination, which is the only subject of our interest.

Regarding this, at the beginning it is necessary to point out two contradictions contained in the above quote. One of them concerns the claims of

the Court on the character of the attack which, according to the Court, happened against the civilian population. Namely, the Court did not say that the alleged attack was widespread and systematic, but "widespread *or* systematic" which was then confirmed by the second-instance judgment of the Court of BiH in this case. The thing about this that represents a contradiction is the used conjunction "*or*" (not the conjunction "*and*") regarding the notions of widespread, i.e. systematic attack, which does not show clearly what in fact the Court thinks about the character of the alleged attack. According to the Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind, adopted by the International Law Commission of the United Nations at its 48th session in 1996, *the notion of a widespread attack* indicates that these are the acts directed against a large number of victims. This excludes from this notion an act of the offender taken on its own initiative and directed at an individual victim. Unlike the concept of a widespread attack, *the concept of a systematic attack,* according to the same Draft Code of the International Law Commission means that the individual actions of the attack have been taken in accordance with previously designed plan or policy, which in turn implies the existence of a particular organization (as the creator of such a plan or policy) that has control over some area. This organization can be a state one, but not necessarily, because it can even be the organization exercising real power on the ground and it is not a state (e.g. a terrorist organization). The aim of this particular idea is to exclude random attacks on the civilian population which have not been taken as part of a broader plan or policy[2]. Having in mind the foregoing, it is unclear what kind of attack against the civilian population the Court had in mind, that is, whether the Court referred to widespread or systematic attack. From this we can conclude something that is more important than the above omission of the Court. Namely, it is actually obvious that the Court (and the Prosecutor's Office of BiH in the indictment) in this section use only specific, pre-prepared text template, which is used as a template form (according to a computer *copy-paste* model) in all cases of this kind.

Second contradiction is related to the time interval in which the alleged widespread or systematic attack against the civilian population happened. In fact, in the quoted part of the first-instance judgment pronouncement (and this is confirmed by the second-instance judgment of the Court of BiH, of 21st February, 2013) it is initially said:

[2] More on this see in: International Law Commission, Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with commentaries 1996, *Yearbook of the International Law Commission, 1996*, vol. II, Part Two.

„In the period from May 1992 until the end of 1995 in Bosnia and Herzegovina during the war as *part of a widespread or systematic attack of the Army and Police of the Republic of Srpska* and the paramilitary formations *directed against the civilian population* in the Autonomous Region of Krajina (ARK) .. . ".

This would mean that the said attack existed from May 1992 until the end of 1995. However, after that the final part of the above quote says:

„*...in order to persecute Muslims, Croats and other non-Serbs* from the territory of the Autonomous Region of Krajina, which lasted from May 1992 to May 1993, *and being aware of such an attack...*".

So, from this part it can be concluded that the said attack lasted from May 1992 to May 1993. This contradiction was tried to be eliminated by the Trial Chamber by stating the following when reasoning the first-instance judgment of 1st June 2012 (p. 26, our italics in the quote):

„116. However, regarding the existence of the attack on the civilian population *in the period from May 1993 until the end of 1995*, it should be noted that the defense successfully refuted the Prosecution's thesis, that is, the Court did not find it proven that in the quoted period, there was an attack on the civilian population."

Having in mind the above quoted part of the first-instance verdict, there is a very logical question then is why the Court of BiH at the beginning of the operative part of this judgment in the factual substratum nevertheless said the words: "In the period from May 1992 until the end of 1995 in Bosnia and Herzegovina during the war *as part of a widespread or systematic attack of the Army and Police of the Republic of Srpska* and the paramilitary formations *directed against the civilian population* in the Autonomous Region of Krajina (ARK) ...". In our opinion, there are two possible explanations for this. One of them is that which we have already mentioned, and which says that also in this part the Court of BiH only takes over a specific, pre-prepared template from the indictments of the Prosecutor's Office of BiH. It is, as we can see, a kind of standardized form in all cases of this kind. Another explanation is that in this way (and through this judgment as one of the tiles of mosaic of judgments against the Republic of Srpska which we have previously discussed) the picture is being maintained based on which we should later draw conclusions according to which the Republic of Srpska existed as a criminal creation *during the war* in Bosnia and Herzegovina.

After pointing out these contradictions, we will focus our attention on two claims in the first-instance judgment of 1st June, 2012. One of them is the claim of a "widespread or systematic attack of the Army and Police of the Republic of Srpska" against the civilian population, i.e. the claim that these state bodies of the Republic of Srpska (therefore the Republic of Srpska itself) attacked the Muslim, Croatian and other non-Serb civilian population of the given area. According to the second claim, the defendant (and thus the Republic of Srpska) may be held guilty of incrimination crimes against humanity under the Article 172 of the Criminal Code of Bosnia and Herzegovina, despite the fact that this incrimination was not defined as a criminal offense during the war in BiH.

Related to the first claim, the Court of BiH in the first-instance judgment refers to the judgment of the Trial Chamber of the Hague Tribunal in the case of the Prosecutor versus Radoslav Brdjanin. In this regard, the first-instance judgment on p. 41 and 42 states (our italics in the text):

„179. ....when it comes to the relevant events we should start with the decision of the Court number H-KR-09/684 of 13th October, 2010, by which a larger number of facts established by the judgment of the ICTY Trial Chamber in the case of the Prosecutor vs. Radoslav Brdjanin was accepted.

180. Namely, as *defined in the above mentioned facts*, the establishment of the ARK represented only a part of the overall political developments in Bosnia and Herzegovina since 1991. *In accordance with these facts, which among other things, define that the leadership of Bosnian Serbs made a plan to link areas in BiH with the Serbian population and to create a separate Bosnian Serb state based on these areas, which meant to cause fear and use force to remove most of non-Serbs from the territory in which they planned to establish the state of Bosnian Serbs*.

181. Furthermore, after the strategic plans had been defined, as pointed out above, the next phase in their implementation foresaw the establishment of Serbian autonomous regions, among which was the ARK. After its establishment there were certain actions undertaken, apparently aimed at the implementation of a strategic plan. Among other things, they implied the imposition of such life conditions to non-Serbs in Krajina, whose aim was to permanently remove the non-Serb population, or the destruction of the homes of non-Serbs, and allocation of homes that were not destroyed to Serbian refugees.

182. Also, besides destroying homes, the implementation of the plan included the establishment of detention facilities in which Bosnian Muslims and Bosnian Croats were largely detained, as well as actions of firing non-

Serb professionals, *selective disarmament of paramilitary groups and individuals who possessed weapons* and resettlement of the population."

From the quoted part of the first-instance judgment, and this is its core when it comes to the claim of the Court of BiH that there was a "widespread or systematic attack of the Army and Police of the Republic of Srpska against the civilian population", it can be concluded that the Court, simply put, is trying to say the following:

1. that the leadership of the Serbs in BiH (in fact the leadership of the Republic of Srpska, which means the Republic of Srpska itself) devised a strategic plan;
2. that the plan *included* the creation of the Serbian state (the Republic of Srpska) *using fear and force*, in order to permanently remove non-Serbs from the territory of that state;
3. that the plan *involved* the selective disarmament of paramilitary groups and individuals who possessed weapons;
4. and that the plan *included* the dismissal of non-Serbs.

As we can see, the basis of all is the alleged strategic plan of creating the Republic of Srpska, which according to the Court of BiH primarily *involves the use of fear and force* for allegedly permanent removal of non-Serbs from the territory of the Republic of Srpska. In respect to this claim of the Court of BiH we should bear in mind what we have just said, i.e. that *the concept of the systematic nature of the attack*, according to the Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind adopted by the International Law Commission of the United Nations, means that the individual actions of the attack are undertaken according to a previously prepared plan or policy, which in turn implies the existence of a particular organization (as the creator of such a plan or policy) that has control in some area. We should also have in mind that the Elements of Crimes, adopted pursuant to the Article 9 of the Rome Statute of the International Criminal Court, determined that the *policy* implying the implementation of an attack against the civilian population requires that the state or organization *actively promote*[3] or encourage attacks against the civilian population, as well as that policies aimed at the attacks against the civilian population should be applied by the state or organization that has the real power over a particular territory. When this is taken into account, it is clear that the creation of a

[3] And the above formulation of a strategic plan should imply, in accordance with the intention of the Court of BiH, such a policy, i.e. an active promotion.

formulation of a "strategic plan of creating the Republic of Srpska which *involves the use of fear and force* in order to permanently remove non-Serbs from the territory of the Republic of Srpska" is needed not only to construct at all costs "facts" whose existence is required by the being of incrimination crimes against humanity, but also to create an image of the Republic of Srpska as a criminal creation, not a legitimate creation of the Serbian people on this side of the Drina river. When such a formulation is made, then the other formulations discussed above under items 3 and 4 can be derived from it.

The quoted part of the first-instance judgment also indicates that what it wants to present as facts has not been determined by the Court of BiH, but has only been taken over from a judgment of the Hague Tribunal. This option resorted by the Court of BiH is the result of one law with a fairly long name. However, we do not find that legal defection of this law so important as the fact that it provides, as we shall see below, disturbed precedenting of the law, through a “solution” which has not been known in our practice until the adoption of this law. So, it is the Law on the Transfer of Cases from the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia to the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina and the use of evidence obtained by the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia in proceedings before courts in Bosnia and Herzegovina[4]. Article 4 of this Law provides (our italics in the quote):

„"After hearing the parties, *the court may*, on its own initiative or at the request of one of the parties, *decide to accept as proven the facts that had been determined by legally binding decision in some other proceeding before the ICTY*, or to accept documentary evidences from proceedings before the ICTY if related to important issues in the current proceedings."

In the quoted provision we can recognize the intention of the legislator to use it in order to enable all courts in BiH, not only the Court of BiH, not to determine legally relevant facts in criminal proceedings conducted for war crimes before them, but instead to simply accept those facts (in the form of a decision), as determined by the Hague Tribunal in the specific case. This is a kind of precedenting the law in its disturbed form, which at any price tries to impose the opinion of the mentioned Tribunal on certain factual issues as the “truth”. If acted in this way, then there is no more any chance to refute those “facts” but to accept them as the irrefutable “truth”.

[4] “Official Gazette of BiH”, no. 61/04, 46/06, 53/06 and 76/06.

To understand our statement that in this case we have a disturbed precedenting, we need to remind you of the meaning of the terms *ratio decidendi* and *obiter dictum* in common law. This law understands the term of *ratio decidendi* as a *legal rule derived from those parts of the judicial decision which offer legal reasons (legal concepts) of the court for the judgment rendered in a specific case*. Opposite to this term, the notion of *obiter dictum* implies remarks or observations of a judge, which although contained in the judgment, are not its necessary part (as opposed to *ratio decidendi* which is, by its nature, a mandatory part of the judgment). So, *obiter dictum* is not the subject of a court decision. As a result, only *ratio decidendi*, as a *legal rule*, has legally binding character and it becomes a precedent. However, the quoted legal solution tried to impose that the facts, as determined by the Hague Tribunal, should be accepted as a precedent, and not only legal understandings of that Tribunal which as a sort of canon have already been already accepted, especially in the practice of the Prosecutor's Office of BiH and the Court of BiH. Therefore, in our opinion, the foregoing also represents a form of disturbed precedenting of the law. The fact that the quoted provision of the Article 4 of the mentioned law provides that the courts *may* accept facts as determined by the Hague Tribunal has been turned into a rule, which is proven by the practice of the Court of BiH, even by the example from the judgment we deal with here. In other words, what the law defines as a possibility has been turned into an obligation in the court practice.

Therefore, the facts stated in the judgment of the Trial Chamber of the Hague Tribunal (case the Prosecutor vs. Radoslav Brdjanin - Judgment No. IT-99-36-T of 1st September, 2004) are accepted by the Court of BiH as a sort of precedent, and it only takes them over by its first-instance judgment in a way that we have previously quoted. Such treatment is defective, and the result of defects which in this regard are contained in the mentioned judgment of the Hague Tribunal.

When the Court of BiH in the first-instance judgment of 1st June, 2012 states that, "180. the leadership of Bosnian Serbs made a plan to link areas in BiH with the Serbian population and to create a separate Bosnian Serb state based on these areas*, which meant to cause fear and use force to remove most of non-Serbs from the territory in which they planned to establish the state of Bosnian Serbs*", it thus, in essence, takes over that part of the judgment of the Trial Chamber of the Hague Tribunal in the case of the Prosecutor vs. Radoslav Brdjanin in which it is stated (our emphasis in the quote):

„71. *In early 1992*, while the international negotiations were still on, trying to solve the status issue of Bosnia and Herzegovina, *the Bosnian Serb*

leadership enforced its plan to separate territories they considered to be theirs from the existing structures of SRBiH and to create a separate Bosnian Serb state. The Assembly of the Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina on 9th January 1992, declared the Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina, which was renamed the Republic of Srpska on 12th August 1992 (hereinafter: RS). It consisted of so-called of Serbian autonomous regions and districts, including the Autonomous Region of Krajina.

72. Discussions taking place in the Assembly of the Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina during the next few months showed that *the Bosnian Serbs leadership was still determined to create a state in which there will be no place for non-Serbs. In achieving this goal, they planned to permanently remove non-Serbs from the territory of the proclaimed Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina by force and fear*."

The quoted text of the judgment of the Hague Tribunal, in the part concerning the alleged plan of its leadership to create a state in which there would be no place for non-Serbs, presented the untruths about the Republic of Srpska. From these untruths, fundamental to the Tribunal, other conclusions are derived. According to them: "118. .... crimes committed in Bosanska Krajina from April 1992 until the end of December 1992, i.e. at the time of the indictment, occurred as a direct result of a comprehensive Strategic Plan. Ethnic cleansing was not a by-product of the criminal activity, but, on the contrary, it was the main goal and thus an integral part of the Strategic Plan."

This behaviour is a result of the fact that the Hague Tribunal does not take into account, although it is aware of it, several facts of cardinal importance, concerning the constitutional relations in BiH in the period prior to the war. These facts are related to the notion of *constitutionality of peoples* in pre-war Bosnia. Concerning the notion of constituent peoples it is said that: "... in politological sense and within a specific state legal framework it implies a certain degree of **autonomy** from which derives the ability of a constituent entity to **self-determination** and **independent action** in areas relevant to the aspect of maintaining its constituent status, but also the **codetermination** on equal basis with other constituent entities on matters of common interest[5]." The roots of this notion can be found in the conclusions

[5] Dejan Vanjek: Representatives and members of the constituent peoples - issue of constitutionality and legitimacy *(Predstavnici i pripadnici konstitutivnih naroda – pitanje konstitutivnosti i legitimiteta)*: available at http://www.idpi.ba/konstitutivnost-legitimitet/, the approach of 14/01/2015. About the constitutionality of peoples see the monograph by Dr. Snezana Savic: Constitutionality of peoples in Bosnia and Herzegovina *(Konstitutivnost naroda u Bosni i Hercegovini)*, Banja Luka,

of the ZAVNOBIH Resolution adopted at its session held on 26th and 27th November 1943. The fifth conclusion of the Resolution says (our italics in the quote):

„5. Today *the peoples* of Bosnia and Herzegovina through their only political representation, the Territorial Anti-Fascist Council for the National Liberation of Bosnia and Herzegovina, *want their country, which is neither Serbian nor Croatian, nor Muslim - but Serbian, and Muslim, and Croatian* to be free and fraternized Bosnia and Herzegovina, *which shall provided a full equality of all Serbs, Muslims and Croats.*[6]

For all the time of the existence of Bosnia and Herzegovina in the former Yugoslavia, BiH was in its constitutions determined in a way that, in its essence, matched the one we have pointed out in the above quote. The basic principles of (I) of the Constitution of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina from 1974 stated that *the People's Republic of Bosnia and Herzegovina was created* by the working class, working people *and the peoples of Bosnia and Herzegovina - Serbs, Muslims and Croats*, and members of other nations and nationalities. Consistent with this constitutional principle, the Article 1 of the Constitution of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina from 1974, determines BiH in the following way (our italics in the quote):

"*Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina* is a socialist democratic state and a socialist democratic community of working people and citizens, *the peoples of Bosnia and Herzegovina - Muslims, Serbs and Croats,* and members of other nations and nationalities who live in it, *based* on the power and self-management of the working class and all working people and *the sovereignty and equality among the peoples of Bosnia and Herzegovina* and members of other nations and nationalities who live in it."

As we can see, *BiH* was not only the state of working people and citizens, but also *the state of each of the individually mentioned peoples which were recognized for their sovereignty and equality*. In other words, a constituent entity of Bosnia and Herzegovina was each of these individually specified peoples. In July 1991 many amendments (precisely 31 of them) to the Constitution of the SRBiH were adopted. One of them defined BiH as "a

2000, as well as the monograph by Dr. Kasim Trnka: Constitutionality of Peoples *(Konstitutivnost naroda)*, Sarajevo, 2000.

[6] Quoted according to Dr. Kasim Trnka: *Ibidem, p. 145.*

democratic and sovereign state of equal citizens, peoples of Bosnia and Herzegovina - Muslims, Serbs, Croats and members of other nations and nationalities that live in it." Therefore, BiH was again defined as a country of each individually specified peoples - Muslims, Serbs and Croats, which in the constitutional and legal sense resulted in the fact, that none decision of vital importance and constitutional validity could have been adopted only by the will of citizens but also the will of the majority of each constituent peoples. Such decisions are definitely represented by a Memorandum (Letter of Intent) and Platform on the position of BiH, adopted in October 1991 by the rump Assembly of SR BiH (by the voices of Croatian and Muslim members only) without members of the Serb people, "... which clearly highlighted that Bosnia and Herzegovina did not want to remain in the Yugoslav community (since Croatia was also out), but that it wanted to allocate as an independent state”.[7]

It is obvious that these decisions were made by only two peoples, without the participation of the Serb people as a constituent people in the former SR BiH, which is why these decisions were issued *contra constitutionem*. Due to this (and only due to this) it can be explained why the political representatives of the Serb people[8] at that time at the meeting held on 24th October 1991 adopted a Decision on the Establishment of the Assembly of the Serb people in Bosnia and Herzegovina, as it became apparent that the representatives of the other two nations did not care about the Serb people opinions regarding the future constitutional status of BiH. Soon after the Assembly of the Serb people in Bosnia and Herzegovina adopted a decision to call and hold a referendum (plebiscite better to say) that was held on 9th and 10th November 1991, at which the Serb people as a constituent people, with the vast majority of about 96,4% pleaded for an independent Serb state, which may be part of Serbia and Yugoslavia.

Therefore, the legitimate will of one constituent people is the basis of creating the Republic of Srpska, and not some strategic plan of this people’s leadership which is persistently and legally groundlessly insisted on first through the decisions of the Hague Tribunal (as seen in the aforementioned judgment in the case The Prosecutor vs. Radoslav Brdjanin), followed by the decision of the Court of BiH in its judgments (like for example the first-instance judgment we are talking about here). Therefore, the Republic of Srpska has not been established "... in the process of implementation of important state projects ..." nor in some unconstitutional manner,

[7] Rajko Kuzmanovic: Constitutional Law *(Ustavno pravo)*, Banja Luka, 2006, p.297

[8] Previously elected to the Assembly of FR BiH in a democratic way, in the first multi-party elections held in the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina on 18th October, 1990.

which is by the way the thing on which insists Dr. Kasim Trnka[9] although legally unfounded, because the solutions contained in the Constitution of the SR BiH valid at that time guaranteed to the Serb people a status of constituent and nation-building peoples. When a nation has such constitutionally guaranteed status in one country, and when the opinions of its democratically elected and legitimate political representatives on the future constitutional position of that country are not recognized by the representatives of other constituent peoples, then that nation has the right to self-determination (up to secession), which includes the right to freely organize itself in state and political sense.

As opposed to this, the referendum (on the state independence of BiH) held on 29th February and 1st March of 1992, was not valid in the constitutional sense, because the Serb people did not participate in it, but only the other two constituent peoples (Muslims and Croats). This is in a specific way testified by the data according to which 2,073,568 voters out of the total 3,253,847 participated in the referendum. If we have in mind that according to the census in BiH from 1991 there was 1.366.104 or 31.21 % of the Serbs in BiH, it is clear that the remaining number of over one million voters who did not vote in the referendum represents the Serb people. Therefore, only the other two nations (Muslims and Croats) voted for the independence of BiH, but not the Serb people, which was a clear message for the Serb people that they must accept the will of the other two nations imposed by such legally damaged referendum or the referendum will be imposed against this nation by force. Everything aforementioned makes this referendum invalid in the constitutional and legal sense, considering that at the time of its execution was effective provision of the Constitution, according to which BiH is a democratic and sovereign *state* of equal citizens, *peoples of Bosnia and Herzegovina* - Muslims, Serbs and Croats. This, in turn, means that it is not possible, and constitutionally valid, if only two of those peoples vote for independence, but it should be done by the majority of every one of those nations. If that fails to happen in this way, which is exactly what happened in this referendum, then the only right thing to do is to have those constituent peoples continue with the further negotiations on the constitutional and legal future of certain political-territorial unit. Since it failed, then this fact also speaks in favor of the legality and legitimacy of the plebiscite of the Serb people in BiH in November 1991, by which the Serb people then, not its political leadership, pleaded for an independent Serb state, which may be a part of Serbia and Yugoslavia.

[9] Dr Kasim Trnka: *Ibidem*, p.66.

This lengthy departure in the field of constitutional law was necessary in order to understand how baseless are the claims of the Hague Tribunal regarding the Republic of Srpska and its organs (the Republic of Srpska Army and Police). The essence of these claims (thesis) can be reduced to the following:

1. that the leadership of the Serbs in BiH (in fact the leadership of the Republic of Srpska, and that means the Republic of Srpska itself) devised a strategic plan;
2. that the plan *included the establishment of the Serbs state* (the Republic of Srpska) *by using fear and force*, in order the permanently remove non-Serbs from the territory of that state, whereby this force (in the form of the alleged widespread and systematic attack) was applied by the Army and Police of the Republic of Srpska;
3. that the plan involved the selective disarmament of paramilitary formations and individuals who possessed weapons;
4. and finally, that the plan *implied* the dismissal of non-Serb workers.

If, regarding the first thesis of the Tribunal, a plebiscitary expressed will of the Serb people in Bosnia and Herzegovina to create a Serb state (the Republic of Srpska) is taken into account, then it is clear that the formation of the Republic of Srpska and its duration are not the result of any strategic plan made by certain group of people (the one that the Tribunal called the leadership of the Serbs in Bosnia and Herzegovina). Considering the absence of such plan, a subsequent thesis of the Tribunal in the Hague which indicated that, as stated in paragraph 77 of the judgment of the Trial Chamber of 1st September 2004, in the case of the Prosecutor vs. Radoslav Brdjanin "... the first strategic objective implied the permanent removal of a significant portion of non-Serbs from the territory of an imaginary Bosnian Serbs state."[10] Especially invalid character gets the thesis by the Hague Tribunal that this force was not used by the Army and Police of the Republic of Srpska in any way, not to mention widely and systematically, against the non-Serb population.

Now quite logically arises a question of the cause of suffering at the time of the Muslim and Croatian civilian population. Suffering of this population, as well as the suffering of the Serb civilians in territory under

[10] In its English version this part of the mentioned judgment says: "77. The Trial Chamber is satisfied beyond reasonable doubt that the first strategic goal entailed the permanent removal of a significant part of the non-Serb population from the territory of the planned Bosnian Serbian state."

the control of the so-called Army of BiH[11], i.e. the Croatian Defence Council, should be look for into each other's deep-rooted animosities, which (unfortunately) has been present as a constant for centuries in the local population. Even the present time (the time of writing of this monograph) offers numerous examples of such animosity. It is enough to read the comments appearing on social networks, or comments on the articles published in the electronic editions of the local daily newspapers, to realize the extent to which the nationalist hatred is still smoldering in the local man, waiting for the next convenient moment to burst into something that will, by all means, be even dirtier than the last war in BiH.

The existence of such hatred during the war in BiH is pointed out by the Hague Tribunal itself, in the judgment of the Trial Chamber in the case of the Prosecutor vs. Radoslav Brdjanin. It does so, even when not aware of it, in several places, some of which shall be mentioned for the purpose of this paper. Thus, paragraphs 81 and 82 of the judgment say:

81. Regarding Bosanska Krajina particularly, a paramilitary group known as the "Wolves from Vučjak" that was supported by SDS took over a television relay on Kozara in August 1991. The frequencies were redirected and consequently the majority of municipalities in Bosanska Krajina could no longer keep track of television and radio programs from Sarajevo, but only programs from Belgrade and occasionally from Croatia, and from March 1992 onwards from Banja Luka too.

82. Since that time the meaning of the message that SDS spread through the media was that the Bosnian Serbs were threatened with persecution and genocide by the Bosnian Muslims and Bosnian Croats, and that the Serbs must protect themselves in order not to experience the same crimes committed against them during the Second World War…"

[11] On this suffering see more in the monograph by Marko Mikerevic: "Sarajevo's cauldrons of death" *(Sarajevski kazani smrti)*, Doboj 2004. This monograph represents a valuable documentary material, because it offers (p. 110-287) information about the suffering of 845 individually specified persons of Serbian nationality, who were systematically murdered by the members of the so-called Army of BiH and Muslim paramilitary formations during the war, in the part of Sarajevo, which was under the control of the so-called Army of BiH. A special value of the monograph lies in the fact that its author was living in the mentioned part of Sarajevo during the war in BiH and also worked as a lay judge in the District Military Court. So, it is a firsthand testimony. Due to the fact that he worked as a lay judge in the said court, Marko Mikerević in the mentioned monograph points out that "... about 5,000 detainees of Serbian nationality" walked through the camp "Viktor Bubanj" (in which the Prosecutor's Office of BiH and the Court of BiH are located today) - p. 51 of the said monograph. Having in mind these, as well as numerous other data encountered in it, this monograph is not only an evidence for the suffering of Serbs in Sarajevo during the war in BiH, but it is also a kind of confirmation of the local constant inter-ethnic hatred.

In paragraph 81 of the judgment the Tribunal overlooks the fact (or rather that does not say it, although it is aware of it) that at that time the media under the Muslim and Croatian control were leading a campaign in Sarajevo (and it is a form of hatred towards anyone who was thinking differently) which was solely focused on promoting the idea of independence of BiH, in spite of the will of the Serbs who were against it. When we add the results of this unconstitutional bi-national (Muslim-Croatian) referendum, it is clear that the Serbian people did not need any campaign, not even the one lead by the Serbian Democratic Party and the media in the Republic of Srpska, to realize that through the referendum, the other two nations sent them a clear message that the Serbs could choose between accepting the will of the two peoples which is imposed on them by such legally invalid referendum, and the fact that, otherwise, the referendum will be imposed on them by the use of force. Further confirmation of the tragic inter-ethnic hatred and the need to suppress the Serbian people by the use of force is listed in paragraph 89 of the judgment. Specifically, the following is said in this paragraph (our emphasis in the quote)

89. *The Muslims were also preparing for the war and correspondingly arming themselves.* In June 1991 the SDA leadership established the Council for National Defence of the Muslim people, whose paramilitary branch was the Patriotic League. However, the efforts of the Bosnian Muslims to obtain and distribute weapons were not nearly as successful as the efforts of Bosnian Serbs, both in terms of quantity, but also in terms of quality of the obtained weapons. Partly, the reason for this was due to the fact that *the Bosnian Muslims weapons obtained mainly individually*. Some acquired their weapons by buying it from the Bosnian Serbs who were returning from the front in Croatia. *Many Bosnian Muslims* who had obtained their weapons in this way were identified and subsequently arrested. *The efforts of the Bosnian Croats to arm* were also significantly behind the arming of the Bosnian Serbs."

It is more than clear from the quoted part that the Muslims (many of them, as stated by the Tribunal itself in the appropriate place in the quote) were also preparing for the war, which implied their arming too. In this regard, there are two very logical questions: against whom the Muslims were preparing for the war, and why? Bearing in mind what we have previously discussed, it is obvious that they were preparing for the war against the Serbs (which is a confirmation of the hatred that exists between these two units). The reason for this war can be found in the need of the Muslims to make the Serbs accept by force BiH voted in the unconstitutional, binational

referendum and thus destroy the Republic of Srpska. This need is found also on the Croatian side, because they, too, were arming for the same reasons. Such situation could have resulted in nothing else but civil and inter-ethnic war. In such a war (as in any other war), each of the conflicting parties normally tends to defeat the enemy, because that is a *conditio sine qua non* for its survival. And one more proof that the war was indeed such is given through several parts of the judgment of the Trial Chamber in the Prosecutor vs. Radoslav Brdjanin, which we shall quote below. Thus, in paragraphs 103 and 104 of the judgment the following is said (our emphasis in the quote):

"103. An armed attack on Bosanska Krupa took place on 21st April 1992, after the negotiations between members of the SDS and the civil authorities which were held in Bosanska Krupa failed. Previously, the Bosnian Serbs authorities from Jasenice sent an ultimatum to all non-Serbs that they had to remove all barricades which were set up when they heard that the Bosnian Serbs were going to attack the city, and that citizens had to leave the left bank of the river Una. Until that moment, nearly all Bosnian Serbs who lived there have been already gone. *In April 1992 the Bosnian Muslims tried to improvise a defense of the city with the help of automatic and semi-automatic rifles and some hand grenades,* but - after the Bosnian Serbs bombarded it – the Bosnian Serbs infantry entered the town. The armed attack lasted until 25th April 1992.

104. On 30th April 1992, in the municipality of Prijedor, the army and the police physically took control over the city hall and other vital facilities in the city. Between May and July of 1992 the areas and villages predominantly inhabited by Bosnian Muslims and Bosnian Croats - Hambarine, Kozarac, Kamicani, Biscani, Carakovo, Brisevo and Ljubija – *were attacked by the Bosnian Serbs army* together with the police and the paramilitary groups. *These attacks mostly* started after the expiry of the deadline in which the *non-Serbs should have surrendered their weapons*. Sometimes *an incident caused by the non-Serbs* would have been used as an excuse for the attack. *The attacks were carried out by merciless shelling with heavy weapons.* The targets were also the indiscriminately shelled houses in the Muslim villages and settlements, which led to significant destruction and civilian wictims. Many survivors run away from their villages and sought shelter in the nearby forests. After
the shelling, the armed soldiers entered the villages, plundered and torched houses, and expelled or killed some of the villagers who remained in the villages. In some situations, women were raped. *The Bosnian Muslims and the Bosnian Croats from Prijedor municipality failed to provide effective*

resistance to such attacks. They were not organized well enough and did not have enough weapons to confront the attackers."

From the paragraph 103 of the judgment it can clearly be concluded that the Muslims of Bosanska Krupa obtained the weapons, which indicated their intention to take over and hold power in the city. So, not only local Serbs obtained weapons but the Muslims in that area did the same. In such a conflict, each party tends to defeat the other one. The same can also be observed in the case of the municipality of Prijedor. It is indicative that in paragraph 104 of the judgment of the Tribunal there are several parts that talk about *the attacks* performed by the Serbian army. This suggests that on the opposite (Muslim) side there existed an organized armed resistance, especially since, as the Tribunal itself points out, "... *These attacks mostly* started after the expiry of the deadline in which *the non-Serbs should have surrendered their weapons*." Even more indicative is the fact that the Tribunal, at the end of paragraph 104, besides eliciting its observation according to which "T*he Bosnian Muslims and Bosnian Croats from Prijedor municipality failed to provide effective resistance to such attacks*.", but in a certain way it also expresses its regret due to such state of the Muslims and Croats: "*They were not sufficiently well organized and did not have enough weapons to confront the attackers.*" In this way the Tribunal itself confirms not only the existence of hate, which at that time escalated into an armed conflict, but it also indirectly expresses its (biased) attitude (or rather its regret) that the Muslims and Croats would not have been militarily defeated by the Serbs if they had been better organized (better than the Serbs) and if they had obtained more weapons.

The same conclusion can be made on the basis of the paragraph 108 of the judgment, which states the following (our emphasis in the quote):

"108. The events *in the municipality Kljuc are characterized by more effective resistance of the Bosnian Muslims.* When the Bosnian Serbs captured the city of Kljuc the Bosnian *Muslims who were resisting, retreated to the Muslim village Pudin Han*. On 27th May, 1992*, the Muslim soldiers attacked a military convoy of the Bosnian Serbs near Pudin Han*. On the same day the deputy commander of the SJB Kljuc, Dusan Stojakovic, was killed. The next day the Crisis Staff of Kljuc issued an *ultimatum* to the Bosnian *Muslims to surrender their weapons*, ... Prior to the expiration of the ultimatum the Bosnian Serbs army started *shelling* Pudin Han, and after that Velagici, Prhovo and other *villages* of the Bosnian *Muslims in the municipality of Kljuc*. The result of this attack was the death of

many inhabitants of Pudin-Han and Prhovo. The next day the murders continued, and most of *those killed* were on their way to Peci and in school in Velagici."

From this quote it is also obvious that in the said municipality not only Serbs obtained weapons and militarily organized for the war, but the same was done by the Muslims, who, as the Tribunal itself admits, provided an *effective resistance*. The Muslim *soldiers* then withdrew to the village Pudin Han. In this regard, we must not forget that the Tribunal in the above quote says that the Serbian army *shelled* that and other Muslim villages, but it does not say (and it should, because that is the task of any court in such situations) why these villages *were shelled* and what kind of the armed resistance was provided from them, although it is clear that it was *a strong armed resistance* since the shelling followed. Not wanting to say this, the Tribunal after that does not either want to say anything about whether many killed *inhabitants* were soldiers or civilians, although from all aforementioned it is clear that they were the Muslim soldiers, not civilians.

The foregoing considerations indicate that it was an armed conflict between the organized military formations (Serbian and Muslim) in the whole area referred to in the judgment of the Trial Chamber of the Court of BiH in the case of the Prosecutor vs. Ratko Dronjak. In other words, these were not the attacks performed by military forces aimed at defenseless civilian population. Therefore, in the absence of such an attack we cannot speak (on legally justified basis) about a widespread and systematic attack against the Muslim civilian population, and especially not about the Republic of Srpska (its army and police) having planned and carried out such an attack.

In situations when there are everyday armed conflicts all over a wide area it is quite natural to disarm the people who are against the state, because, as such, these individuals represent a danger to it. In other words, the disarmament of such persons simply must be done, because there is no state, particularly the one in the process of establishing, if it wants to survive, that would allow to have in its territory the armed persons, and formations such persons created, and whose existence endangeres the state. If it fails to do so, the state shall bring its survival into question. The same is true for employees, especially those in the military, other state agencies and companies of great importance for the state, if they are opposed to this country, since there is no other way to ensure proper and effective functioning of these systems and prevent possible sabotage in moments crucial for the defense and survival of the state.

Thus, the reasons that we have previously presented indicate the legal groundlessness of the claims made by the Tribunal in the judgment of the Prosecutor vs. Brdjanin about the alleged "strategic plan of the Serbs leadership in BiH". As such plan had not existed, it is logical that the Hague Tribunal had to say that such a plan *implied* (or from it could be derived) the creation of the Serbs state (the Republic of Srpska) by the use of fear and force in order to permanently remove the non-Serbs from the territory of that State. Specifically, since being unable to determine and provide legally valid evidence for the existence of such a plan (the existence of something that does not exist cannot be proved), then it is not surprising that the Tribunal, due to this lack, had to use the construction of the *implied* use of force and fear, i.e. the construction according to which, as stated in paragraph 77 of the judgment of the Trial Chamber of 1st September 2004, in the case of the Prosecutor vs. Radoslav Brdjanin (our emphasis in the quotation) "... *the first strategic objective* entailed the permanent removal of a significant portion of the non-Serb population from the territory of an imaginary Bosnian Serb state." Such constructions are usually used to when we know that something does not exist (or it has never happened), but it must be said it had existed due to someone’s needs, to which particularly prone are the holders of power and force whose understanding of the law lies in the mace.

However, despite this, the Court of BiH accepts such views of the Hague Tribunal, taking them over as a kind of canons on these matters in its judgment of 1st June 2012. Therefore, this was the way in which the Court of BiH in that judgment "determined" the existence of the alleged widespread and systematic attack of the Army and Police of the Republic of Srpska against civilians in the said area, in which way it also adjudicated the Republic of Srpska.

In this direction also go the "arguments" which the Court of BiH used to "explain” its claim according to which crimes against humanity (as contained in the Article 172 of the CC BiH) were prescribed during the war in BiH. For this purpose, the Court of BiH in its verdict in the trial of 1st June 2012, refers to the principles and practices. Below we will quote parts of that judgment which are relevant to this issue:

„136. The Court points out that the criminal offense for which the accused is found guilty constitute crimes under customary international law and therefore can be treated in accordance with the "*general principles of international law"* stipulated under the Article 4a. of the Law on Amendments to the Criminal Code of BiH, and the "*general principles of law recognized by civilized nations*" prescribed by paragraph 2 of the Article 7 of

the European Convention. Following the above reasons, the CC BiH can be applied in this case. ...

138. Finally, when it comes to the application of the CC BiH, particularly a provision of the Article 172 (crimes against humanity) it should be pointed to the decision of the European Court of Human Rights in case no. 51552/10 (Boban Simsic against Bosnia and Herzegovina), which states how bearing in mind the terrible, illegal nature of ... offenses which include murder and torture of Bosniaks in the context of a widespread and systematic attack against the Bosniak civilians .... even a hasty response would imply that the acts are risky containing a crime against humanity .... the reasons due to which the appeal of convicted Boban Simsic was rejected as obviously unfounded.

148. Similarly, the customary status of criminal responsibility for crimes against humanity .... and individual responsibility for war crimes committed in 1992 was confirmed by the Secretary General of the UN, the International Law Commission, as well as the jurisprudence of the ICTY and the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR).

149. These institutions have established that criminal responsibility for crimes against humanity ..... represent an imperative norm of international law, i.e. *ius cogens*. Therefore, it seems indisputable that crimes against humanity and war crimes against the civilian population in 1992 were part of international customary law. This conclusion was confirmed by the Study on Customary International Humanitarian Law made by the International Committee of the Red Cross. According to that Study "serious violations of international humanitarian law represent war crimes" (Rule 156), "individuals are responsible for war crimes they commit" (Rule 151) and "States must investigate war crimes allegedly committed by their nationals or armed forces, or on their territory, and, if necessary, they must prosecute the suspects. They must also investigate other war crimes within its jurisdiction and, if necessary, prosecute the suspects "(Rule 158).”

Therefore, this is the source from which the Court of BiH concluded that an offense crimes against humanity (as contained in the Article 172 of the CC BiH) was prescribed during the war in BiH. To highlight the legal groundlessness of this conclusion it is necessary to analyze several claims presented by the Court of BiH in the above quote. In this analysis, we shall start with the statement that "the customary status of criminal responsibility for crimes against humanity was confirmed by the Secretary General of the UN, the International Law Commission, as well as the jurisprudence of the ICTY and the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)."

When presenting this claim the Court of BiH disregards the fundamental question important for this incrimination, and that is the question regarding the content of its being. Until the Rome Statute of the International Criminal Court became effective crimes against humanity in its being did not contain elements of a widespread and systematic attack against the civilian population and the knowledge of the perpetrator of that offense for the existence of such an attack. How important these elements are can be explained by the fact that, for the purpose of explaining them, it was necessary to determine the meaning of the notion attack directed against a civilian population, which is finally done in the Elements of Crimes adopted pursuant to the Article 9 of the Rome Statute, which (these elements) entered into force on 9th September 2002. When this is taken into account, it is obvious that neither the Secretary General of the UN, nor the International Law Commission or the Tribunal in The Hague and the International Criminal Tribunal for Rwanda, could not determine nor they have determined, to use the terminology of the Court, "the customary status of the criminal responsibility for crimes against humanity. "When saying this, the Court of BiH means that the aforementioned institutions have determined the customary status of not only crimes against humanity, as incrimination, but the widespread and systematic attack against civilian population also, and the knowledge of the perpetrator of that offense for the existence of such an attack, as elements contained within the being of this crime. However, such an assertion is invalid, because the Court of BiH does not care about (and it should have) the fact stating that it is not disputable that crimes against humanity in its being did not contain the elements listed until the Rome Statute of the International Criminal Court entered into force.

The following statement of the Court of BiH is the one according to which crimes against humanity are "criminal acts according to the customary international law". This statement does not contain anything that is originally created by the Court of BiH. Instead, at this point the Court of BiH essentially repeats what is presented by the Hague Tribunal, in the judgment of the Trial Chamber on 7th May 1997 in the case of the Prosecutor vs. Dusko Tadic (paragraphs 622 and 623 of this judgment), as well as in the decision of this Tribunal on interlocutory appeal in the same case (decision of 2nd October 1995, paragraphs 138-142). Following the reasoning of the Tribunal in the Hague, the Court of BiH makes the same mistake as the Tribunal. Namely, by expressing its claim that crimes against humanity "are crimes under customary international law" the Hague Tribunal in the mentioned decisions did not take into account the fact that a widespread and systematic attack against civilians and the knowledge of the perpetrator of the act for the existence of such an attack, did not exist as the elements of

the being of this crime at the time when the Tribunal issued the mentioned two decisions in the *Tadic* case, because these elements became part of the being of this offense only after coming into force of the Rome Statute of the International Criminal Court in 2002. In addition, referring to customary practices very often, particularly by the Court of BiH, points to another deficit of its decisions. In fact, as we have just seen the Court of BiH, in this regard, in its judgment only asserted "... that the offenses for which the defendant was found guilty represent crimes under customary international law", but then failed to give any reasons on how that Court determined the existence of customs whose application it pleaded in its judgment. Regarding this, it should be recalled that the literature from the Anglo-Saxon legal climate indicates that during examining whether there is a certain custom it is necessary to determine the following:

1. that the custom exists continuously for a long time;
2. that it exists more by common agreement than the use of force;
3. that it must be consistent to other customs;
4. that it must contain a certainty;
5. that it must be accepted as compulsory;
6. to be of significant importance;
7. it must be a reasonable custom.[12]

In considering the question that is the subject of this paper of particular importance are the elements under 4 and 5. The first of them shows that the custom must contain *a certainty*, while the next one says that the custom should be adopted as compulsory. This is indicated because the Court of BiH, and initally the Hague Tribunal, fail to deal with this incrimination in its decisions, in a manner that is certain, by identifying the elements of which the being of incrimination crimes against humanity has been made before and after the entry into force of the Rome Statute of the International Criminal Court. If having done so, they would have determined that prior to the entry into force of the Rome Statute there was no international legal practice (nor international legal rules) by which this incrimination in its being contained a widespread and systematic attack against the civilian population and the knowledge of the perpetrator of the acts for the existence of such an attack. In the absence of such practices, specifying the elements that are an indispensable part of certainty of customs, it is futile to continue to explore whether such a practice was adopted as required. That will happen only after coming into force of the Rome Statute, and that statute is not

[12] Mary Ann Glendon, Michael W. Gordon, Paolo G. Carozza: Comparative Legal Traditions, second edition, St. Paull, Minn, 1999, p. 270

international custom but international legal treaty as a source of international law and, consequently, international criminal law. As a result, the reference of the Court of BiH to the decision of the European Court of Human Rights in the case no. 51552/10 (Boban Simsic against Bosnia and Herzegovina) is also groundless, since the Court in the aforesaid decision only presents legally unfounded claim that this act during the last war in BiH *in the form* prescribed in the Article 172 of the Criminal Code of BiH constituted a crime against humanity. The groundlessness of this claim lies in the fact that this incrimination, *in the form prescribed by the Criminal Code of BiH*, shall have risen only after the end of the war, first by adopting the Rome Statute of the International Criminal Court, from which it is then transferred to the Criminal Code of BiH. Therefore we cannot say that the claim by the European Court of Human Rights in the same case is legally founded. According to it the acts of the applicants, at the time when they were committed, represented, as that Court arbitrarily claimed, "... an offense defined with sufficient accessibility and foreseeability according to the international law".

The statement of the Court of BiH, rather its reference to the Study on Customary International Humanitarian Law made by the International Committee of the Red Cross does not deserve any serious criticism. This is due to the fact that the mentioned Court only cited the content of the rules 151, 156 and 158 from the above Study, and that content has nothing to do with the essential issue we deal with in this paper, that is with the question whether a widespread and systematic attack against the civilian population and knowledge of the perpetrator for such an attack were the elements of crimes against humanity during the war in BiH.

Finally, the referring of the Court of BiH to the principles of international law cannot withstand serious criticism. This is due to the fact that legal principles, including the principles of international law, do not contain any details nor can contain them. Namely, the nature of the legal principles does not imply any detailing, and if it would, then the legal principles would transform into legal norms. This is indicated since the determination of a being of any crime is done primarily through detailing (by the detailed description of the elements of the being), not by legal principles, as otherwise the principle of legality would be perturbed, precisely one element of that principle called *lex certa*. When this is taken into account, it is not surprising then that the Court of BiH nor the Hague Tribunal in their judgments, could not have mentioned any specific legal principle from which it could have been concluded that the widespread and systematic attack against the civilian population and the knowledge of the perpetrator of such attack had been the elements of crimes against humanity during the war in BiH. They

could not have done so due to the fact that such a legal principle (with such content) simply does not exist.

II.2. Second-instance judgment of the Court of BiH No. S1 1 K 003420 12 Krz 7 of 21st February 2013

This judgment of the Appellate Division of the Court of BiH (as the second instance) has modified the first-instance judgment of 1st June, 2012, in a way that the accused Ratko Dronjak was found guilty of the persecution as a form of execution in which way he committed the criminal offense of crimes against humanity under the Article 172 of the Criminal Code of BiH. After that, by the second-instance verdict for that crime he was sentenced to imprisonment for ten years, which is three years more severe punishment than a prison sentence that was determined for him in the first-instance verdict.

With regards to the topic we are dealing with, a discussion on this second-instance judgment will not be long. The reason for this is to be found in the fact that this judgment only confirmed all unconstitutional understandings of retroactive implementation of incrimination crimes against humanity under the Article 172 of the Criminal Code of BiH, presented in the first-instance judgment of 1st June 2012. This was done in a way that we shall literally transmit below. So, the second-instance judgment of 21st February 2013 in connection with an alleged widespread and systematic attack directed against a civilian population says the following:

"37. The question of the existence of a widespread and systematic attack directed against a civilian population in the territory of ARK has been properly observed by the Trial Chamber within the general factual framework, within the events which are tied to the implementation of the strategic plan of the Bosnian Serbs, with the ultimate goal to create a separate Bosnian Serb state from which most of non-Serbs will be permanently removed…".

As we can see, it is again about the claims that are not argumented nor supported by legally valid evidence. Namely, just like the first-instance judgment from 1st June 2012, the second-instance judgment also lacks arguments for the claim of the existence of the Strategic Plan of the Republic of Srpska leadership, and the proofs of it. For example, there are no explanations for the persons (by name, nor by their function) from the Republic of Srpska leadership who, according to the Court of BiH, conceived such

alleged plan, what part of the alleged plan was directed towards the area to which those two judgments refer, etc. Instead, there are only sheer assertions, based on which the conclusions are then made on the existence of the alleged widespread and systematic attack of the Army and Police of the Republic of Srpska against the civilian non-Serb population.

Regarding the application of crimes against humanity under the Article 172 of the Criminal Code of BiH, the second-instance judgment states the following:

"82. When it comes to crimes against humanity, the Appellate Divison's conclusion is that the Trial Chamber properly applied the CC of BiH.

83. Namely, the Trial Chamber correctly pointed out that the derogation from the principle of time constraints regarding the criminal law is exactly the case in relation to crimes against humanity under the Article 172 of the CC of BiH where the Article 4a) of the CC BiH should be applied. In fact, it is a criminal offense which, as such, was not prescribed by the criminal law that was in effect at the time of the offense (SFRY Criminal Code). However, since we here talk about incrimination that includes violation of international law, and these are the acts which have generated the essential elements of the being of the crime against humanity under the Article 172, paragraph (1) of the CC BiH, in which way the conditions from the Article 4a. CC BiH were met

84. The Trial Chamber gave detailed and thorough arguments which showed that the crimes against humanity during the relevant period were part of customary international law, which is evaluated as completely valid and correct by the Appellate Division, and accepted in whole by this Chamber.”

At the end of this section, having in mind that these attitudes have already been criticized at the appropriate places in the paper, here we will present some less known details. They are not related to the judgment only, but also to one of the judges who participated in making it. Namely, the quoted as well as other words in the second-instance judgment of 21st February 2013, are written by a member of the Appeals Chamber, the judge Mirko Bozovic (as judge rapporteur). In the biography of this judge, available on the website of the Court of BiH, among other things, it is said that he was born in 1950 in Precani, Trnovo municipality, *and that he was appointed a judge of the Municipal Court in Sarajevo, named then-Serbian Sarajevo, on 30th October 1992, and that from August 1995 he also held the position of the President of the Court for two terms.* So, this man was a judge of the Republic of Srpska during the war, which means that he was a

judge in that, as he called it now "a separate state of Bosnian Serbs from which, as the ultimate goal of the implementation of the strategic plan of the Bosnian Serbs leadership ..." (leadership which, among other things, appointed him a judge, and then the President of the Court in then-Serbian Sarajevo) "...most non-Serb will permanently be removed."

The foregoing can be observed not only with this judges, but also, for example, the judge Ljubomir Kitic. Specifically, this judge was a member of the Trial Chamber which rendered the first-instance judgment of 1st June 2012, while as a single judge rendered a verdict number X-KR-10/928 of 19th July 2010. In the pronouncement of the judgment of 19th July 2010, inter alia, he states the following:

"...that the members of ARS and the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Srpska (MIA RS) conducted a widespread and systematic attack against the Bosniak civilian population from the UN safe area of Srebrenica, *the attack that was in accordance with state or organizational policy and aimed at the implementation of those policies...*".

During the war in Bosnia the judge Ljubomir Kitic worked as a judge of the Military Court in Bijeljina, that is the judge at one of the military courts of the Republic of Srpska, about which later, as a judge of the Court of BiH, says that *its state and organizational policy*" involved a widespread and systematic attack against the Bosniak civilian population from the UN safe area of Srebrenica."

We presented the above observations without any intention to offend or belittle any of these judges. Simply, we wanted to reveal certain facts. What we said should not be understood as if we were referring that these judges, due to their belonging to a particular nation, should favour that nation in their judgments. Such behavior would be unacceptable, because every judge should judge only on the basis of facts and law.

III. The decision of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina No. AP 3280/13 of 7th October 2014

When it comes to this decision of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, we shall keep our exposure regarding it short. As in the case of the second-instance judgment of the Court of BiH of 21st February 2013, the reason for this is to be found in the fact that the above mentioned decision only confirmed all unconstitutional understandings of retroactive implementation of the incrimination crimes against humanity under the Ar-

ticle 172 of the Criminal Code of BiH, expressed in the previously analyzed judgments of the Court of BiH. In the said decision the Constitutional Court of BiH first refers to its decision no. AP 2789/08 of 28th March 2014, after which it states:

"In the aforementioned decision, among other things, it is emphasized that the European Court in the decision *Šimšić against Bosnia and Herzegovina* found irrelevant the fact that crimes against humanity had not constituted a criminal offense under the national law during the war in the period 1992-1995, considering the fact that these acts at the time of commitment constituted a crime under the international law.

53. By putting the mentioned principles in connection with a specific case, the Constitutional Court observes that the appellant for the actions described in Sections I to III (1-4), based on a detailed analysis of the evidence presented, was found guilty in the relevant period of the act of crimes against humanity (by persecution) under the Article 172, paragraph 1, item h) of CC of BiH. In fact, both Chambers of the Court of BiH accepted the fact that a criminal act of war crime against humanity is a criminal offense under the customary international law, and that it is regulated by the general principles of international law provided by the provision of the Article 4a of the Law on Amendments to the CC of BiH, whereby the Court of BiH was referring to the practice of the European Court regarding the case *Šimšić against Bosnia and Herzegovina* in which the European Court had to discus similar factual and legal issue. Based on everything aforementioned, the Court of BiH concluded that the criminal act of crimes against humanity in 1992 constituted part of customary international law and that its legal formalization within the framework of national legislation through the CC of BiH and the implementation of the said law in the circumstances of the present case did not constitute a violation of the rights guaranteed by the European Convention. Thus, from the reasoning of the contested judgments it is clear that the offense of war crimes against humanity represents an incrimination which includes a violation of international law, which is clearly and thoroughly explained, and finally, which fully correspond with the jurisprudence of the European Court and the Constitutional Court in cases due to which the identical legal issues were inititated. Therefore, the Constitutional Court in the circumstances of the case does not see any reason to express a different view in the present case, and, accordingly, the Constitutional Court considers that the application of substantive law, in particular the CC of BiH, in relation to a crime against humanity, was in line with guarantees provided by the Article 6, paragraph 1 of the European Convention."

Thus, the Constitutional Court of BiH, as it was first done by the Court of BiH in this case, just brings unfounded and unproven assertions whose essence comes down to the fact that crimes against humanity (Article 172 of the Criminal Code of BiH), " in 1992 represented part of customary international law ", i.e. " that they are under the general principles of international law taken into account by the provision of the Article 4a of the Law on Amendments to the CC of BiH". Unfortunately, this Court, as the highest authority when it comes to appellate proceedings, misses the essence of the problem. The question is not whether this incrimination was part of international law, but whether it was in force during the war in BiH containing all the elements of the being of that offense defined in the Article 172 of the Criminal Code of BiH. In other words, one question is whether the incrimination crimes against humanity was part of international law. When answering this question it cannot be denied that this incrimination is part of that law, but not of the customary international law nor of some principle of international law. Instead, it is part of international law, since it is prescribed by the Nuremberg Tribunal Statute, the Statute of the International Military Tribunal for the Far East and the Principles of International Criminal Law adopted by the General Assembly of the United Nations, and these acts are neither customs nor the principles of international law. However, none of these international legal acts, nor the Statute of the Tribunal in the Hague, in the being of this crime prescribed as its elements a widespread and systematic attack directed against a civilian population and knowledge of the perpetrator of such an offense for such an attack. This is precisely the essence of the problem we are dealing with in this paper. Therefore, the mentioned elements became part of this incrimination in 2002, when the Rome Statute of the International Criminal Court entered into force, which represents the moment when this incrimination was essentially given different content in terms of quality. That is why in such state of affairs we cannot, in legally valid[13] manner, accuse and condemn individuals for the incrimination under the Article 172 of the Criminal Code of BiH, when it and its being as defined by that article simply did not exist at the time of the past war in BiH.

IV. Concluding remarks

In this part of the paper we shall focus our attention on an issue that can be formulated in the following way: what is the legal tool to fight against those who commited crimes against the civilian population in the

[13] From the aspect of achieving the principle of legality, and especially its element called *lex certa.*

past war in BiH, considering that the previous exposure showed that it cannot be considered incrimination crimes against humanity?

The answer to this question requires to remind on the Article 142 of the Criminal Code of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY). This article had already been noticed by the Court of BiH and the Constitutional Court of BiH in, *for example*, decision number X-KRŽ-05/04 of August 7th 2007 of the Court of BiH, i.e. in the case no. AP 3620/07 of the Constitutional court of BiH. Namely, both, the Court of BiH and the Constitutional Court of BiH observed that "... *one should not ignore the fact that the criminal acts enumerated in the Article 172 of the Criminal Code of BiH can be found in the law that was in force at the relevant time (Criminal Code of SFRY), i.e. that the acts of the accusation were punishable under the then applicable criminal law*". Here we repeated the quote from the second-instance verdict of the Court of BiH, number X-KRZ-05/04 of August 7th 2007 (para. 41 of the verdict). This is also stated by the Constitutional Court of BiH in its decision regarding the appeal against the mentioned second-instance verdict of the Court of BiH, when on p.6 of the decision of April 14th 2010 in the case no. AP 3620/07 it says: "In this sense, the Appellate Division of the Court of BiH pointed to the fact that the acts enumerated in the Article 172 of the Criminal Code of BiH were punishable under the Criminal Code of SFRY, which was in force at the time of committing the crime".

So, when, as in the case of the Court of BiH no. X-KRŽ-05/04, by the second-instance judgment of August 7th 2007 the defendant is found guilty of participating in June 1992 "... in the group with more members of the military and police armed with rifles ..... in the attack against the village Kuka in the municipality of Višegrad, arresting and the illegal imprisonment of dozens of Bosniak civilians ..... ", then in that case there exists an indiscriminate attack that affects the civilian population *as a war crime against civilians*, and not the crime against humanity that was not determined as a criminal offense at the specified time (June 1992). Or, when in the case of the Court of BiH no. X-KR-08/549-2 of September 10th 2009, the indictment charged the accused with having participated in the actions: "... a) depriving another person of his life (murder), d) deportation or forcible transfer of population, e) imprisonment or other severe deprivation of physical liberty opposite to the fundamental rules of international law k) other inhumane acts of a similar character, done intentionally so to cause great suffering or serious physical or psychological injury or damage to health", then these actions, if proven, are related to death (under item a), displacement or relocation of population (under item d), unlawful confinement (under item e), that is killings, torture, inhumane treatment or

intimidation and terror conducted against the civilian population (under paragraph k), as acts of war crimes committed against the civilian population, and not a crime against humanity.

Therefore, if everything just quoted is a fact, and it is, then the actions of Prosecution of BiH and the Courts mentioned are troublesome because, despite all this, they do not accuse, and do not find the accused guilty of the criminal offense of war crimes against civilians under the Article 142 of the SFRY Criminal Code, although these crimes exactly were prescribed at the time such acts were being committed during the war in Bosnia, and not incrimination crimes against humanity.

At the end of this paper we would like to point out that the proceeding of the Court of BiH, which we discussed here, has already resulted in a large number of judgments in which in legally invalid way, even the Republic of Srpska was judged and adjudicated for the mentioned incrimination, *without being allowed to defend itself against such alleged accusations*. All of this can ultimately lead to very serious consequences for the Republic of Srpska, which go beyond the scope of criminal law and enter the field of constitutional law. How? Well, simply by the fact that the forces wishing the disappearance of the Republic of Srpska, which would like to make this happen through the legal system (without getting their hands dirty),[14] shall extensively use the above judgments, as well as other judgments made in the practice of the Court of BiH, Constitutional court of BiH and the Hague Tribunal, in order to "prove" their opinion that the Republic of Srpska should not continue to exist because in their view it is criminal and as such cannot represent the constitutional structure of the state regulation of any state.

That is why we wanted to prove in this paper that there is neither legal nor moral ground for such claims, as well as that this should be fought against and that it is worth of that fight.

Literature

- International Law Commission, Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with commentaries 1996, Yearbook of the International Law Commission, 1996, vol. II, Part Two.
- Dejan Vanjek: Representatives and members of the constituent peoples - issue of constitutionality and legitimacy, available at

[14] Although these forces, if unable to do it in this way, shall not hesitate to use the military force to make the Republic of Srpska disappear at the convenient time.

http://www.idpi.ba/konstitutivnost-legitimitet/, , approached on 14th January 2015.
- Dr Snežana Savić: Constitutionality of peoples in Bosnia and Herzegovina, Banja Luka, 2000.
- Dr Kasim Trnka: Constitutionality of Peoples, Sarajevo, 2000.
- Rajko Kuzmanović: Constitutional Law, Banja Luka, 2006.
- Marko Mikerević: Sarajevo’s cauldrons of death Doboj, 2004.
- Mary Ann Glendon, Michael W. Gordon, Paolo G. Carozza: Comparative Legal Traditions, second edition, St. Paull, Minn, 1999.

Борис Тучић[1]

Прегледни научни рад
UDK 005.311.6:341.217(4-672EU)
DOI 10.7251/POL1509169T

ПОСТУПЦИ ОДЛУЧИВАЊА У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ У ОБЛАСТИМА ИНТЕГРАЦИЈЕ

DECISION MAKING PROCEDURES IN THE EUROPEAN UNION IN THE FIELDS OF INTEGRATION

Summary: *In this text is given a short description of legislative procedures in the fields of integration within the European Union, their basic characteristics and most relevant changes they have come through in last several decades. Under the influences of "deepening" and "widening" of the European integration, the increase of the number of member states, as well as of the need to make the European Union more democratic political and institutional system, the position of the European Parliament in the legislative procedures has improved during the years, but it`s still just a small and insufficient step in order to open the European Union for its citizens and to make it more transparent in its work, especially taking into account that originally economic crisis has been transformed into political and institutional one.*

Key words*: The European Union, the European Parliament, decision making, procedures, integration*

Сажетак*: У раду је дат кратак приказ основних карактеристика и најзначајнијих промена у поступцима одлучивања у областима интеграције у Европској унији до којих је долазило у протеклих неколико деценија. Под утицајем продубљења и проширења интеграционог процеса, цикличног повећања броја чланица, те потребе за обезбеђењем вишег степена демократичности у њеном деловању, континуирано је долазило до ширења модалитета одлучивања квалификованом већином, али и јачања позиције и улоге Европског парламента који је данас, посебно гледајући из перспективе поступка саодлучивања или редовног (уобичајеног) поступка, као најраширенијег модалитета одлучивања у областима интеграције, бар формално позициониран „раме уз раме"*

[1] Доктор политичких наука из области међународних односа.

са Саветом. Међутим, јачање позиције Европског парламента представља само малу и недовољну рефлексију на потребу хитног обезбеђења вишег степена демократичности и снажнијег приближавања Уније грађанима, посебно у условима кризе у којој се она налази, а која је одавно престала да буде искључиво економског карактера, манифестујући се и у политичкој и институционалној сфери.

***Кључне речи**: Европска унија, Европски парламент, одлучивање, процедуре, интеграције*

Један од незаобилазних елемената при сагледавању природе и начина функционисања сваког правног и политичког система односи се на правностваралачке, односно поступке одлучивања који се у оквиру њега примењују. Тако је и са Европском унијом, као специфичном „*governing*“ структуром, која се низом својих карактеристика, управо у овом контексту, снажно диференцира од тзв. типичних међународних организација, приближавајући се истовремено моделима управљања и одлучивања какви се могу идентификовати у сложеним облицима државног организовања. Реч је, наравно, о поступцима одлучивања који се примењују у областима обухваћеним тзв. интегративниим моделом регулаторног деловања и који, посебно ступањем Уговора из Лисабона на снагу, заузимају централно место у правном, политичком и институционалном ткиву Европске уније, док су поступци међувладине сарадње, инхерентни типичним међународниим организацијама, претежно задржани у области Заједничке спољне политике и политике безбедности. У наставку текста дат је кратак преглед поступака одлучивања у областима интеграције, како у предлисабонском, тако и постлисабонском периоду.

Централна измена коју у овом контексту доноси Уговор из Лисабона односи се на редукцију броја поступака одлучивања, у смислу да је предлисабонских пет редовних или општих поступака који су се примењивали у оквиру некадашње Европске заједнице – о*сновни поступак, поступак консултовања, поступак сарадње, поступак саодлучивања и поступак давања сагласности* – сведено на два модела усвајања одлука од стране институција европске организације: *редовни или уобичајени поступак* (*ordinary procedure*), који, суштински, представља преименовани поступак саодлучивања из предлисабонског периода, те *посебни поступак* (*special procedure*), који, како ће се видети, подразумева нешто другачију природу односа Савета и Европског парламента у правностваралачком процесу. Уговор из Лисабона задржава и тенденцију континуираног проширења поступка саодлучивања на све већи

број области деловања Заједнице, односно Уније, те је стога дати поступак решењима новог уговорног акта и одређен као „основни или уобичајени".

а) Редовни поступци одлучивања у областима интеграције

Основни критеријум диференцијације пет редовних поступака одлучивања који су се у предлисабонском периоду примењивали у оквиру Заједнице односио се на позицију и улогу Европског парламента у правностваралачком процесу. Тако, на пример, о***сновни поступак*** подразумевао је одлучивање Савета на темељу предлога Европске комисије, без било какве партиципације Европског парламента. Од некада доминантног, примена основног поступка је временом редукована искључиво на питања која су у очима држава чланица уживала статус „политички осетљивих", као што је утврђивање заједничке царинске тарифе (члан 26 Уговора о Европској заједници), ограничење кретања капитала из држава нечланица (чланови 57.2 и 59 Уговора о Европској заједници) или, пак, ванредне мере ограничења имиграције из држава нечланица (члан 64.2 Уговора о Европској заједници). ***Консултативни поступак*** уведен је римским уговорима, односно, прецизније, у 22 члана Уговора о Европској економској заједници и 11 чланова Уговора о Европској заједници за атомску енергију, да би временом његова примена била континуирано проширивана. Истовремено, од почетка шездесетих година прошлог века, у деловању Савета развила се неформална пракса консултовања Европског парламента приликом усвајања готово свих обавезујућих комунитарних аката, с тим што, за разлику од уговорно предвиђених консултација, Савјет у оваквим случајевима није био у обавези да мишљење Парламента и сачека. Уколико се радило о уговорно дефинисаној обавези, иако га садржински није обавезивало, Савет је мишљење Парламента морао не само да затражи, него и да га сачека, што је представљало процедурални предуслов правоваљаности акта којег усваја Савет. О датој обавези Савета прецизно се изјаснио и Суд правде Европске уније, на пример, у случају *Isoglucose*[2], поништивши акт Савета управо из разлога што овај није сачекао мишљење Парламента у поступку одлучивања. С друге стране, уколико би проценио да Парламент у поступку одлучивања није поступио у складу са принципима искрене или лојалне сарадње и институционалног баланса, Суд је неретко био склон да подржи позицију Саве-

[2] C – 138/79, *Roquette Freres vs Council*, 1980, ECR 3333, 3360, доступно на: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61980CJ0179 (датум посјете: 02.04.2015. године)

та[3]. Од Јединственог европског акта била је приметна постепена замена поступка консултовања другим облицима одлучивања, при чему, од Мастрихта, поготово поступком саодлучивања, међутим, његова примена дуго је задржана у оквиру пољопривредне политике (члан 37 Уговора о Европској заједници), области хармонизације индиректних пореза (члан 93 Уговора о Европској заједници), одређеним аспектима заштите животне средине (члан 175 Уговора о Европској заједници), те по неким питањима стварања и функционисања Европске монетарне уније (члан 104, став 14 Уговора о Европској заједници). ***Поступак сарадње***, односно, како га је Уговор о Европској заједници називао – „поступак из члана 252“, уведен је Јединственим европским актом, који је његову примену предвидео у само десетак чланова, али у односу на питања од великог значаја. Ту су, пре свега, спадале мере којима је, у циљу успостављања заједничког тржишта, вршена хармонизација националних законских аката, мере које су се односиле на посебне истраживачке програме, одлуке о регионалном фонду и нека питања социјалне политике. Изменама и допунама оснивачких аката у Мастрихту примена поступка сарадње је проширена на неке нове случајеве, да би у Амстердаму он био замењен претежно поступком саодлучивања, изузев у областима монетарне уније. Суштински, поступак сарадње подразумевао је два читања. Европска комисија је Савету и Парлементу достављала предлог акта. Парламент је усвајао мишљење на предлог Комисије и достављао га Савету, а овај је квалификованом већином усвајао „заједнички став“ који се објављивао у Службеном гласнику Европске уније. У оквиру фазе „другог читања“, пред Парламентом су стајале три могућности, без обзира што је коначна одлука припадала не њему, већ Савету. Прва је подразумевала да Парламент подржи заједнички став Савета или, пак, не доносе никакву одлуку у предвиђеном року од три месеца, након чега је Савет усвајао заједнички став као коначни акт. Друга могућност односила се на могућност да Парламент, апсолутном већином, усвоји измене заједничког става, чија је даља судбина увелико зависила од Европске комисије. Наиме, према члану 252 (е), Савет је квалификованом већином могао усвојити предлог измена заједничког става уколико га је претходно усвојила Европска комисија, док је једногласност Савета била неопходна приликом усвајања предлога измена заједничког става којег Комисија није потврдила или, пак, приликом измена самог предлога Комисије. Трећа могућност, у складу са чланом 252 (ц), подразумевала је и могућност да Европски

[3] Погледати, на пример: C - 65/93, *European Parliament vs. Council*, 1995, ECR I – 643, резиме случаја доступан на: http://www.cjel.net/print/1_3-vannuffel, (датум посјете: 02.04.2015. године)

парламент, већином гласова својих чланова, одбије заједнички став Савета, што овог није спречавало да усвоји свој заједнички став једногласном одлуком својих чланова. Очигледно, и поред тога што је поступак сарадње ојачао позицију Парламента у процесу одлучивања, он му није обезбедио равноправну позицију са Саветом, јер је овај, једногласним изјашњењем својих чланова, увек могао прегласати мишљење Парламента. Такође, поступак сарадње није подразумевао непосредан однос Парламента и Савета, већ се између њих као посредник појављивала Комисија, од чијих ставова је у великој мери зависила судбина измена предлога које је предлагао Европски парламент. ***Поступак одобрења (сагласности)*** такође је уведен Јединственим европским актом, и то за питања приступања нових чланица и закључења споразума о придруживању. Каснијим изменама и допунама оснивачких аката његова примена је значајно проширена, а у појединим случајевима сагласност Европског парламента предвиђају решења и Уговора из Лисабона. У најкраћем, Савет у оквиру овог поступка није могао усвојити акт док не добије сагланост Европског парламента, које је овај, опет, усвајао на основу извештаја свог одговарајућег комитета који је препоручивао да се одређени предлог прихвати или одбаци. Интересантно је да у оквиру овог поступка Парламент није располагао правом да предлаже измене и допуне предлога Комисије, те му је могућност ускраћивања своје сагланости на предлог служила као својеврстан вето механизам. ***Поступак саодлучивања***, чија је основна карактеристика равноправност Савета и Европског парламента, уведен је изменама и допунама оснивачког акта у Мастрихту и континуирано прошириван на све већи број случајева. Континуитет о којем је реч, као што ће се видети, наставља и Уговор из Лисабона. У предлисабонском периоду поступак саодлучивања био је регулисан чланом 251 Уговора о Европској заједници (пре ренумерације у Амстердаму радило се о члану 189б). У Амстердаму је извршено његово поједностављење, у смислу да је конципирано да се поступак реализује у највише два читања, с тим што се сагласност Парламента и Савета по одређеном предлогу акта може постићи у било којој фази поступка, при чему досадашња пракса јасно указује да се сагласност две институције најчешће постиже током фаза првог и другог читања, те да веома мали број предлога аката захтева отпочињање фазе концилијације, односно „обавезног мирења“. Као и код осталих редовних поступака, и поступак саодлучивања започиње предлогом Европске комисије који се упућује Савету и Парламенту. Парламент врши прво читање предлога и усваја мишљење које може, али не мора садржавати предлог измена предлога Комисије. Савету на располагању стоје две могућности: или да квалификованом већином усвоји

меру у складу са мишљењем Парламента, односно да прихвати измене предлога које је Парламент евентуално предложио, при чему му је за усвајање акта у складу са мишљењем Парламента потребна квалификована већина, чак и уколико се на тај начин одступа од предлога Комисије. У овој фази одлучивања Комисија, очигледно, формално не може утицати на садржину мере[4], уколико постоји сагласност Парламента и Савета, изузев код оних случајева, стриктно дефинисаних Уговором, код којих је било предвиђено једногласно одлучивање у оквиру Савета током целокупног поступка саодлучивања. Такав случај је био, на пример, са неким питањима везаним за социјалну сигурност, приступ професији или, пак, подстицајне мере у области културе. Друга могућност подразумева да Савет усвоји заједнички став, уколико се не слаже са предложеним изменама Парламента или у предлог акта жели инкорпорирати властите измене. Заједнички став, заједно са образложењем, доставља се Европском парламенту, а о ставу Савета се детаљано информише и Европска комисија. Став Савета, заједно са образложењем, објављивао се у Службеном гласнику Европске уније. Након тога следила је фаза „другог читања“, у оквиру које заједнички став Савета бива замењен предлогом Комисије, као предметом разматрања у Савету, Парламенту и Комисији. Европски парламент у овој фази на располагању има три могућности: прва подразумева да у року од три месеца изричито одобри заједнички став Савета или, пак, да се у наведеном року о ставу Савета не изјасни, што такође подразумева да је став Савета прихваћен. У оба случаја Савет коначно усваја акт. Друга могућност подразумева да Парламент апсолутном већином својих чланова одбије заједнички став Савета, из чега имплицира да акт није усвојен. Коначно, трећа могућност подразумевала је да Парламент апсолутном већином својих чланова предложи измене заједничког става, те их достави Савету и Комисији који дају своје мишљење о предложеним амандманима. Први и други случај подразумевају да је поступак одлучивања окончан, било усвајањем акта, било његовим одбијањем, што подразумева да се поступак саодлучивања наставља искључиво у трећем случају, односно уколико Парламент усвоји измене заједничког става и

[4] У пракси, међутим, ситуација је ипак другачија, јер се и у фази првог читања одвија континуиран неформални дијалог између Савета, Парламента и Комисије. Заједничка декларација Европске комисије, Европског парламента и Савета о практичним аранжманима за нови поступак саодлучивања, усвојена 1999. године, налагала је Европској комисији да своје право иницијативе врши конструктивно, у циљу олакшавања помирења позиције Европског парламента и Савета. Погледати: *Declaration of the European Parliament, the Council and the Commission on practical arrangements for the new co – decision procedure (Art. 252 of the EC Treaty), OJ, 1999, C 148/1,* доступно на: *http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A4 19990206+0+DOC+XML+V0//EN,* (датум посјете: 05.04.2015. године).

проследи их Савету и Комисији. У тој фази, Савету на располагању стоје две могућности: прва подразумева да у року од три месеца усвоји амандмане Европског парламента, за шта му је потребна квалификована већина, сем уколико се Европска комисија о амандманима Парламента негативно изразила, када је Савету потребна једногласност. Тако измењен заједнички став усваја као коначну меру, с тим што Комисија у овој фази може повући свој предлог, чиме се доношење одлуке окончава. Друга могућност подразумева да Савет не усвоји амандмане Парламента, након чега је председавајући Савета, у сарадњи са председником Европског парламента, сазивао комитет за мирење, којег је сачињавао једнак број представника Парламента и Савета. Задатак комитета је да у року од шест месеци дође до заједничког текста који се сматра усвојеним уколико за њега гласа квалификована већина представника Савета и већина представника Парламента. Комитет ужива широко овлаштење и није ограничен предлозима заједничке позиције коју је усвојио Парламент, узимајући у обзир да његов задатак није да на тој основи постигне сагласност. Уосталом, и Суд правде је својевремено истакао да члан 251 Уговора о Европској заједници не намеће никаква ограничења у погледу мера које комитет може прихватити да би се постигао циљ који му поставља Уговор о Европској заједници, а то је усвајање компромисног текста који је прихватљив представницима обе институције[5]. Заједнички текст прослеђује се Парламенту и Савету чиме започиње „треће читање". Савет и Парламент на располагању имају шест недеља да усвоје текст акта: уколико у предвиђеном року то учине обе институције, сматра се да је акт усвојен; у случају да текст у предвиђеном року усвоји само једна или ниједна институција, акт није усвојен, уосталом, као и у случају да се у оквиру комитета није постигао компромис око текста предлога акта.

Лисабонска решења, прецизније, члан 289 Уговора о функционисању Европске уније, барата са два облика редовне легислативне процедуре – редовном или уобичајеном (*ordinary procedure*) с једне, те посебном (*special procedure*), с друге стране. При томе, *редовни или уобичајени поступак*, односно преименовани поступак саодлучивања, даље се проширује на регулацију низа нових питања, као што су, на пример, у области унутрашњих послова и правосуђа, погранична контрола, азил, визне листе, легална миграција, питања из домена кривично – правне материје и полицијске сарадње, али и на низ других области, као што

[5] Погледати: C – 344/04, *European Law Fares Airline Association*, Judgement of January 10, 2006, доступно на: http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=c-344/04 (датум посјете: 05.04.2015. године).

су пољопривреда, рибарство или спољна трговина[6]. Тренутно, у Уговору из Лисабона може се идентификовати преко седамдесет правних основа за употребу основног или уобичајеног легислативног поступка, из чега, узимајући у обзир да је једна од основних карактеристика овог поступка равноправност Савета и Европског парламента, имплицира даље јачање позиције и улоге Европског парламента у правностваралачком процесу у оквиру европске организације. Комисија и даље задржава примарну позицију када је реч о праву на покретање легислативне иницијативе, међутим, постоје и одређене уговорно дефинисане ситуације у којима она то право дели како са државама чланицама и Европским парламентом, тако и са другим институцијама организације. У складу са уговорним позиционирањем одлучивања квалификованом већином у Савету као правила, он у свим случајевима у којима је Уговором из Лисабона предвиђен редовни или уобичајени поступак на такав начин и поступа, међутим, по одређеним питањима из кривично правне материје или материје везане за социјално осигурање мигрантских радника, на пример, државе чланице могу поступак одлучивања пренети у оквире Европског савета.

Посебан поступак, за разлику од редовног, подразумева другачију природу односа Савета и Парламента у поступку одлучивања. У оквиру Уговора из Лисабона могуће је идентификовати преко тридесет правних основа за употребу посебног поступка, који подразумева партиципацију обе институције у процесу усвајања акта, али њихова тежина и улога није једнака. Најчешће, посебни поступак подразумева једногласност у Савету и консултовање Европског парламента, као што је, на пример, случај са прекограничним полицијским операцијама, или, пак, једногласност Савета и сагласност Парламента, као што је предвиђено приликом усвајања аката везаних за деловање Европског јавног тужиоца. С друге стране, постоје и одређени случајеви у којима је предвиђено да Савет одлучује квалификованом већином, уз консултовање Европског парламента, и обратно, случајеви у којима Парламент има „главну реч“ у легислативном поступку, а Савет само одобрава његову одлуку.

б) Засебни поступци одлучивања

У областима интеграције временом се развило неколико специфичних поступака одлучивања. У том контексту, најчешће се говори о *по-*

[6] Погледати чланове 43, 51, 59, 75, 78 – 79, 81 – 85 и 87 – 88 Уговора о функционисању Европске уније.

ступку социјалног дијалога, *поступку усвајања буџета*, *ближој сарадњи*, *комитолошком систему*, те *поступку мирења*.

*Социјални дијалог у*веден је изменама и допунама оснивачких аката у Амстердаму, у циљу што снажнијег укључивања социјалних партнера у процес креирања социјалне политике и њеног правног оквира. Према члану 138 Уговора о Европској заједници, Европска комисија је имала задатак да подстиче и олакшава дијалог између социјалних партнера на европском нивоу, што је подразумевало њену обавезу да, пре подношења предлога у области социјалне политике, консултује социјалне партнере о могућним правцима деловања Заједнице. Уколико би Комисија, након консултација, сматрала да је деловање Заједнице препоручљиво, она би консултовала партнере о садржају мере, а партнери би јој на предлог мере упућивали мишљење или, пак, препоруку. Оваква улога Европске комисије предвиђена је и чланом 154 Уговора о функционисању Европске уније. Такође, Уговор о функционисању Европске уније, чланом 155, преузима и решења некадашњег члана 139 Уговора о Европској заједници, према којем социјални партнери могу испољити опредељење да своје односе уреде на нивоу европске организације, укључујући и путем уговора. При томе, Европска комисија није обавезана да следи мишљење социјалних партнера, нити њихову интенцију да узајамним уговором регулишу одређено питање. Како је предвиђено још Интеринституционалним споразумом између Савета, Парламента и Комисије о бољем правностваралачком процесу из 2003. године, регулација се може поверити социјалним партнерима уколико то доприноси бољој реализацији општег интереса, али не и уколико се ради о основним правима или важним политичким опцијама или ситуацијама које захтевају једнообразну примену правила у свим државама чланицама. Истовремено, оваква регулација не сме нарушавати основна правила и јединство унутрашњег тржишта Европске уније[7]. Као ни Уговор о Европској заједници, ни Уговор о функционисању Европске уније не прописује поступак преговарања и закључења споразума између социјалних партнера, нити прописује посебну форму тих споразума. Социјалним партнерима на располагању је могућност да закључени споразум имплементирају на националном или на нивоу Уније, посредством одлуке Савета коју овај, на предлог Европске комисије, те уз информисање Европског парламента, усваја квалификованом већином, изузев у случајевима у којима је чланом 153 Уговора о функцио-

[7] *Interinstitutional Agreement on better law – making procedure between the European Parliament, Council and Commission of December 16, 2003, OJ, 2003, C321/1,* доступно на: http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/decisionmaking_process/l10116_en.htm (датум посјете: 06.04.2015. године).

нисању Европске уније предвиђена једногласност. Такође, битно је нагласити да захтев социјалних партнера ни на који начин не обавезује Комисију и Савет, нити одлука Савета, због комплементарне природе надлежности Уније у овој области, може мењати садржај споразума којег су међусобно постигли социјални партнери. Оно о чему Савет одлучује односи се на питање да ли постигнути споразум има и какав је његов правни статус у оквиру правног система Европске уније.

Увођење *поступка ближе сарадње* у правни систем Заједнице, односно Уније, изменама и допунама оснивачких аката у Амстердаму, представљало је рефлексију различитог приступа појединих држава чланица динамици и интензитету продубљења и проширења европског интеграционог процеса у то време, те постигнуте сагласности да државе чланице које не желе да убрзају интегративне токове, не требају у томе спречавати оне чланице које то желе. Поступак ближе сарадње, у том смислу, представља израз принципа флексибилности у деловању европске организације, при чему, превасходно из бојазни да би стварањем „чврстог језгра“ чланица, које би динамичније настојале деловати у правцу продубљења и проширења европског интеграционог процеса, могло бити нарушено јединство Уније, за примену ближе сарадње уговорно су дефинисана стриктна правила. Ближој сарадњи посвећен је Наслов IV лисабонског Уговора о Европској унији, односно његов члан 20, али и Наслов III Дела VI Уговора о функционисању Европске уније, односно његови чланови 326 – 334. Ближа сарадња мора бити усмерена ка реализацији циљева Европске уније, као и заштити и јачању њених интереса и циљева. Она мора бити у сагласности са Уговором и правом Европске уније, те се њом ни на који начин не сме подривати унутрашње тржиште или економска, социјална и територијална кохезија у оквиру Уније. Њом се не смеју постављати баријере или вршити дискриминација у међусобној трговини између држава чланица, нити нарушавати конкуренција у оквиру унутрашњег тржишта, као ни доводити у питање програми и политике Уније. Ближој сарадњи се може прибећи тек у крајњем случају, односно када се утврди да се циљ који се њом жели постићи у разумном року не може постићи од стране Уније у целини. Према лисабонским решењима, потребан број држава чланица за реализацију ближе сарадње је девет и она се искључиво односи на питања која не спадају у искључиву надлежност Уније. Ближа сарадња мора остати отворена за све чланице, док је Комисија обавезана да Парламент и Савет, а у области Заједничке спољне политике и политике безбедности, и Високог представника за спољне послове и политику безбедности, редовно извештава о њеној реализацији. Државе чланице Европској комисији достављају захтев за успостављањем

ближе сарадње, конкретизујући оквир и циљеве који се њом желе постићи. На Комисији је да ли ће предлог за одобравањем ближе сарадње проследити Савету, међутим, уколико то не учини, дужна је информисати заинтересоване државе чланице о разлозима свог таквог поступка. Коначну одлуку доноси Савет на основу предлога Комисије, те након прибављања сагласности Европског парламента[8]. При томе, одлуку, квалификованом већином, односно једногласно уколико се мења предлог Комисије, усвајају само чланице Савета које су испољиле интенцију да у ближој сарадњи учествују. Државе чланице које се накнадно укључују у поступак ближе сарадње о томе обавештавају Савет и Комисију, а Комисија у року од четири месеца[9] од дана пријема нотификације потврђује учешће државе у питању у ближој сарадњи, уколико су услови за партиципацију у ближој сарадњи испуњени.

Систем комитологије датира из раних фаза развоја Европске заједнице, међутим своју формализацију доживео је тек осамдесетих година прошлога века. Савет је 1987. године усвојио тзв. *Одлуку о комитологији*, којом је правно верификована тада већ увелико постојећа пракса односа Савета и Комисије по питању реализације делегираних надлежности[10]. Одлука је потом, 1999.[11], 2006.[12] године доживела измене и допуне[13], да би 2011. године, у складу са променама које доноси Уговор из Лисабона, донет нови акт (регулатива) којом су дефинисана општа правила провођења имплементационих овлаштења Комисије[14].

---

[8] У предлисабонском периоду било је предвиђено прибављање мишљења Парламента, односно његова сагласност уколико је за регулацију питања које је било предмет потенцијалне ближе сарадње био предвиђен поступак саодлучивања.

[9] У предлисабонском периоду за изјашњавање Комисије било је предвиђено три месеца.

[10] *Comitology Decision*, 87/373, OJ L 197/33, Погледати у: „*The European Community System: Comitology*", J.H.H. Weiler and Martina Kocjan, editors, The Law of the European Union, Jean Monnet Working Materials, Unit 13, 2004/2005, доступно на: http://www.jeanmonnetprogram.org/courses/eu/docs/UNIT1-3-EU-2004-05.pdf (датум посјете: 06.06.2015. године).

[11] *Council Decision of 28 June 1999 laying down the procedures for the exercise of implementing powers conferred on the Commission*, 1999/468/EC, OJ L 184, 28 June 1999, p. 23, доступно на: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:31999D0468 (датум посјете: 06.04.2015. године)

[12] *Council Decision of July 17 Amending Decision 1999/468/EC laying down the procedures for the exercise of implementing powers conferred on the Commission*, 2006/512/EC, July 17 2006, доступно на: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32006D0512 (датум посјете: 06.04.2015. године).

[13] За разлику од предлисабонског периода, када је за усвајање одлуке којом су се дефинисали општи услови и правила деловања комитета у Савету захтевана једногласност, лисабонским решењима је предвиђено да ће се дата одлука усвајати у оквиру редовне или уобичајене процедуре, што свакако подразумева јачање позиције Европског парламента у овом контексту.

[14] *Regulation (EU) 182/2011 of the European Parliament and of the Council laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by member states of the Commission's Excercise of Implementing Powers*, 28 Febrauary 2011, OJ L 55/13, доступно на: http://eur-

Уобичајена пракса је да Савет својом одлуком само начелно регулише одређено питање, а да даљу конкретизацију врши Комисија. Међутим, да би задржао контролу над деловањем Комисије, Савет оснива комитете којима Комисија подноси предлог мера које, у оквиру делегираних овлаштења, настоји усвојити. Комитет сачињавају представници држава чланица, а њима председавају представници Комисије. Приликом одлучивања, примењује се исти поступак какав се примењује у самом Савету, при чему председавајући не располаже правом гласа. Комитолошки систем може се употребљавати у правцу имплементације и легислативних и нелегислативних аката, међутим, не може се користити у области Заједничке спољне политике и политике безбедности, где је имплементациона улога искључиво на Савету, односно Високом представнику за спољне послове и политику безбедности. Временом су се развиле четири врсте комитета, односно четири модела односа комитета и Комисије. Први међу њима је тзв. *саветодавни комитет* (*advisory committee*), који даје мишљење на предлоге мера Комисије, али оно није обавезујућег карактера за Комисију. Другим речима, правом одлучивања у овом случају у потпуности располаже Европска комисија. Други модел -*управни* (*management committee procedure*), који се први пут појавио 1962. године у области пољопривреде, подразумева такође да мишљење комитета за Комисију није обавезујуће, међутим, уколико се Комисија оглуши о мишљење комитета, нацрт мере се прослеђује Савету који у року од месец дана може усвојити другачију одлуку. Уколико у предвиђеном року Савет не донесе никакву одлуку, тада се сматра да је акт Комисије усвојен. Трећи – *регулаторни комитет* (*regulatory committee*), који се посебно испољио у области заједничке тарифе и заједничких стандарда по питању сигурности хране и у области ветеринарства, подразумева нешто ширу могућност обраћања Савету. И овде је мишљење комитета за Комисију необавезујуће, међутим, Комисија је дужна одлуку доставити Савту у случају да се не постигне сагласност са комитетом, као и уколико комитет уопште не изнесе своје мишљење о одлуци Комисије. Савет у року од три месеца усваја одлуку, а уколико у том периоду не усвоји никакву одлуку, њу усваја Комисија. Савет, међутим, може простом већином да одбије одлуку Комисије, а да истовремено не усвоји и неку другу. Изменама правила комитологије из 2006. године уведен је и четврти модел, тзв. *регулаторни истражни комитет* (*regulatory committe with scrutiny)*, који је једини у ове односе укључуивао и Европски парламент. Наиме,

lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32011R0182 (датум посјете: 06.04.2015. године).

уколико представници држава чланица у оквиру комитета дају сагласност на нацрт одлуке Комисије, она нацрт прослеђује Парламенту и Савету на разматрање, а одлуку у коначном облику усваја тек након добијања њихове сагласности. То значи да и Савет и Парламент у овом контексту располажу могућношћу да блокирају усвајање мере. Код осталих модела комитета, Европски парламент би био само упознат са нацртом имплементационе мере Комисије, као и дневним редом састанака комитета, а били су му прослеђивани и званични записници са њихових састанака.

Уговор из Лисабона раскида са дотадашњим системом комитологије, правећи оштру дистинкцију између делегираних и имплементирајућих овлаштења Комисије, при чему се у оба случаја ради о усвајању нелегисалтивних, али обавезујућих аката опште примене. Наиме, члан 290 Уговора о функционисању Европске уније омогућава Комисији да, на основу овлаштења који су јој дати основним – легислативним актом, усваја делегиране акте којима се могу допуњавати или мењати, како каже уговорна одредба, „неесенцијални“ елементи основног акта. Основним актом морају јасно бити дефинисани циљеви, садржај, домет и трајање делегираног акта Комисије. Есенцијални делови регулисаног питања или области резервисани су искључиво за легислативни акт и не могу бити предмет делегираних овлаштења Комисије. Такође, Европски парламент и Савет могу донети одлуку о повлачењу делегираних овлаштења, а сами делегирани акти могу ступити на снагу искључиво уколико Парламент и Комисија не изразе своје противљење у периоду који се дефинише легислативним актом. При томе, приликом деловања у наведеним случајевима, Парламент одлуку доноси већином гласова својих чланова, а Савет квалификованом већином. На крају, акти оваквог карактера морају носити јасну ознаку да се ради о актима које Комисија усваја на основу делегираних овлаштења.

С друге стране, према поменутом члану 291 Уговора о функционисању Европске уније, легислативним актом Комисији могу бити дата овлаштења да својим - нелегислативним актом делује у правцу његове имплементације, уколико постоји потреба за униформном имплементацијом на целокупном простору Уније. У том контексту, према ставу 3 члана 291 Уговора о функционисању Европске уније, омогућено је успостављање механизама за контролу Комисијиних имплементирајућих овлаштења од стране држава чланица. То значи да се о систему комитологије може говорити само у контексту имплементирајућих овлаштења Европске комисије, при чему и ту постоји додатна редукција његове примене која произилази става 1 истог члана, а којим се у процесу имплементације легислативних аката као примарни избор наводе

државе чланице, па тек онда Европска комисија. На овакав начин, „*потврдиле су се неке дотадашње тенденције да комитологија постане пре изнимка, него правило у систему Европске уније*“[15]. Суштински, измене о којима је реч, а које доноси Уговор из Лисабона, преузете су из неуспелог Уговора о Уставу за Европу. Још је у периоду израде овог акта тзв. Радна група IX о симплификацији[16], којом је председавао Ђулијано Амато, те која је за задатак имала редукцију правних инструмената којима барата оснивачки акт и обезбеђење њиховог терминолошког одређења које би на јаснији начин одражавало њихово дејство[17], израдила извештај којег је готово у потпуности прихватио Президијум Европске конвенције. Решења која нису заживела посредством Уговора о Уставу за Европу преузео је Уговор из Лисабона, а њихова операционализација, у складу са решењима става 3 члана 291 Уговора о функционисању Европске уније, извршена је регулативом Савета и Европског парламента 182/2011 која је ступила на снагу 1. марта 2011. године[18]. За разлику од претходног периода, у којем су се, као што смо видели, могле идентификовати четири врсте односа комитета и Комисије, нова решења подразумевају само два: *саветодавни* (*advisory*) и *истражни* (*examination*), при чему је саветодавна процедура одређена као правило, а истражна као изузетак. По својим карактеристикама, саветодавна процедура одговара оној из предлисабонског периода, док истражна, која замењује остале процедуре из предлисабонског периода, даје значајна овлаштења комитету. Наиме, уколико у оквиру истражне процедуре комитет, квалификованом већином својих чланица, изгласа негативно мишљење на нацрт мере Комисије, Комисија меру не може да усвоји, али може Комитету упутити оригинални или измењени нацрт мере на поновно разматрање. У изнимним ситуацијама, Комисија може деловати у правцу усвајања мере без обзира на претходни негативан став комитета, међутим, и тада ће коначну судбину мере накнадно одредити комитет у временском периоду који не може бити дужи од месец дана. Уколико комитет у предвиђеном року не усвоји мишљење

[15] Погледати: „*The Functions of Commitology – What Will Lisabon Change*“, Alke Metselaar, University of Maastricht, August 2008, p. 23.

[16] енг. *Working Group IX on Simplification*.

[17] Погледати: *Final Report of Working Group IX on Simplification*, pp. 9 – 10, погледати на: http://european-convention.europa.eu/EN/doc_register/doc_registereb92.html?lang=EN&Content=WGIX (датум посјете: 06.04.2015. године).

[18] *Regulation 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 Febraury 2011 Laying down the rules and general principles of concerning mechanisms for control by member states of the Commission's exercise of implementing power*, OJ L 55/13, доступно на: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32011R0182 (датум посјете: 06.04.2015. године).

о нацрту мере, Комисија задржава дискрециоио право да одлучи да ли ће меру усвојити или не. У случају да комитет својим мишљењем подржи меру, Комисија ће је усвојити, сем уколико се не појаве изузетне околности или нове чињенице који би у потпуности оправдали њено неусвајање.

Процедура мирења дефинисана је Заједничком декларацијом[19] коју су још 1975. године усвојили Европски парламент, Савет и Комисија, а основни циљ њеног увођења подразумевао је обезбеђење непосредне комуникације Савета и Комисије, посредством посебног комитета, у случајевима када би Савет испољио став да не намерава пратити саветодавно мишљење Парламента. По правилу, предмет ове процедуре били су искључиво акти опште примене који подразумевају и значајне финансијске импликације. При томе, из оквира примене процедуре мирења били су искључени акти чије усвајање је било предвиђено усвојеним актом Заједнице, јер су и они сами могли бити предмет овог поступка. Комисија је имала обавезу да, приликом подношења предлога акта, пре свега докаже да се ради о акту подложном процедури мирења. С друге стране, Парламент је захтев за покретањем процедуре мирења морао поднети приликом давања мишљења. Предвиђени рок за окончање процедуре мирења био је три месеца, међутим, Савет је у хитним случајевима могао утврдити и други рок. Преговори у оквиру комитета за мирење могли су довести до усвајања новог мишљења у Парламенту и тада је Савет приступао коначном усвајању мере. Међутим, чак и уколико се споразум у оквиру комитета не би постигао, Савет је задржавао право одлучивања, односно усвајао је меру коју је сматрао адекватном. Јачањем улоге Европског парламента у правностваралачком процесу, како увођењем поступка сагласности, а посебно увођењем и континуираним ширењем примене поступка саодлучивања, процедура мирења је и пре њеног формалног нестајања у потпности изгубила на значају.

Фундаментална разлика коју доноси Уговор из Лисабона, када је реч о *поступку усвајања буџета* европске организације, односи се на јачање позиције Европског парламента у контексту докидања претходно егзистирајуће дистинкције између обавезних (*compulsory*) и необавезних (*non – compulsory*) трошкова. Наиме, у предлисабонском периоду, Европски парламент је значајну улогу имао само код дефинисања и усвајања необавезујућих буџетских расхода Европске уније, док је код

[19] *Joint Declaration of the European Parliament, the Council and the Commission of 4 March 1975*, Official Journal of the European Communities, 22.04.1975, No C 89, доступно на: http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/f64b70af-8ecb-4a6d-93e4-9b8c06933cd0/publishable_en.pdf (датум посјете: 07.04.2015. године).

обавезних трошкова главну реч имао Савет. Изменама из Лисабона Парламент је у овом смислу изједначен са Саветом, поступак усвајања буџета је поједностављен (отклоњена је фаза првог читања у Савету и Парламенту), а средњерочни финансијски, односно буџетски план добио је правно обавезујући карактер. Обавезни буџетски расходи обухватали су око 45% укупних буџетских расхода, и њима је сервисирана реализација активности и обавеза организације које су произилазиле из оснивачког акта и аката усвојених у правцу његове имплементације, али и из споразума које је организација закључивала са трећим субјектима. Као што је познато, дуго времена највећи удео на страни обавезних трошкова заузимала је Заједничка пољопривредна политика. У Лисабону оваква дистинкција се укида, те Савет и Парламент заједнички учествују у процесу усвајања целокупног буџета. Наравно, право иницијативе је у рукама Европске комисије која, по правилу током априла, ступа у контакт са Парламентом и Саветом у циљу дефинисања буџетских приоритета за идућу годину. Последње седмице априла или прве седмице маја, Комисија Савету и Парламенту прослеђује званичан предлог буџета, који је до средине јуна информишу о могућим амандманима. Крајем јуна или почетком јула Комисија, Савет и Европски парламент се поново састају како би размотрили предлог буџета за идућу годину. До краја јула Савет доноси одлуку о усвајању буџета, да би након њега, до почетка октобра, он био разматран и од стране Буџетског комитета Европског парламента. При томе, Комитет разматра верзију предлога коју је потврдио Савет, што подразумева да се он може разликовати од оригиналног предлога достављеног од стране Европске комисије. Након Комитета, предлог буџета са евентуалним амандманима Савета разматра и Европски парламент у пленарном сазиву. Уколико је Европски парламент усвојио одређене амандамане у односу на верзију буџета коју је потврдио Савет, покреће се механизам концилијације, односно представници Савета и Европског парламента, окупљени у оквиру тзв. комитета за мирење (*Conciliation Committee*), на располагању имају 21 дан да постигну сагласност о буџету за идућу годину. У случају постизања сагласности, буџет у наредних 12 дана својим одлукама потврђују и Савет и Парламент, чиме се он сматра усвојеним. У случају непостизања сагласности Парламента и Савета, предвиђено је „привремено финансирање“[20], односно одвајање средстава у висини од 1/12 прошлогодишњег буџета за сваки месец нове године док се сагласност Савета и Парламента не постигне, највероватније на основу новог предлога којег израђује Европска комисија. Такође, Ко-

[20] Члан 315 Уговора о функционисању Европске уније.

мисија располаже могућношћу и да покрене иницијативу за изменама годишњег буџета и након његовог усвајања, уколико је дошло до наступања нових околности које то захтевају. Иницијатива за изменама усвојеног буџета од стране Комисије може бити покренута и на захтев других институција Уније, при чему се те измене односе искључиво на буџетске ставке које се на дате институције и односе.

Годишњи буџет европске организације планира се на основу Вишегодишњег финансијског оквира (*Multiannual Financial Framework*), који је, у складу са решењима из Лисабона, добио правно обавезујући карактер, у смислу да се потврђује регулативом коју једногласно[21] усваја Савет уз претходну сагласност Европског парламента, за коју је потребна већина од укупног броја његових чланова. У предлисабонском периоду финансијски оквир је пројектован на период од седам година, док је новим решењима предвиђено његово петогодишње програмирање.

в) Додатни уговорно предвиђени поступци одлучивања

На крају, Уговор из Лисабона бројним одредбама предвиђа усвајање нелегислативних аката на различите начине и са различитом природом односа између главних институција европске организације. На пример, у области породичног права, чланом 83 Уговора о функционисању Европске уније предвиђено је да ће Савет усвајати нелегистлативне акте једногласно, на предлог Комисије, те након прибављење сагласности Европског парламента. С друге стране, према члану 74 истог уговора, Савет ће нелегислативне акте којима се уређује административна сарадња у области унутрашњих послова и правосуђа усвајати на основу квалификоване већине. Одређене нелегислативне акте, као, на пример, оне којима се проширује област деловања Европског јавног тужиоца, према члану 86.4 Уговора, усваја Европски савет. Што се позиције Европског парламента тиче, неке уговорне одредбе, као што су оне које се односе на усвајање санкционих мера у области Заједничке спољне политике и политике безбедности, не предвиђају његову консултовање, док је другим предвиђена његова не само консултативна улога, већ и неопходна сагласност да би Савет могао усвојити одређени нелегислативни акт. Такође, приликом усвајања нелегислативних аката не постоји генерални захтев да иницијативу покрене Европска комисија, већ је њена улога у овом процесу дефинисана поједина-

[21] Према члану 312.2 Уговора о функционисању Европске уније, Европски савет може изменити начин одлучивања Савета по овом питању, односно усвојити одлуку којом се Савет овлашћује да дату регулативу усвоји квалификованом већином.

чним уговорним одредбама. На пример, одредбе наведеног члана 86.4 Уговора о функционисању Европске уније, којима је дефинисана могућност да Европски савет својом одлуком прошири оквир деловања Европског јавног тужиоца, предвиђају само њену консултативну улогу.

***

Промене у поступцима одлучивања у областима интеграције, али и, последично, промене у односима између Комисије, Савета и Парламента до којих је долазило у протеклих неколико деценија, били су детерминисани посредством неколико основних фактора. С једне стране, континуирано продубљење и проширење интеграционог процеса, укључујући и циклично повећање броја чланица европске организације, захтевали су изналажење модалитета одлучивања посредством којих ће се обезбедити одговарајућа ефикасност и „пропусност“ како у начину доношења одговарајућих инструмената, тако и њиховој имплементацији. У том смислу, приметна је континуирана експанзија одлучивања посредством квалификоване већине, односно, у ширем контексту, ширење поступка саодлучивања или редовног поступка на све већи број области и питања заједничког деловања. С друге стране, посебно од почетка деведесетих година прошлог века, све јасније су се могле чути критике на рачун недовољне демократичности у раду, а самим тим и доношењу одлука у оквиру организације, услед чега је дошло до приметног јачања позиције Европског парламента у поступцима одлучивања и његовог изједначавања као „козаконодавца“ са Саветом. Међутим, и поред промена у овом правцу, узимајући у обзир сложеност правног, политичког и институционалног система Европске уније, степен бирократизованости и недовољну отвореност у њеном деловању према јавности, као и, консеквентно, сада већ традиционално слабу излазност на изборима за Европски парламент, питање демократичности или потребе за даљом демократизацијом Уније у њеном свакодневном деловању остаје и даље отворено. Посебно, узимајући у обзир незанемарљив број различитих, почесто „невидљивих“ субјеката који директно и индиректно партиципирају у процесима одлучивања како у појединачним органима, тако и на нивоу целокупне организације.

Aleksandar Vranješ [1]
Borislav Vukojević [2]

Pregledni naučni rad
UDK 316.776.3:32(497.1)
DOI 10.7251/POL1509187V

THE USES AND ABUSES OF PARTICIPATORY IDEOLOGIES IN THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

UPOTREBE I ZLOUPOTREBE PARTICIPATIVNIH IDEOLOGIJA U SOCIJALISTIČKOJ FEDERATIVNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI

Abstract: *After the formation of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), the Communist Party of Yugoslavia (CPY) has organized large work and youth actions aimed at rebuilding the country after the Second World War. The main hypothesis of this paper is that in Yugoslavia there was no participation in the true sense, but that there were mechanisms which represented the ideology of participation. Work actions had huge impact on rebuilding the land, but they were not voluntary - which is a basic requirement of modern theory of participation. Likewise, the term participation is further explained in this paper, in order to further explain the thesis of formal participation in the former Yugoslavia. Student protests in 1968 were not an isolated case of revolt against the system, the basic characteristics of popular revolt that had its roots back in the early sixties. The aim of this paper is theoretical analysis of the theory of participation and the basic characteristics of Yugoslavia, in order to show that the participation of the people in the exercise of power was just an illusion, ie. formal. Case Study about films of the sixties and seventies in Yugoslavia illustrates the processes of censorship and imposition of ideology of participation.*

Keywords: *participation, Yugoslavia, Communist Party of Yugoslavia, movies, protests*

Сажетак*: Након формирања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), Комунистичка партија Југославије (КПЈ) је*

[1] Senior Teaching Assistant at the Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka
[2] Researcher at the Institute for social research on Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

организовала велике радне и омладинске акције које су имале за циљ обнову земље након Другог свјетског рата. Главна претпоставка овог рада је да у СФРЈ није постојала партиципација у правом смислу, већ да су постојали механизми који су представљали идеологију партиципације. Радне акције јесу обновиле земљу, али оне нису биле добровољне, што представља основни услов модерних теорија партиципације. Исто тако, сам термин партиципације се додатно објашњава у овом раду, са циљем да се додатно одбрани теза о непостојању истинске партиципације у СФРЈ. Студентски протести 1968. године нису били изолован случај револта против система, па је задатак рада да прикаже основне карактеристике народног бунта који је имао своје корије-не још почетком шездесетих година. Циљ рада је да се теоријском анализом теорија партиципације и основних карактеристика СФРЈ и КПЈ покаже како је партиципација народа у вршењу власти (самоуправљање) била само илузија, тј. формална. Студија случаја филма шездесетих и седамдесетих година у СФРЈ најбоље илуструје процесе цензуре и наметања идеологије партиципације.

***Кључне ријечи**: партиципација, СФРЈ, Комунистичка партија Југославије, филм, студентски протести*

Following the slogan "The Factories to the Workers", Communist League established the system of socialist self-management in the 1950s as a way of transferring economic (and political) management from the state to the workers[3]. Although it was mainly only a form of provisional management through workers' councils, this model was used as the archetype of workers' participation and as an argument for the political elite to show that democracy existed in Yugoslavia. The call for workers to participate in inexhaustible sessions and making decisions at different levels, represented the simulation of respect of different opinions and the realization of the dream of the rule of the working class, even though all the power at all levels was in the hands of a small number of powerful representatives of the Party elite. In practice, the use of the notion of participation was rather dubious. For instance, Carol Pateman stated that the role of the League of Communists of Yugoslavia in the self-management system certainly was ambiguous because, while, on one hand it officially proclaimed a strong participatory model without direct control of the Party over the Workers' Council and the whole self-management system; it, however, maintained the

[3] Source: http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/yutoc.html, visited 05/15/2015

lead through centralized and authoritarian decision-making system that belonged to the closest circle of the Party elite (Pateman, 1970, p. 91). Self-management was not the only area where the Yugoslav people were involved, also popular mobilizations through mass events, from work actions to parades such as the “Youth Day" played this role. Propaganda activities, promoted through the People’s Front of Yugoslavia, later renamed to SAWPY (The Socialist Alliance of Working People of Yugoslavia), were expressed through the construction of the "cult" of physical labor, competition in voluntary work of young people during work actions, strengthening the team spirit and awareness of the importance and significance of the work.

Examining social movements and organizations, Djordje Tomic (2009) makes a clear distinction between them by defining a movement as an informal form of association, whereas organizations are formal. In order to analyze participation of citizens in the SFRY, the basic classification of the movement is defined: the concept of political opportunity structure, the concept of resource mobilization and the concept of framing (Tomic, 2009, p.18). The last concept refers to the possibility of organizing a movement which is not that apparent. It implies gathering of people having similar interpretations of an event, which means that the movement is not dependent upon some actual political situation, but upon similar interpretations. Resistance within a country started emerging by this collective identity, and not by individual perceptions of a situation.

Boris Kanzleiter (2009) studied the student movement in 1968 in Yugoslavia, noting that it was not so superficial and immediate – there existed events of the late fifties that became an overture. Furthermore, students’ protests had been a global event, but every country had its particularities. “The protests in Yugoslavia at the same time integrated the elements of the protest movements from the socialist bloc, the capitalist West and, in some way, the post-colonial countries in the so called Third World (Kanzleiter, 2009, p. 33).

The leading group of the organization was known as the Praxis group which founded the Praxis Journal in Zagreb 1964. Nonetheless, according to the author, student movements were significant for three reasons. The first consequence of the movement is causing fear among the political leadership in 1968, which is proved by the existence of stenographic records: the second repercussion is the fact that the protests showed that Yugoslavia was not a conflict-free society. The third one is the very programme of student movements, which proved its maturity and disclosed a different perception of the society (the idea of the free media, democratization, gender equality, social justice) (Kanzleiter, 2009).The criticism of the

theory of participation lies in criticizing the liberal concept which describes democracy as a competition of political elites trying to gain political power. The theory of participation does not mention such participation: it includes a considerable number of citizens who take part in policy-making decisions and who share a mutual sense of responsibility. Advocates of this theory believe that participation can be ensured by institutional reforms (Zittel, 2007). The focal point of their argument is that "institutional constraints weaken political participation and create long-term political apathy, while the institutional reforms yield contrary behavioral effects. Nevertheless, the theory has been criticized from three aspects: "the theory does not say which institutions would have a positive effect on participation; secondly, it does not take into account the context within such institutions would operate; thirdly, it does not explain what kind of behavioral effects are generated by certain institutional changes" (Zittel, 2007, p. 10). Perhaps the most important notion in this theory is distinguishing totalitarianism from participation: participation creates a connection between education and political choice (Zittel, 2007). Specifically, participation aims to expand citizens' right so that they could have a greater impact on policy making, i.e. it does not replace the political decision-making with self-transformation (as totalitarianism does).

***

At the center of all social and political events of the time was the League of Communists of Yugoslavia, the only political party and head of the entire government. The Socialist Federal Republic of Yugoslavia - SFRY was a state founded after World War II which, until its disintegration in 1992, consisted of six socialist republics: Serbia (which included two autonomous provinces: Vojvodina and Kosovo), Croatia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia, Slovenia and Montenegro. The Communist Party of Yugoslavia - CPY (1919-1952), which carried the name The League of Communists of Yugoslavia - LCY from 1952 until 1990, was the bearer of the political system and the enormous social power of the former SFRY. Branko Petranović states that the CPY was not mentioned anywhere in the first Constitution of the Federal Republic of Yugoslavia[4], and belonging to the organization during the first decade of the Second Yugoslavia was neither very distinguished nor did the inner-party life receive publicity (Petranović, 1982, p. 422). Also, the political elite of the League of Communists of Yugoslavia opposed to the idea that the only and ruling party in

[4] The Federal People's Republic of Yugoslavia was Yugoslavia's full name until 1963

the former SFRY be categorized as a political party, but rather insisted on identifying it as a "socio-political organization and a leading ideological, subjective force of the entire social development, socialist, self-management provenance" (Nagradić, 2010, p. 190-191). People’s Front of Yugoslavia (PFY) was a unique political organization formed in 1945, but according to its statutes had the character of classical political party although agitation and propaganda functions of this organization were more than emphasized. (Petranović, 1987, p. 422-424). CPY gained broad political basis of government through PFY, but the absolute leadership role in the political system of Yugoslavia belonged to the Party, with no other political alternative. Any citizen of Yugoslavia who had political and civil rights and accepted the program and statutes and paid a membership fee, could become a PFY member.

In a way, the Communist Party of Yugoslavia used PFY to simulate political pluralism, through numerous members of PFY, such as the League of Socialist Youth of Yugoslavia, The Women's Antifascist Front and similar organizations with mass membership; and also the civil parties who approached PFY after World War II[5] to make the simulation of diversity of political ideas look as convincing as possible (Petranović, 1987, p. 424). People’s Front of Yugoslavia changed its name to The Socialist Alliance of Working People of Yugoslavia (SAWPY) and by the end of the existence of Yugoslavia remained the most massive organization, and by its constitution was the most similar to today's NGO sector. Slobodan Nagradić explains that during the single-party system in Yugoslavia, there was no non-governmental sector as we know it today, but there were social organizations that had the outlines of citizens’ associations and organizations, and were placed under the same roof as SAWPY[6] (Nagradić, 2010, p. 191). And, as mentioned before, within the SAWPY operated the other so-called socio-political organizations such as trade unions[7], youth federations[8] and associa-

[5] Existing citizens’ groups that were already part of PFY could not threaten the political strength of the organization, because they were scarce and politically weak, and after 1946 they completely disintegrated and lost all political significance

[6] "The Socialist Alliance of Working People of Yugoslavia (SAWPY), formerly the People's Front, was the largest and most influential mass organization in Yugoslavia from 1945 through 1990. In 1990 its membership was thirteen million, including most of the adult population of the country. The political purpose of this national organization, sponsored by the LCY, was to involve as many people as possible in activities on the party agenda, without the restrictions and negative connotations of direct party control." (http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/yutoc.html), visited 05/15/2015)

[7] "The Confederation of Trade Unions of Yugoslavia also was a party-dominated mass organization. It had the constitutional mandate of protecting the rights of workers and preserving the self-management system." (http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/yutoc.html, visited 05/15/2015). The Confederation of Trade Unions of Yugoslavia gathered all employees, from industry to universities, and its political and educational role manifested in "the development of a new attitude towards work

tions of veterans of war[9], and also organizations like the scouts, writers associations, philosophers societies, sociologists, ecologists, blood donors, religious leaders, cultural associations, sports clubs and their associations, etc. (Ibid., 192). Therefore, a wide variety of NGOs existed in Yugoslavia, which differs greatly with their methods of action, programs and objectives from similar organizations today, but can be seen as a precursor of today's NGOs. Nagradić highlights women's association called The Women's Anti-fascist Front, which later resulted in an organization under the SAWPY called the Conference for the Social Activity of Women of Yugoslavia, whose main goal was to get women to become more politically and socially involved (Nagradić, 2010, p. 192).

One of the most important components of SAWPY for political and economic actions was the League of Socialist Youth of Yugoslavia, whose main function was to organize youth work actions, political "education" of young people and the like. In a way, it can be observed that a “cult” of manual labour had developed through LSYY, which helped the growth of participation, especially with young people, who were also the main bearers of rebuilding the country through work actions. The post-war revolutionary fervor, but also the repressive state machinery, helped in organizing mass labor actions for the reconstruction and development of post-war Yugoslavia, and in various socio-political, humanitarian, cultural and promotional events whose founder and holder were the People's Front of Yugoslavia in which a large percentage of the population was included. For example, the PFY organized fundraiser events in 1946 for the flood relief in Albania, also for refugees from Aegean Macedonia; it popularized Soviet culture, participated in the labour camps, organized humanitarian activities to help vulnerable parts of Yugoslavia, sent teams of workers to help rebuild villages, and so on (Petranović, 1987, p. 429). Based on this, PFY, and also the SAWPY later on, can be viewed as precursors of non-governmental sector whose main function was to strengthen citizen participation through the prism of the then dominant communist (or socialist) ideology.

Youth organizations in the SFRY played a significant role in work actions and the reconstruction of the country. As stated in the Programme of the Communist Party (1948), the People's Youth of Yugoslavia “emerged

---

and production, protection of state assets and the strengthening of the alliance between the working class and peasantry" (Petranović, 1987: 428).

[8] "The National Youth Federation was the training organization for future members of the LCY, SAWPY, and the trade unions" (http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/yutoc.html), visited 05/20/2015)

[9] "The Federation of Associations of Veterans of the National Liberation War was an aging, dwindling group of former World War II partisans" (http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/yutoc.html), visited 05/15/2015).

during the long-standing work of the Young Communist League of Yugoslavia which, under the leadership of the Communist Party, strived for the unity of the young generation in their fight against fascism, fascist occupiers and treacherous bourgeoisie "(p. 67). E. Kardelj (1948) provides more precise accounts on the young people’s participation: following the liberation from the occupying forces, the youth presented a strong upturn in the country's reconstruction, with working groups numbering several hundred thousand young people. The author also reveals the fact that “in 1945 the youth carried out a number of extensive and independent actions. The competition became their system of work” (Kardelj, 1948, p. 246). Nonetheless, these accounts can be found in the ideological documents of the CPY and are, therefore, to be taken with a grain of salt. This way precisely embodied the possibility of participation the country was offering – which often boiled down to the formal sense of participation, while the most important decisions were made without the participation of people. The burden of the reconstruction of Yugoslavia after the Second World War fell on all social strata. The country had been restored within three years and, aside from the youth, the biggest burden fell on the working class. "Yugoslavia achieved a record in the reconstruction of the country owing to the participation of the whole nation. In 1945, only 461 thousand people were employed and in 1946 a total of 721 thousand, which is 260 thousand more than in 1954 or 199 thousand less than in 1939 (Moraca, Bilandzić, Stojanovic, 1977, p. 177). The authors state that the bourgeois counter-revolution tried to impede the restoration, however work actions managed to prevent labour strikes, famine and the black market. From all this, it can be noted that a great number of employees and young people participated in work actions, but when referring to the forms of full participation (primarily political), we can say that it did not have enough participatory elements.

The Youth Organization carried out mass work actions; for example, 25,000 young people had worked from April 1 to November 15 to construct a railway line which was 242 kilometers long and ran from Samac to Sarajevo. By January 1948, over 16,000 young people participated in building the Machine tools factory “Ivo Lola Ribar” in Zeleznik near Belgrade, Ironworks factory in Niksic, Copper rolling mill factory in Sevojno, Cables factory in Svetozar, Textile factory in Novi Pazar, Magnesite factory in Kraljevo, Steam locomotive and hydraulic machines factory in Zagreb, industrial facilities in Zenica, Vares, Gorazde, etc. (Petranović, 1987, p. 448, 509). During 1951 over 85,000 young people built the railroad from Doboj to Banja Luka and almost a million young people participated in building 54 other facilities. Those young people had a system of mutual competition over who can do more and earn an adequate award, and that was a moral

and practical momentum for stronger and wider mobilization of citizens of the former Yugoslavia.

One of the mass events that can be viewed as an expression of this popular mobilization, aimed to strengthen the personality cult of Josip Broz Tito, was certainly the "Youth Day" – a mass event which was organized every May 25 in the honor of Tito. The event was attended by thousands of young people who would go from Kumrovec (Tito's birthplace) through the largest cities in SFRY to end in Belgrade and give over the "The Relay of Youth" to Tito during a mass parade in the Yugoslav People's Army Stadium. It is interesting that this event took place even after the death of Tito and the last one was organized in 1988.

***

Zoran Stojiljkovic, in the Encyclopedia of political culture (1993, p. 807), defines political participation as a process of voluntary participation of individuals and social groups in initiating, reviewing and adopting political positions and decisions and their implementation. Stojiljkovic warns that political participation must be perceived as voluntary and autonomously elected citizen engagement, as opposed to mandatory, imposed or predominantly ritual-ceremonial activities; thus simulating the illusion of legitimacy of the regime (Ibid.).

Norman Barry finds the roots of participatory democracy in Rousseau's philosophy which assumes that people can be directly involved in the legislative process through debate and discussion, in order to determine the public interest more precisely (Beri, 2007, p. 362). The weak point of this view, and also of the modern theory of participation, is that it depends on the nature of man, which, as Barry says, is "moralized" by the process of democratic negotiation and social interaction, and in case of resistance or failure to meet the necessary conditions, there is no protection for individuals who find themselves at odds with collective decisions (Ibid., 363). However, some models, such as the theories of deliberative, participatory and radical democracy, insist on the importance of citizens' role in the political process and the decentralized system of decision-making. In this context, Carol Pateman provides a definition of partial and full participation, where the first is defined as a process in which one or more interested parties (parties or individuals) are affected by each other when making decisions, but the final power lies in the hands of one party alone; while the full participation is a process where each decision making member in a system has the power to determine the outcome of the decision (Pateman, 1970, p. 70-71).

Political participation at the same time means everything and nothing (Carpentier, 2012). The author argues that elections are one of the most significant formal institutions of democracy, nevertheless, as the state has complete control over this process, the participation have to be considered from another point of view. "On the other side of democratic balance is the sense of participation, which implies the involvement of citizens in institutionalized polices (Carpentier, 2012, p. 166). In that sense, participation is not only limited to active but also to passive suffrage. However, considering the concept of full participation, even this definition is not comprehensive enough, as it is controlled through institutional, legal and cultural logic. The best parallel is noticed when we compare this conception with the one of Marx who defined work as a wish to please others, and not something we do out of a sense of a duty. In that case, full participation is only possible in an egalitarian society, where the role of a state is boiled down only to "the orchestra conductor" (Carpentier, 2012, p. 167). The most important part of the work of this author, while trying to prove that only formal participation existed in Yugoslavia, is his description of the most significant elements of participation. Namely, the first characteristic of full participation is understanding it as power in every sense, as participation takes place within an institutionalized system at the micro and macro level. The second feature is the interconnection of particular processes and localities, with the involvement of specific actors (at the macro level, participation is subject to a debate on its role in political decision making; while at the micro level, participation refers to the division of political power within the state). An important aspect is the tendency towards not regarding the role of participation as a democratic-populist fantasy (since it is not because the theories of participation are not inclined to the destruction of the elite, but a fairer distribution of real power in decision making). Ultimately, participation is not to be equated with an approach or interaction, it implies these two concepts, but at the same time transcends them.

The deliberative democratic model is also based on communication and free discussion (consultation, negotiation, persuasion) of equal citizens (Carpentier, 2011, p. 19). As Habermas says, the deliberative model is more interested in the epistemological function of discourse and negotiation rather than rational choice or political ethos, through which citizens cooperate in the process of searching for solutions to political problems (Habermas, 2007, p. 7). According to proponents of this form of democracy, transparency and public deliberative process is guaranteed, and makes the basis of its legitimacy in which all members have an equal chance to participate, with the assumption that they will eventually come to a reasonable outcome, which is based on the expectation that relevant topics and requirements will

be mobilized and will be subjected to critical evaluation, which, in turn, would lead to, as Habermas states, rational "yes" or "no" response (Ibid., 8).

In his discussion on the role of participation in democratic theory, Carpentier (2011) notes the relationship between the concepts of representation and participation in the theories of democracy, explaining that putting emphasis on one of those categories in the definition, different models of democracy are determined. Joseph Alois Schumpeter's determinant of policy as "privileges of certain competing elites" is taken as an example where, as Carpentier states, the role of citizenship in favour of representation is visibly diminished, while on the opposite side, in models such as participatory and radical democracy, citizen participation goes beyond not just periodic activity during regular elections, but involves a continuous role in the political process, their enduring importance in making decisions, etc.

Dieter Fuchs (2007) points out that the concept of rational choice is always important when it comes to participation. The concept implies a situation in which a citizen chooses alternatives based on to what extent his/her decision would bring benefits and at what costs. In that sense, a citizen defines one's own participation (or the theory of participation) as a "form in which people literally rule themselves, directly or participatorily, day in day out, in all matters that affect them in their common lives …. participatory democracy involves extensive and active engagement of citizens in the self-governing process. (Fuchs, 2007, p. 40). One of the basic postulates of self-government is a referendum, which belongs to motivational aspects. Fuchs (2007) notes that it is important to have the institutional framework which citizens use for referendums. However, even in recent times, these assumptions are questionable (e.g. a very low turnout in Switzerland). This means that Yugoslavia did not have such a framework, which supports the thesis that participation is only formally guaranteed.

Silvano Moeckli (2007) distinguishes between two main procedures involving direct democracy, that is, direct participation: direct democracy through plebiscite and direct democracy through minority's action. In a narrow sense, direct democracy implies only the latter, where a small number of qualified voters or members of parliament can initiate an issue against the will of the majority government. In Yugoslavia, participation meant only the first procedure in which citizens could partially approve or overrule the decisions by the majority government. Nonetheless, Grant Jordan and William Maloney (2007, p. 127) offer a different explanation: "Each of us has an interest in *not* contributing a personal share, say, a political campaign, because each of us will benefit from all others' contributions while our own contribution may cost us more than it is worth to us alone. Hence, each of us has incentive to be a free-rider". True political participation, which is not only

formal, requires making contributions due to mutual benefit regardless of the personal benefit of an individual. Neil Carter (2007) introduced the spillover thesis criticizing the definitions of participation (based on Mila, Rousseau) by authors such as Schumpeter and Sartori, as Carter believes that participation cannot be regarded only in terms of political elites. Such a case existed in Yugoslavia where political decisions were made solely by the elite, whereas citizens participation was manifested in the formal framework of civic work actions and elections that were uncompetitive (an individual citizen was not involved a decision making process).

The self-proclaimed participatory system of self-management of former SFRY had never reached this form of democratization, although in some theoretical discussions it celebrated the role of workers and workers' councils in the decision-making processes based primarily on the qualitative and argumentative debate, which remained provisional until the very end of Yugoslavia existence. This form of participation could be called "commandeered participation" or "incorporated participation" meaning that the citizen participation implied, to some extent, an obligation or even a form of socially-acceptable behavior, and where in certain situations there might even be consequences if there was refusal to comply.

During 1966 there had been a growing political crisis manifested through a conflict with a group supporting the state centralism. “Not having the ability to restore old relations, they sought to stop the process of converting etatist structure into a self-governing social one” (Moraca, Bilandzić Stojanovic, 1977, p. 280).

On the other hand, there was a group that struggled to mitigate the impact of the state, and it could not allow passivity in those moments, especially for people who held important posts in the government. Open confrontation could not be avoided, and it happened in 1966 when the top leaders of the State Security Administration were dismissed. The State Security Service played an important factor in the revolution, as some leaders remained in the high-level positions, fighting against self-government and hindering the establishment of the general conception of CPY (Moraca, Bilandzić Stojanovic, 1977). The process of political democratization in 1966 created many enemies. It was not only the resistance to the reform of the federation, but the general resistance to democracy and institutions arising from democracy. A considerable part of the population felt resistance to weakening government, strengthening market and commodity production, new influences from the West and the spread of consumerism.

One of the most important examples were the famous student protests of 1968, which also took place in Yugoslavia. Students went on strike seeking to draw attention to deformities in society, the social polarization,

the existence of the so-called "red bourgeoisie" and essential failure of self-managed socialism to create a society of equals; they insisted that it was necessary to return to the original Marxism, from which the political elite had significantly drifted away (Petranović, 1987, p. 575). During the seven days of protests in Belgrade there was a conflict with the police in which several students were injured, faculty buildings were blocked, and students had demanded a lot, from the dismissal of the head of the Belgrade police department, to the freedom of the press. Essentially this protest had changed nothing in the political system of the former Yugoslavia.

***

When regarding this topic through the lens of mass media of the former Yugoslavia, especially through film, powerful propaganda activities can be noticed, whose main goal was to preserve the system of values, ideological forms, "brotherhood and unity", and to promote the political system of the SFRY as the best form of governance, and it was necessary to censorship all forms of rebellion. The system control and also abuse of film for propaganda purposes stems from the feature of "moving pictures" which is also the audio-visual medium and the message, i.e. content. So, when we talk about the film, we usually think about content which is mass communicated, and rarely about classic audio-visual medium of mass communication that structurally consists of film tape, the projector and a cinema (Radojković, Miletic, 2005, p. 123).

Film is different from other mass media, because the film is primarily a "medium of artistic presentation of ideas, instrument of aesthetic experience of phenomena, processes and events" (Đorđević, 1989, p. 171). Toma Đorđević also came to the conclusion which is very important for this work, "A film medium, even when their specific means tells "universal truths", ideas and experiences that do not have close ties with the political aspects of human practice, remains at the level of the medium of political communication, even indirectly. We cannot imagine a film scene devoid of political implications, i.e. the work of filmmaking, in which the ruling ideology as a principled layer of consciousness is not pressed into the viewers own consciousness at least indirectly, at any given time in human history" (Ibid., 171). In other words, it is hard to imagine the film as a neutral expression in relation to the ruling political-ideological formation and cultural standards, free from all possible political implications on the behavior of recipients, that is, movie viewers. When we think about the Yugoslav cinema, just as Lenin, and Stalin later on, had used the film to gather people

around the Soviet idea, the authorities from the CPY used the art of film to restore, reconstruct and transform social relations in the new Yugoslavia.

After the liberation of all the occupied territories, in early July, 1945 the Film Company of the Democratic Federal Yugoslavia is formed, which was under the Ministry of Education of the Federal Government, and which set the film industry to a higher level, it was treated as a creation and production of special artistic and social significance (Volk, 1986, p. 319). During 1945 a number of regulations, directives and orders were made that regulated activities of the Film Company. Certainly, the most significant to us was the Regulation of censorship of films, made in August 7, 1945, according to which each film had to go through censorship prior to public use. From the very beginning, the possibilities of propaganda through film and content control were taken into account in the entire process of establishing a new cinema, especially when there were no large domestic productions. This decree established a new basis that is directly related to the interference of politics in the art of film, which continued through various forms until the end of the Yugoslav cinema. Although the form changed, the intensity of influence and control decreased or increased, the party in power had never left the film as a tool to visually design their own ideology (Vranješ, 2008, p. 113).

The decision to establish the state’s Film Company also determined the conceptual and artistic direction of domestic production, propaganda film, censorship, etc. Specific Directives stipulate that the film material should be handled "quickly and swiftly like weapons" (Dimic, 1988, p. 50-51). During this period there was a general view that the development of the film in the new state was in the direct jurisdiction of the Party elite, the view close to the Stalinist concept of activist role of the film. People who stood out were Milovan Djilas, in charge of the department of agitation; Aleksandar Rankovic, the head of the police authorities; an intellectual of "modest theoretical considerations" Edvard Kardelj and, of course, the leader Josip Broz, all of whom together decided upon new and finished film projects (Ljubojev, 1995, p. 541).

The main feature of the former cinematography was that the overall activity was centralized with the Committee for Cinematography in charge, and also in charge of the ideological and aesthetic content and artistic value of film production. Controlled by the Committee there were state film companies in all national republics, they managed studios, laboratories and workshops, and they were given freedom to film documentary reportage, while making news was strictly centralized. All issues related to the recording of the first films (themes, scripts, storyboards, choice of producers and actors, cost estimates, etc.) were solely the responsibility of the federal

authorities and the Committee for Cinematography of the FPRY Government. It was believed that cinema has to support all political decisions and evaluation in all areas of social and even private life, and that every written word or recorded scene must be carefully analyzed (Volk, 1994, p. 40). The film development was inseparable from the social and political orientation of the former Yugoslavia. Everything that was favored in the world of ideology and culture was particularly present in the cinema. Politics was dominant over filmmaking and has played a crucial role in the formulation of its ideological and aesthetic grounds (Volk, 1986, p. 531). In the postwar years there was a lot of distrust towards citizen circles that practiced art, and especially those who had something to do with the film. The film was supposed to be applied party ideology and therefore the various committees formed teams who accompanied and directed all of the events in the field of cinematography, especially taking care that the films do not show objective events, verified truth or critical awareness of the reality. It was important to point out what was desired, not real, and create the illusion of authenticity even of what had not happened (Volk, 1996, p. 76).

The Ministry of Education and Culture adopted the Regulation on censorship[10] of cinematographic films in 1946, which was valid until 1949, when the new Regulation on the review of films for public display was adopted, and that was valid, with slight modifications, until 1962 (Volk, 1996, p. 326). There were no strict rules that particular film could be categorized as undesirable. The policy directed censors using the common question: whether the community is interested in movies that do not represent the desired vision of reality (Ljubojev, 1995, p. 545). When, in the early fifties, direct political influence on the realization of films had stopped, the mechanism of control transformed into different social councils, committees, commissions, arts bodies, which assessed the ideological and aesthetic values of films based on free political evaluations. Film workers, who were members of various commissions, and who decided on the "social benefits" of films, were aware of their roles and often resorted to self-censorship when creating their own films. One of the forms of censorship was the unofficial obstruction of a particular film, which was reflected in the rare showings of the film, the lack of a marketing campaign, displaying the film at a time when viewers least visited cinemas, taking the film off the cinema listings too soon, etc. Also, there was a form of censorship in which distributors did not want to send certain movies to cinemas, films with a strong critical distance towards the reality of the political elite; and the directors of

[10] More than 800 films were made after the World War II in Yugoslavia, out of which more than 40 were censored in various ways and placed in bunkers (Nikodijević, 1995: 53).

cinemas had publicly boasted in the press that such films would never be shown in their cinemas. It is well known that certain films which provoked most disputes in public never came to most cinemas. This phenomenon was not specific for Serbia alone, but in a different form repeated in Bosnia and Herzegovina, Macedonia, Croatia and Slovenia (Volk, 1994, p. 71-72). All of these forms of censorship had been associated with the current political and ideological paradigm that could not stand criticism; especially the affirmation of some alternative view of reality and society. The censorship was undertaken by regime devotees who were in different organizational bodies, and sometimes a controversial film was obstructed away from the public eye, and sometimes it was banned directly in court.

The Committee for Cinematography existed until 7 April 1951, when the decision was made to close it down, which decentralized the film production in the former Yugoslavia and terminated budget financing of films. The producers were expected to operate profitably, but the state still covered fraction of the cost of production. The separation of industrial activities of the film, such as making and technical processing of the film, from production and creative work, were brought on by the Film legislation from 1956. Also, another novelty in the Yugoslav film industry took place in 1961 when it was decided, through the correction of federal laws and new regulations, that the funds raised in the territory of one republic can only be used to finance film production in its territory, which, according to Volk, paved the way for the later development of each national cinematography (Volk, 1994, p. 55).

During the period of decentralization of the film production, also comes the period of the rejection of socialist realism as the basic artistic direction, primarily because of the broken ties with the Soviet Union in 1948. Similar to the other economic branches, "self-management" enters the film industry in the early fifties, based on the reorganization of the industry, which in turn led to declaration of autonomy of the republic film centers (modeled after the factories) in terms of economic independence, their own administration and budget (Lim, Lim, 2006, p. 130). In essence, the reorganization of film production was not able to reduce the political influence on filmmaking, or prevent filmmakers to self-censorship. For Party ideologues it remained important not to question the political order and not allow the viewers any cause for doubt in the reality of their lives (Volk, 1996, p. 12-13). Although it was stated that politics will not have direct or indirect interference in the film in the system of self-management, more refined opportunities opened up with the help of film tips and similar collective decision-making bodies. The fifties had been crucial to the development of the entire filmmaking industry in the former Yugoslavia, and relations between

the republic cinemas. Many have insisted on conformity and cooperation with political forums in their communities, so all the support had gone to impersonal form of production, various structures of programmed images of reality and everything that supported local illusions and delusions about the system and the life itself. Volk states that most of the films created then were for propaganda purposes, and lacking in strength that could provide lasting artistic effect (Ibid.). In the sixties, a rebellion began against conformists ideas in the film, which were primarily supported by the ideological and political forums. Certain themes were favored by the political elite, and above all there were war themed spectacles which claimed to have contained some sort of visual monuments and, consequently, were the films of importance to society. Movies with contemporary themes had nomenclature of undesirable topics that were avoided. It was most desired to avoid social issues and social criticism or reduce criticism to a certain extent, while, say, comedies were desirable (Volk, 1996, p. 85). During this period, the advocates of auteur theory or modern film begin to appear, especially in the "Belgrade Circle"; they were opposed to conformism, and they succeeded, by the mid-sixties, to clearly articulate their views on art. It was expected that these young authors would provoke criticism of dogmatists who were trying to maintain the established view of reality, especially with the appearance of the films containing social themes that are indicative of alienation and meaninglessness of life and the separation of man from collective illusions about socialism as a society of equal, free and happy people (Volk, 1994, p. 71). Aleksandar Petrovic is considered one of the most prominent fighters for auteur film; he was disputed and criticized for films such as "Two" and "Days," but also praised for the films "Three" and "Feather Gatherers." His active promotion of the idea of auteur film was stimulating for many young directors. Petrovic did not shrink from public controversy; he defended his views and wrote many articles about these changes, and his works, artistry, his feeling for the visual metaphor, had become one of the synonyms of the new Yugoslav films of the time (Ibid.).

In the sixties many quality films were made, which were very important to the Yugoslav film industry, because they affirmed ideas that significantly contributed to transformation of film expression, and escape from the established view of film as an art of special importance for society. Volk states that these changes very much bothered compromised demagogues, because the new film was seen as an aggressive attack on the social ideology. Many wondered whether it was possible to accept the notion that the presence of ideology in the film is something foreign, because if you move away from the basic values of a socialist society, on what else to base the production and how will a new vision of life be designed? (Volk, 1996, p.

87) In that period, the audience accepted many auteur films (synonyms for auteur film are "critical film" or "Black Wave” film), which significantly disrupted the established relationships in contemporary cinematography. On the opposite side, dogmatists closely related to the Ideological commission of CC LCY could not accept the new tendencies in art.

The culmination of the conflict occurred in 1968, during the student riots at the University of Belgrade, which inspired a director from Novi Sad, Želimir Žilnik to make the film "Early Works", which he completed in 1969. The film is full of controversial ideas, desires, moods, explanations, unusual content, and it immediately became a role model for many young directors (Volk, 1996, p. 90). Political showdown with this film began in mid-June 1969, with the public prosecutor's decision to temporarily ban the film. In the explanation of the ban it was stated that the director showed adventures of three boys and a girl, looking to find answers to ideological and political issues, and thus both the heroes of the film and author devalued all contemporary settings of society; the author was especially blamed for the negative characterization of political issues and international relations, agricultural policy, the treatment of unemployment, the events in Czechoslovakia in 1968 , the role of the Party in society, social and historical values and achievements of progressive revolutionary past (Ljubojev, 1995, p. 559). This film did not undergo the already established censorship process; Žilnik had the opportunity to defend himself before the Trial Chamber of the Municipal Court in Belgrade, in the end the court rejected the prosecutor’s request with a decision to adopt author’s attitude.

Everything that had failed with the film "Early Works" was repeated in another more unpleasant form with "WR: Mysteries of the Organism" by Dusan Makavejev in 1971. Following well-established procedures, the film was first debated by the local communities, from Veterans' organizations to the Party forum and staged public forums to discuss the ideas that represent not only the author but also a number of other directors who, in their works, aspired toward auteur film (Volk, 1996, p. 91). The example of this film is an absurd, but also a benchmark in contemporary practice, because the film passed the censorship procedure, received permission to be publicly displayed, presented to audiences and critics at Cannes, and then it was tried and got the definitive injunction as counter-revolutionary and unacceptable offense. The war against the so-called "Black Wave” in the Yugoslav cinema began in 1969, and ended in 1973 with the judicial prohibition of a student film "Plastic Jesus" by Lazar Stojanović , who allegedly represented concrete proof of anti-Tito policy of so-called Serbian liberals. The film was shown as a political diversion because it equated both fascism and communism as authoritarian systems. For the first time, a film director was sen-

tenced to prison because of his ideas; professors who evaluated his thesis were excluded from the Party , and the directors and professors Aleksandar Petrovic and Živojin Pavlović were expelled from the university, which represented the final victory of the dogmatists over the "Black Wave" i.e. auteur film in the former Yugoslavia. The showdown with the so-called "Black Film" represents one of the most significant political failures in relation to the arts, in which repression wiped a wider creative potential (Ljubojev , 1995 : 574) . After this, a new era of Yugoslav film began, in which many directors, then critics of the "Black Wave" made "politically convenient" movies. This era lasted until the mid-eighties when the country finally ceased to directly interfere in film production.

References

Beri, N. (2007): Uvod u modernu političku teoriju, Beograd: Službeni glasnik

Carpentier, N. (2011): The concept of participation - If they have access and interact, do they really participate?, u: CM - *Časopis za upravljanje komuniciranjem* , broj 21, godina VI, FPN, Beograd; CDC, Novi Sad

Carter, N. (2007): Workplace democracy: turning workers into citizens. Published in *Participatory democracy and political participation: Can participatory engineering bring citizens back in?* New York, Routledge, p. 167-184.

Dimić, LJ. (1988): Agitrprop kultura – Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952, Beograd, Izdavačka radna organizacija „Rad"

Đorđević, T. (1989): Teorija masovnih komunikacija, Beograd, Savez inženjera i tehničara Jugoslavije

Enciklopedija politicke kulture (1993): Beograd, Savremena administracija

Fuchs, D. (2007): Participatory, liberal and electronic democracy. Published in *Participatory democracy and political participation: Can participatory engineering bring citizens back in?* New York, Routledge, p. 29-54.

Habermas, J. (2007): "Politička komunikacija u medijskom društvu", in CM - Communication Manageement Quarterly , no 5, year II, FPN, Beograd; CDC, Novi Sad

Jordan, G., Maloney, W. (2007): Explaining low participation rates: collective action and the "concerned unmobilized". Published in *Participatory democracy and political participation: Can participatory engineering bring citizens back in?* New York, Routledge, p. 127-151.

Kanzleiter, B. (2009): 1968. u Jugoslaviji, tema koja čeka istraživanje. objavljeno u Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas. Cenzura, Novi sad. str. 30-48.

Lim, M., Lim, A.J. (2006): Najvažnija umetnost: Istočnoevropski film u dvadesetom veku, Beograd, Clio

Ljubojev, Petar. (1995): Evropski film i društveno nasilje: svet minulog kolektivizma, Novi Sad: Matica srpska; Beograd: Yu film danas, Prosveta

Moeckli, S. (2007): Direct democracy and political participation from a cross-national perspective. Published in *Participatory democracy and political participation: Can participatory engineering bring citizens back in?* New York, Routledge, p. 107-124.

Morača, P., Bilandžić, D., Stojanović, S. (1977): Istorija saveza komunista Jugoslavije. Rad, Beograd.

Nagradić, S. (2010): Političke ideje i akcija, KZ "Vaso Pelagić", Banja Luka

Nikodijević, M. (1995): Zabranjeni bez zabrane – Zona sumraka jugoslovenskog filma, Beograd, Jugoslovenska kinoteka.

Pateman, C. (1970): Participation and Democarcy Theory, London: Cambridge University Press

Petranović, B. (1982): Istorija Jugoslavije 1918-1978 (II izdanje), Nolit, Novi Sad

Radojković, M., Miletić M. (2005): Komuniciranje, mediji i društvo, Novi Sad, Stylos

Tomić, Đ. (2009): Društveni pokreti: pitanja, pojmovi, teorije metode. objavljeno u Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas. Cenzura, Novi sad. str. 12-29.

Uprava za agitaciju i propaganda Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu (1948): KPJ i Narodni front, Rad partije u masama, Državno i privredno uređenje FNRJ, O našem Petogodišnjem planu. Sarajevo. Svezak II. Sarajevo.

Volk, P. (1983): Savremeni jugoslovenski film, Beograd, Univerzitet umetnosti, Institut za film.

Volk, P. (1986): Istorija jugoslovenskog filma, Beograd, Institut za film.

Volk, P. (1994): Povratak u budućnost – Rasprava o filmu i nama poslije zajedničke istorije, Beograd, Institut za film

Volk, P. (1996): Srpski film, Beograd, Institut za film.

Volk, P. (1999): Let nad močvarom – Aleksandar Petrović, svojim životom, delom i filmovima, Beograd, Institut za film, Novi Sad, Prometej.

Vranješ, A. (2008): The Yugoslav partisan movies and propaganda, Glas srpski - Grafika, Banja Luka

Zittel, T. (2007): Participatory democracy and political participation. Published in *Participatory democracy and political participation: Can participatory engineering bring citizens back in?* New York, Routledge, p. 9-28.

Зоран Бјелајац[1]

Прегледни научни рад
UDK 316.334.55
DOI 10.7251/POL1509207B

СЕОСКА ЗАЈЕДНИЦА И ПРОСТОР ИЗГУБЉЕНА ВЕЗА

Summary: *The author's starting thesis in this study is that the correlation between rural area and village community goes beyond the understanding and concepts which regard area only as a resource in the economic sense, while the village community is seen as a producing agent in that relation. The author is of the opinion that the correlation between village community and area should be re-established on an autarkic level, which goes beyond the concepts of utilitarianism and consumerism. On the same note the author reckons that the processes which have devastated rural areas in the twentieth century have strong reverberations in present agrarian politics.*

Key words: *village community, rural area, village, farmer, correlation, autarky, agrarian politics, reform.*

Сажетак: *Аутор у овом раду полази од тезе да веза између руралног простора и сеоске заједнице надилази она схватања и концепте који простор схватају само као ресур у привредно економском смислу, а сеоску заједницу само као производног актера у том односу. Аутор је мишљења да веза између сеоске заједнице и простора треба да се поново успостави на аутаркичном нивоу, који свакако надилази концепте утилитаризма и конзумизма. Исто тако аутор сматра да процеси који су у двадесетом вијеку девастирали рурална подручја и данас имају свој велики одјек у актуелној аграрној политици.*

Кључне ријечи: *сеоска заједница, рурални простор, село, сељак, веза, аутаркичност, аграрна политика, реформа,*

---

[1] Магистар социолошких наука, запослен у Центру за социјални рад, Мркоњић Град као самостални стручни сарадник.

УВОД

Сеоску заједницу током двадесетог вијека захватили су процеси, који су прузроковали губитак традиционалних елемената сеоске заједнице. Под утицајем индустријализације и модернизације ломили су се и нестајали један за другим традиционални облици живота (од породичне задруге до обредно–религијских обичаја) временом су нестајале и функције, које су биле инкорпориране у колективну свијест и праксу. Овај трансформацијски пут сеоске заједнице еволуирао је у један препознатљив начин живота на селу са урбаним и модерним елементима.

Међутим, ниједну форму сеоске заједнице не можемо да замислимо без простора као фундаменталног елемента на којем се одвија живот и који је у не тако далекој прошлости обухватао много више од окућнице и обрадивих површина уз пут. У ствари, некада препознатљив мозаик руралног простора са ораницама, пољима и воћњацима које омеђавају шуме и гајеви, све више губи слику сеоског крајолика и постаје простор „социјалног угра“, то јест запуштен простор пун крчмљака и дивљег грмља. На овом простору одавно су нестали шумски путеви и стазе, које је годинама трасирао сељак „задовољан својом аутаркијом“, а створени су „тракторски путеви“ експлоатације шумских и других ресурса. Рурални простор све више постаје полигон за разне пројекте развоја, који потпуно занемарују везу између сеоске заједнице и простора чија суштина није садржана у етно-еколошким представама руралног простора као „музеја на отвореном“, са сељаком као туристичким водичем и сеоском заједницом као туристичком агенцијом, него у синкретичкој вези између човјека и простора.

Важност ових простора свакако надилази концепт простора као ресурса у сврху економског искориштавања, тако да са ове временске, али свакако не и просторне дистанце јер се ради и о националном стратешком залеђу, можемо поставити питање: Каква је будућност нашег руралног простора, то јест да ли жртвујући „аутаркичност“[2] сеоске заједнице жртвујемо и простор?

Поље без сељака:

Иако су се процеси, који су дезинтегрисали рурални континуум, десили у другој половини двадесетог вијека, узрочно-посљедична веза

[2] Овдје под аутаркичношћу подразумијевамо онај степен независности који је сеоској заједници потребан да би преживјела, без обзира на производно-потрошачку логику са којом се данас повезује пољопривредна производња на индивидуалном сељачком газдинству.

на поменутој релацији још увијек је толико јака да анализа и одговор на овај проблем морају да крену управо са тог полазишта. Наиме, у послијератном периоду, нарочито до 1953. године, село је било изложено веома јаком притиску нових аграрних мјера, које су спровођене по Закону о аграрној реформи и колонизацији из 1945. године. За свега осам година, успостављена је аграрна платформа која ће у наредним деценијама пресудно утицати на депопулацију и деаграризацију села, а самим тим и на тргање везе између сеоске заједнице и простора.

Да бисмо сагледали праве размјере напуштања руралног простора, то јест миграције на релацији село – град, овај проблем морамо сагледати у ширем друштвено-историјском оквиру па стога наводимо податке о миграционим кретањима сеоског становништва на подручју тадашње државе Југославије. Током аграрне реформе и колонизације у периоду 1945–1953 овим процесима било је обухваћено око 65000 домаћинстава на подручју ФНРЈ.[3] Овај податак говори нам о застрашујућим размјерама расељавања сељачког становништва са подручја Крајине, Лике, Баније, Кордуна, Херцеговине и Црне Горе., а према Танић. Ж: „У периоду од 1946. до 1960. године 4,2 милиона, а у периоду 1961–1971. године 3,4 милиона Југославена нашло се у миграционим токовима. У оба периода сељаштво је било најбројније у процесу мењања простора и у насељавању индустријских и градских зона: 22% сеоских житеља у 1961. години односно 30% у 1971. години мењало је своја пребивалишта. Односно, од 1946–1960. године 2,9 милиона и од 1961–71. године 2,2 милиона лица досељавало се из сеоских подручја."[4]

Поред Закона о аграрној реформи из 1945. године, веома важну улогу у спровођењу аграрне реформе имала је и уредба о сељачким радним задругама из 1954. године.[5] Суштина ове уредбе полазила је од тога да се преко земљорадничког задругарства обезбиједи преображај пољопривреде и села, подруштвљавањем земљишних посједа, који ће током седамдесетих година, постати основа за стварање нових агроиндустријских комплекса.[6] Према Младену Стојанову: „Сви циљеви које је социјалистичка револуција поставила сажимали су се такође у општи циљ – укидање сељаштва као друштвене групе и слоја прива-

[3] Граховац, П.: *20 година аграрне реформе у Југославији*, Економика пољопривреде 3, 1966. година, стр. 186–202., преузето из: Симоновић, Д.: *Социјалистичко-самоуправна трансформација и развој пољопривреде и села Југославије*, Савремена администрација, Београд, 1979.година., стр. 66.

[4] Танић, Ж.: *Сељаци на европским* раскрсницама, Институт друштвених наука центар за социолошка истраживања, Београд, 1974. година, стр. 9.

[5] Симоновић, Д.: *Социјалистичко самоуправна трансформација и развој пољопривреде и села Југославије*, op. cit., стр. 68.

[6] Исто, стр. 171.

тних власника.“[7] Ово наравно не значи, како наводи Стојанов, нестанак пољопривредне производње, него укидање једног историјског начина пољопривредне производње и једног типа друштвених односа, то јест сељачко друштво, које је проглашено историјски преживјелим.[8]

Убрзо након оснивања, задруге су већ почетком педесетих година запале у велику кризу и додатно осиромашиле већ девастирану пољопривреду. Разлог за овакво брзо пропадање сељачких земљорадничких задруга проналазимо у административно-централистичком начину управљања и планском – обавезном откупу пољопривредних производа.[9]

Репресивне мјере, које су провођене према оним сељацима који нису гајили симпатије према оваквом виду земљорадничког удруживања, нису биле покренуте само од стране појединаца из повјереништава за пољопривреду. Овај вид пријетње и застрашивања био је законски одобрен и регулисан чланом 112 Закона о земљорадничким задругама од 6. јуна 1949. године, према којем „ко, као члан задруге у циљу разарања задруге омета рад задруге, подрива у њој ред или организацију рада или на други начин ради на уштрб задруге, казниће се поправним радом или лишењем слободе. Ако је дјело проузроковало теже посљедице, учинилац ће се казнити лишењем слободе са принудним радом и конфискацијом имовине“.[10]

Репресивним наметањем аграрних рјешења српско село у наредним декадама биће изложено „насиљу кидања континуитета развоја села“[11], које ће довести до потпуног опустошења појединих подручја. Да су циљеви аграрне реформе били идеалистичког карарктера, са циљем да се потпуно промијени структура индивидуалног сеоског домаћинства, потврђују и дискусије које су вођене на пленуму Главног задружног савеза ФНРЈ из 1956. године, а које је изнио Едвард Кардељ у свом дјелу: „Проблеми наше социјалистичке изградње“. Наиме, у поменутој дискусији, Кардељ износи главне принципе задругарства и развоја пољопривреде на социјалистичким основама, при чему посебно издваја и наглашава промјене у структури индивидуалног сељачког газдинства. Индивидуално сељачко газдинство, према Кардељевом мишљењу, треба се везати директно за социјалистички сектор пољопри-

---

[7] Стојанов, М.: *Социологија сеоских колектива*, Матица српска, Београд, 2004. година, стр. 256.
[8] Исто, стр. 256.
[9] Божић, Љ.: *Аграрна политика са основама земљорадничког задругарства*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1960. година, стр. 282.
[10] Закон о земљорадничким задругама из 1949. године, преузето из: Васо, Г.: *Задругарство и његови задаци у изградњи социјализма*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1951. година, стр. 82.
[11] Ливада, С.: *Насиље руралног дисконтинуитета руралног развоја у нас*, Зборник Матице српске 90, Нови Сад, 1991. година, стр. 35.

вредне производње и тиме промијенити своју дотадашњу структуру и интересе.[12] Посљедице овакве политике биле су уочљиве већ у периоду од 1953. до 1961, у ствари, током шездесетих година, због форсиране индустријализације, наставиће се тренд раста запослености пољопривредног становништва у дјелатностима ван пољопривреде, што потврђују и подаци за становништво по врстама дјелатности, из упоредних пописа за 1961. и 1971. годину. Развој индустрије, поред тога што је довео до већих миграција активног пољопривредног становништва, на релацији село – град, директно ће утицати и на смањење броја мушкараца у пољопривреди, јер „миграција је у нас најпре захватила мушко становништво, које је било први талас миграције"[13]. Упоредо са смањивањем броја мушкараца у пољопривредној дјелатности растао је број жена у пољопривреди, што нам потврђују и подаци из табеле Статистичког билтена из 1960. године.[14]

Становништво према полу на индивидуалним пољопривредним газдинствима

СФРЈ Вели. поседа	Мушко станов. 1960	%	Женско станов. 1960	%	Мушко станов. 1969	%	Женско Станов. 1969	%
Укупно	6,132.821	48,7	6,457.272	51,3	5,952.359	49,7	6,036.091	50,3
До 2 ха	1,728.906	47,9	1,882.155	52,1	2,021.500	49,0	2,104.714	51,0
2–5 ха	2,232.020	48,9	2,343.574	51,1	2,104.977	49,8	2,125.454	50,2
5–8 ха	1,154.205	49,3	1,188.986	50,7	1,006.451	50,3	996.183	49,7
8–10 ха	418.002	49,5	426.686	50,5	368.767	50,5	361.262	49,5

Извор: СЗС, Попис индувидуалних пољопривредних газдинстава 1960, књига II, Статистички билтен 720

Повећање удјела женског становништва на пољопривредним домаћинствима одразило се и на радну виталност села, јер због тешких физичких послова учинак женске радне снаге у односу на мушку радну снагу знатно је мањи, нарочито ако се узму у обзир и кућни послови које је жена требало да обави. Ова појава током провођења аграрне реформе одређена је као: „Проблем феминизације пољопривреде и девитализације села"[15].

[12] Кардељ, Е.: *Неки проблеми социјалистичке политике на селу*, НП „ГЛАС", Бања Лука, 1967. година, стр. 84–94.
[13] Симоновић, Д.: *Социјалистичко самоуправна трансформација и развој пољопривреде и села Југославије*, op. cit., стр. 103.
[14] Попис индивидуалних пољопривредних газдинстава 1960, књига II, Статистички билтен 720, преузето из: Симоновић, Д.: *Социјалистичко самоуправна трансформација и развој пољопривреде и села Југославије*, op. cit., стр. 104.
[15] Исто, стр. 103.

Henri Mendras ову појаву објашњава на сљедећи начин: „У првом раздобљу руралног егзодуса на рад одлазе мушкарци, у сезонску или дефинитивну миграцију. Жене за одлазак немају разлога, јер изван села не налазе посла. Оне остају уклопљене у социјални и породични живот села, који врло тешко могу избјећи. Међутим, од дана када је покрет руралног егзодуса довољно узнапредовао, жене одлазе брже и у већем броју, јер су том тренутку мушкарци више везани за своје занимање и за господарство, а жене више привлаче терцијарна занимања у градовима.“[16]

Наведене промјене у полној структури активног пољопривредног становништва у наредним декадама проузроковаће озбиљне посљедице и у старосној структури села, које ће проузроковати нагли пад наталитета, што ће довести до сенилизације и депопулације сеоских подручја.

Трансфер сељака у раднике–губитак виталности сеоске заједнице:

Почетком шездесетих година долази до већег миграционог кретања становништва у потрази за послом на релацији село – град. Осим нагле индустријализације на ову појаву, као што смо већ истакли, пресудно је утицала и величина посједа сеоског домаћинства, који се у просјеку кретао од 1 до 2 хектара.[17] Овако уситњени земљишни посједи довели су до појаве аграрне пренасељености, тако да сељачке породице нису могле да обезбиједе довољно прихода по члану породице. Према мишљењу Ђорђа Б. Милованчевића: „Бекство са села, из пољопривредне производње, захвата првенствено оне који немају своје земље или је имају тако мало да им је даљи опстанак као пољопривредних произвођача постао немогућ.“[18]

Неравномјеран однос између величине посједа и броја активног пољопривредног становништва довео је до даљег раста запослених у индустрији и рудаству, као и у услужним дјелатностима.

Запослење сељачког становништва у градовима имало је великог утицаја на мијењање услова живота на селу и на појаву сељака –

---

[16] Mendras, H.: *Сељачка друштва*, Глобус, Загреб, 1986. година, стр. 206.

[17] Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, Републички завод за статистику: *Попис становништва и станова 1971, Становништво и домаћинства по општинама (упоредни подаци 1961. и 1971), Домаћинства према величини посједа и извору прихода, попис 1971*, Сарајево, фебруара 1973.година., стр. 166–167.

[18] Милованчевић, Ђ.: *Село и град у епоси* капитализма, Задружна књига, Београд, 1961. година, стр. 106.

радника, што је довело до формирања мјешовитих домаћинстава. О сељацима радницима др Гордана Вуксановић износи сљедеће мишљење: „Мешовито домаћинсво је, према томе, последица запошљавања појединих чланова пољопривредног домаћинства у непољопривредним дјелатностима. Развој друштвене поделе рада након ослобађања указује на материјалне основе прелаза пољопривредног становништва у непољопривредно. Форсирана индустријализација, а с њом и урбанизација, заснована на акумулацији из пољопривреде и подстицана паролама 'сви у град', принудила је и оне који то не желе да напусте посед."[19] Иначе појава сељака – радника карактеристична је за индустријске земље 19. вијека, у којима је већ у то вријеме до дисперзије индустрије у сеоска подручја.[20]

Утицај мјешовитих домаћинстава на структуру активног пољопривредног становништва био је веома значајан, јер су запослени чланови ових домаћинстава својим приходима надмашили она пољопривредна домаћинства која су своје приходе остваривали само на основу рада у пољопривредној дјелатности. „Двострукост прихода увећава куповну моћ мешовитих домаћинстава, а самим тим и целог подручја. Како је ово становништво стамбено обезбеђено, а с обзиром на исхрану добрим делом усмерено на сопстевену производњу, знатан део прихода може да одвоји за куповину индустријске робе."[21]

Повећање прихода на пољопривредним домаћинствима одразило се и на смањење активног пољопривредног становништва у одређеним добним категоријама, нарочито у добној категорији од 25 до 35 година, што потврђују и подаци пописа из 1971. године.[22] Поред повећања стандарда „мешовита домаћинства показала су се као веома значајна за 'урбанизацију сеоског начина живота', то јест преко њих, односно запослених чланова, продиру елементи градског стандарда, начина рада и опхођења, моде, вредновања итд."[23]

Сељаци – радници имали су и велику улогу у организовању сеоског живота у друштвено-политичком смислу. Често су бирани „испред села" у мјесне савјете, како би код општинских власти тражили

---

[19] Вуксановић, Г. и Томић, Д.: *Мешовита домаћинства – газдинства: будућност? сеоских насеља*, Зборник Матице српске за друштвене науке 101, Нови Сад, 1996. година, стр. 179–80.

[20] Mendras, H.: *Сељачка друштва – Елементи за једну теорију* сељаштва, op. cit., стр. 197–202.

[21] Вуксановић, Г. и Томић, Д. : *Мешовита домаћинства – газдинства: будућност? сеоских насеља*, op. cit, стр. 184.

[22] Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, Републички завод за статистику: *Попис становништва и станова 1971, Пољопривредно становништво по активности, старости и полу, попис 1961–1971*, Сарајево, фебруар 1973.година., стр. 154–155.

[23] Вуксановић, Г. и Томић, Д.: *Мешовита домаћинства – газдинства: будућност? сеоских насеља*, op. cit., стр. 184.

рјешење за проблеме на селу. Управо током шездесетих и почетком седамдесетих година долази до великих промјена у инфраструктури села и начину становања. У овом периоду куће су грађене од чврстог материјала са купатилом и кухињом; у село, поред електрификације, код ових породица „стигли“ су и први телевизори итд.

Поред тога што су шездесетих година сеоска домаћинства још увијек сачињавале бројне породице, почетком седамдесетих виталност села почиње да слаби. У подацима о старосној структури становништва из пописа 1971. године проналазимо прве радикалније знакове смањења наталитета и повећања броја старог становништва. Смањење наталитета и броја младих до петнаест година има своју посљедицу у промјенама које су задесиле село током шездесетих година. Недостатак времена због двоструке занимања, већи новчани издаци ради школовања дјеце и модернији начин живота утицали су да се наталитет почетком седамдесетих нагло смањи. У категорији од 15 до 19 година долази до повећања становништва у 1971. години и он се јавља у добној скупини која је рођена током педестих година, када је наталитет био много већи. Док се у добним скупинама од 20 до 30 година број становника умањио, јер ова категорија чини највиталнији дио становништва, који је ради запослења или школовања промијенио мјесто пребивалишта. У категорији од 35 до 65 година присутан је пораст становништва, то јест овдје видимо прве индикације старења становништва.[24]

Промјене у старосној структури домаћинства почињу да трансформишу облик и функцију сеоске породице претварајући је у нуклеарну породицу[25], што ће проузроковати низ посљедица на економску и виталну снагу сеоског домаћинства у будућности. На основу наведених података, почетак седамдестих година двадесетог вијека можемо означити као почетак трансформације села кроз рурални и агарни егзодус.

Прекретница у којој се нашло село седамдесетих година усмјериће токове развоја у трансформацију, која не подразумијева обнову и очување села као историјске категорије. Село у периоду од двадесет година доживјеће скоро потпуни пребражај, у демографском, аграрном и културном смислу.

---

[24] Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, Републички завод за статистику: *Попис становништва и станова 1971, Пољопривредно становништво по активности, старости и полу, попис 1961. и 1971*, op. cit., стр. 154–155.

[25] Видјети: *Социолошки лексикон* , “Савремена администрација”, Београд, 1982. година, стр. 472.

Покретљивост пољопривредног становништва у селима, која је проузрокована недостатком посла на пољопривредном домаћинству, посљедицама аграрне реформе и продора градске културе, као што смо већ истакли у претходним анализама, била је и дио опште друштвене покретљивости, као код сваког структурираног друштва.[26]

Једна од главних посљедица миграција сеоског становништва током седамдесетих и осамдесетих година прошлог вијека била је стрмоглаво смањење броја укупно активног пољопривредног становништва .[27]

Масовно напуштање пољопривреде, као основне или споредне дјелатности, енормно је умањило економске изгледе за развој и опстанак индивидуалног породичног домаћинства. Појава савременијих пољопривредних машина омогућила је лакшу обраду земље, али уједно је проузрокавала и „вишак" времена, посебно за млађе чланове породице на домаћинству, то јест појаву доколице. „Тај несклад између радне оптерећености сеоске младежи пословима у домаћинству и на господарству те њихова учешћа у одлучивању о тим пословима, једна је од темељних карактеристика обитељског положаја сеоске омладине и један од облика депривираности младих у оквиру њихове властите обитељи, односно домаћинства."[28] Економска снага и виталност једног домаћинства није више вреднована само бројем радно способних у том домаћинству, него снагом трактора и других пољопривредних машина, радна снага већег броја чланова није више била потребна. „Са сељачким поседом ограниченим на 10 хектара продор машинизације и хемизације је нужно водио укидању сељака. Чисто сељачко газдинство није оно које живи само од рада у пољопривреди, него оно које живи од пуне запослености на сопственом поседу."[29]

Економски опстанак сеоског домаћинства није могао само да се одржава употребом савремених агротехничких средстава, јер „сељачко газдинство се не репродукује као друге врсте производних организација и предузећа. У њему се до радне снаге не долази конкурсом него рађањем".[30]

Наталитет је у овом случају, наравно, веома битан, али без обзира на којем се нивоу он налазио, опстанак сеоског домаћинства зависи-

---

[26] Стојанов, М.: *Социологија сеоских колектива*, op. cit., стр. 349.

[27] Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, Републички завод за статистику: *Попис становништва, домаћинстава и станова 1981, Становништво и домаћинства, упоредни подаци 1971. и 1981. за општине,* Сарајево, новембар 1982. године, стр. 116.

[28] Дилић, Е., Фирст, Р. и Супек, Р.: *Сеоска омладина данас*, Центар за социологију села, града и простора свеучилишта у Загребу, Загреб, 1977. година, стр. 68.

[29] Стојанов, М.: *Социологија сеоских колектива*, op. cit., стр. 260.

[30] Исто, стр. 260.

ће искључиво од воље младог насљедника тог истог домаћинства, то јест да ли жели да остане на њему.[31] Слабо опредјељење сеоске омладине за останак на селу, поред лоших економских услова, можемо приписати и социокултурним утицајима, којим је сеоска омладина била све више изложена. Традиционално васпитање све је више уступало мјесто новим културним и одгојним вриједностима, које су биле неодољиве за сеоску омладину. Утицај телевизије, штампе, модерне одјеће (појава џинса), школе итд., било је главно „погоснско гориво“ за омладину која је напуштала село. Посебно је битно истаћи улогу школовања у процесу миграција сеоског становништва, јер су се млади током школовања усмјеравали у непољопривредна занимања. У прилог овој констатацији наводимо и резултате из анкете, која је обухватала 2% ученика осмих разреда, школске 1963/64. године у Југославији, а коју је навео др Стипе Шувар у свом дјелу “Између засеока и мегалополиса“: „Од 568 ученка који су анкетирани у сеоским школама на подручју Босне и Херцеговине само двојица желе бити земљорадници, док их се 72 није опредијелило, односно изјавило је да о својој будућој професији није размишљало, 293 или 51,6% свих ученика жели наставити школовање, док их 185 или 32,6% желе учити неки занат. Само њих 10 желе се одмах запослити у подузећу, а 6 на пољопривредном добру или у задрузи.“[32]

Без обзира на могућност запослења у непољопривредним занимањима, у периодима недостатка нових радних мјеста, миграциони токови на релацији село – град нису слабили. „У 1971. год. било је око 40% Југословена, који су до сада трајно променили места свог боравка. А то су у 60% случајева били они који су се досељавали из сеоских насеља: 5,4 милиона становништва пописаног 1971. год. доселило се из сеоских насеља.“[33]

Узроци који су довели до промјена у социјално-аграрној структури села свој нимало блажи утицај имали су на културу села и трансформацију сељачке породице. Нови културни садржаји пристизали су на село различитим путевима. Мигранти који су напустили сеоску средину, најчешће због запослења или школовања, самим тим нису трајно прекинули односе са својом породицом или рођацима на селу. Они су својим редовним контактима са изворном сеоском средином из које су отишли преносили „индустријско-урбане“ садржаје.[34] Запосле-

[31] Исто, стр. 260.
[32] Шувар, С.: *Између засеока и мегалополиса*, Центар за социологију села института за друштвена истраживања свеучилишта у Загребу, Загреб, 1973. година, стр. 74.
[33] Танић, Ж.: *Сељаци на европским раскрсницама*, op. cit., стр. 13.
[34] Исто, стр. 109.

ни чланови из мјешовитих домаћинстава свакодневно путујући на релацији село – град „успоставили" су културну комуникацију између села и града, тако да је урбани начин живота и понашања био све пожељнији и у сеоским породицама. Укључивање и прихватање елемената урбане културе огледало се и у промјенама које су захватиле и сеоска насеља. „Преображај старе у нову агломерацијску мрежу огледа се у ширењу великих урбаних инфраструктурних система у сеоска подручја, као што су нпр. електрификација, модерна саобраћајна мрежа, водовод и канализација."[35] Просторни размјештај сеоских насеља мијењао се под овим утицајем. Куће и нова насеља „ницали" су поред саобраћајница. У позадини ових нових сеоских насеља, најчешће на околним брдима, видљива су стара напуштена домаћинства често истих оних власника који су сада своје куће изградили поред путева. Нови положај ових насеља допринио је и већој урбанизацији, израженој кроз асфалтирање путева и инсталирање телефонске мреже у овим селима. Чињеница је да се у овим селима, становништво највише задржало, у односу на села чија инфраструктура није садржавала ове урбане елементе. „Међу тим иновативним елементима посебно су значајна средства масовног информирања (радио и телевизија), која су одиграла значјну улогу у потискивању усмене народне културе; такође су важни и електрични апарати који су битно измијенили рад у сеоској кући."[36] Наравно, иновативно-техничке елементе који су продрли у културу села не можемо посматрати само као негативне. Они су поред негативих утицаја, који су се манифестовали у губљењу традиционалних вриједности, садржаних у народном фолклору и обичајима, садржавали и позитивна својства која су допринијела побољшању квалитета живота у односу на претходни начин живљења и становања. Ове промјене нарочито су биле изражене у прихватању нових хигијенских навика и уређењу животног простора око куће (дворишта). С обзиром на то да су промјене које су се десиле у српској сеоској култури, најуочљивије, када су у питању куће и њихово опремање, као и промјене у начину одјевања.[37] Даља издифирентираности начина становања, опремање сеоских кућа намјештајем и електричним апаратима постала је приоритет у односу на улагање у опремање домаћинства са пољопривредним алатима. Индустријски производи постали су доступнији и много исплативији од традиционално израђених предмета. „Наиме, умјесто сваштарског пољопривредника, који је обављао читав низ послова, сада се по-

[35] Исто, стр. 164.
[36] Исто, стр. 165.
[37] Халперн М. Ц.: *Српско село – друштвене и културне промене у сеоској заједници 1952–1987*, Српски генаолошки центар, Београд, 2006.година., стр. 105–127.

јављују професионални обављачи свакога од тих послова...“[38] Опредјељење пољопривредника на производњу само једног примарног производа, то јест на професионалну оријентацију у производњи, проузроковало је нестанак цијелог сета „успутних“ занимања, која су била испољена кроз разне занате.[39] Израда предмета од дрвета, који су кориштени у пољским радовима, замијенили су пластика и метални алати, а природни материјали од вуне, који су кориштени за израду одјевних предмета, увелико су замјењивани синтетичким материјалима.

Миграције седамдесетих и осамдесетих година, за разлику од шездесетих, попримају екстерни карарктер. Напуштању села у великој мјери допринио је и одлазак на привремени рад у иностранство. Први одласци сељачког становништва на привремени рад у иностранство, у већини случајева, били су „резервисани“ за мушко становништво док су њихове породице остајале на селу (повећање жена у пољопривреди). Економски статус ових домаћинстава нагло се побољшао у односу на домаћинства чији су извори прихода зависили искључиво од рада у пољопривреди.

Извори прихода, који су пристизали из иностранства за ова сеоска домаћинства, значили су бољу агротехниичку опремљеност и могућност изградње бољих кућа, као и пратећих пољопривредних објеката. „Гастарбајтерска“ домаћинства осамдесетих година поставила су „нове стандарде“ у начину становања, обраде земље и куповне моћи, у односу на чисто пољопривредна или домаћинства сељака радника. Разлике у економској моћи између ових домаћинстава нарочито су била изражене у оним селима, гдје је број „гастарбајтерских“ домаћинстава чинио скоро 50%, а негдје је и премашивао тај број од укупног броја домаћинстава тог села.[40] Ове разлике дјеловале су „дестимулативно“ на младо сеоско становништво у погледу даљег останка на селу, јер жеља да се стекне бољи иметак и побољша лични друштвени положај неким од занимања, сада је још више „оправдавала“ жељу за одласком. Према истраживањима др Ж. Танића, масован одлазак на привремени рад у иностранство није био само карактеристика многочланих породица, ради вишка радне снаге, или породица из пасивнијих крајева, одлазак је био подједнако заступљен и код породица са мањим бројем чланова.[41] У породицама чији су приходи пристизали из иностранства повећавао се и број издржаваних чланова домаћинства. Према подацима из попи-

[38] Исто, стр. 162.
[39] Ђорђевић, Т.: *Наш народни живот*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1930. година, стр. 44–59.
[40] Исто.
[41] Танић, Ж.: *Сељаци на европским раскрсницама*, op. cit., стр. 21.

са становништва 1981. године, тај број је за подручје М. Града износио 2972 издржавана лица. Упоредо са овим бројем повећавао се и број чланова код ових домаћинстава који су отишли на рад у иностранство. Важно је истаћи да се и поред повећања стандарда и агротехничке опремљености, дјеца из ових породица нису одлучивала за останак на домаћинству, него су исто тако напуштала село.

Миграције од 1971. до 1991. године довеле су до озбиљног поремећаја у старосној структури сеоске заједнице, што је проузроковало озбиљан пад наталитета и довело до старења становништва.[42] Умањењем броја становника у највиталнијој категорији становништва од 19 до 35 година, снага сеоског домаћинства била је усмјерена на старије чланове, због чега је процес деаграризације током седамдесетих и осамдесетих година прошлог вијека био веома интензиван. Упоредо са одласком младих са села повећавао се и број лица са личним приходима, који су своје изворе прихода обезбјеђивали у ванпољопривредним дјелатностима напуштајући пољопривредно имање у потпуности. Крајње консеквенце масовног напуштања руралних подручја резултирале су сенилизацијом руралних подручја и појавом старачких и самачких домаћинстава.

Умјесто закључка:

Извјесно је да досадашња аграрна политика, као ни други приступи сеоској заједници и простору нису придавали значај научним идејама о аграру и селу, а развој села се углавном посматрао стереотипно, то јест само кроз резултате приноса у пољопривреди док су други фактори битни за развој села били неоправдано занемарени. [43]Криза у којој се нашла сеоска заједница и село рјешавала се парцијалним мјерама аграрне политике, које су биле усмјерене на машинизацију и хемизацију пољопривредне производње, док се село углавном доживљавало инфериорно у односу на град, јер је интересовање за село и пољопривреду потицало из потребе за храном и другим пољопривредним производима.[44] Овај негативан однос на релацији град – село није нов, али је нарочито потенциран у другој половини двадесетог вијека, прво кроз оснивање земљорадничких задруга, а затим у периоду индустријализа-

[42] Босна и Херцеговина, Федерација Босне и Херцеговине: *Попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава 1991, Становништво (упоредни подаци)*, Статистички билтен 265, Сарајево, април 1998. године, стр. 40–41.
[43] Видјети, Исто: стр, 117–121.
[44] Видјети, Исто, стр 118–119.

ције када је сваки вид државног интервенционизма имао за циљ да урбанизује сељачке масе и да их из пољопривреде пресели у индустрију и смјести у градове или на прилазе градова.[45] „Аграрне идеје су носиле печат супериорности града, а пракса је водила рачуна о потребама и интересима села у оној мјери која је била у интересу грађана. У тим односима село није могло да се оствари као субјекат и партнер, него је остало објекат туђе аграрне свести и праксе.“[46]

Пракса „помоћи“ селу није се промијенила ни након завршетка грађанског рата у Босни и Херцеговини, тако да се наставило са старим и превазиђеним моделима, који се и даље темеље на парцијалном, а не на цјеловитом приступу руралном простору.

Извјесно је да је важност пољопривреде у оквиру индивидуалног сељачког газдинства од непроцјењивог значаја за поновно успостављање непосредног односа између сеоске заједнице и простора. Квалитет овог, за многе превазиђеног, облика пољопривреде је немјерљив у односу на концепт пољопривреде који само вреднује квантитет производње. Будућност руралног простора увелико зависи од квалитета интеракције између сеоске заједнице и простора, а чије је везивно ткиво управо аутаркичност, која је у последњим деценијама изгубљена.

Уз све речено, јасно је да би се Аграрна политика требала да залаже за рурални простор, прије свега, као животни простор, који обезбјеђује стабилност на унутрашњем нивоу, јер 95% процента територије Републике Српске спада у рурална подручја.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Божић, Љ.: *Аграрна политика са основама земљорадничког задругаства,* Веселин Маслеша, Сарајево, 1960.
2. Вуксановић, Г., Томић, Д.: *Мешовита домаћинства-газдинства: будућност?сеоских насеља,* Зборник матице српске за друштвене науке 101, Нови Сад 1996.
3. Гајић, В.: *Задругарство и његови задаци у изградњи социјализма,* Веселин Маслеша, Сарајево, 1951.
4. Дилић, Е., Фирст, Р. и Супек, Р.: *Сеоска омладина данас*, Центар за социологију села, града и простора свеучилишта у Загребу, Загреб 1977.

[45] Шувар, С.: *Село у транзицији*, Оригинални научни рад, УДК 316.334.55, Ниш, 2004. година., стр. 171.
[46] Стојанов, М.: *Социологија сеоских колектива*, op.cit., стр. 120.

5. Кардељ, Е.: *Неки проблеми социјалистичке политике на селу-изабрани чланци,* НП „ Глас“, Бања Лука, 1967.

6. Ливада, С.: *Насиље руралног дисконтинуитета руралног развоја у нас,* Зборник матице српске за друштвене науке 90, Нови Сад, 1991.

7. Милованчевић, Ђ.: *Село и град,* Задружна књига, Београд-1961.

8. Мендрас, Х.: *Сељачка друштва,* ЧГП Дело, Загреб 1986.

9. Симоновић, Д.: *Социјалистичко самоуправна администрација,* Београд, 1979.

10. Стојанов, М.: *Социологија соских колектива,* Матица српска-Завод за социологију развоја села, Београд, 2004.

11. Танић, Ж.: *Сељаци на европским раскрсницама,* Институт друштвених наука центар за социолошка истраживања, Београд, 1974.

12. Халперн, Ц.: *Српско село-Друштвене и културне промене у сеоској заједници1952-1987,* Српски генаолошки центар, Београд, 2006.

13. Шувар, С.: *Село у транзицији, Оригиналан научни рад,* УДК: 316.334.55., Ниш, 2004.

14. Попис становништва и станова1971.године у СР Босни и Херцеговини, *Становништво и домаћинства по општинама (упоредни подаци 1961. И 1971.),* Сарајево, 1973.

15. Попис становништва, домаћинстава и станова 1981. Године СР Босна и Херцеговина, у*поредни подаци 1971. И 1981. Година за општине,* Сарајево, 1982.

16. Попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава 1991.година, Федерација Босне и Херцеговине, *Домаћинства по насељеним мјестима, Статистички билтен 272,* Сарајево, 1998.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Приказ књиге
UDK 316.32:316.77
DOI 10.7251/POL1509225T

ИНФОРМАЦИОНИМ МАГИСТРАЛАМА КА ГЛОБАЛНОМ СЕЛУ

(Мирољуб Радојковић, Бранимир Стојковић, Александар Врањеш: *Међународно комуницирање у информационом друштву*, Издавачко предузеће „Клио“ и Јавна медијска установа „Радио-телевизија Србије“ Београд, 2015.)

У најновијој серији библиотеке *Мултимедија*, београдске издавачке куће „Клио“, која ову библиотеку однедавно публикује заједно са Јавном медијском установом „Радио-телевизија Србије“, објављена је књига Мирољуба Радојковића, Бранимира Стојковића и Александра Врањеша под насловом „Међународно комуницирање у информационом друштву“. Радојковић и Стојковић су професори Факултета политичких наука Универзитета у Београду, а Врањеш је виши асистент Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци. Иако својим досадашњим радом аутори функционишу у истом научном пољу хуманистичких наука, уже специјалности и интересовања њиховог стручног и научног проседеа су различита. То књизи није дало проблематичну дозу вишка компетентности, напротив саображавајући гледишта и искуства сопствених научних посматрања, ова три аутора творе целовит и кохерентан преглед савременог међународног комуницирања.

Књига садржи осам тематских поглавља која заједнички потписују сва три аутора: 1. Генеза међународног комуницирања. 2. Просторна и временска димензија међународног комуницирања. 3. Ефекти међународног комуницирања, обриси светског села, културни империјализам – мит или стварност? 4. Борба за нови светски информациони и комуникацијски поредак. 5. Међународна пропаганда. 6. Норме у међународном комуницирању, међународно комуницирање – ликови и токови, организација Уједињених нација, УНЕСКО, норме о међународној пропаганди, Европска унија. 7. Способности за међународно комуницирање. 8. Од међународног до глобалног комуницирања, улога информационо-комуникационих технологија, глобално комуницирање и међународно разумевање, ризици глобалног комуницирања.

Почетна тежња аутора јесте да, најпре, дефинишу и сместе у одговарајуће типолошке и стандардне форме сам појам међународног комуницирања. У дијахроној перспективи научног посматрања опажају се први облици комуницирања међу различитим заједницама још у оно време када су се различити народи одредили својим идентитетима и територијалном припадношћу. Територијализација популуса је предуслов за почетак првих облика комуницирања међу њима, најпре у процесима размене материјалних добара а касније и рафинираних деривата социјалног искуства као што су информације, идеје и културна добра. Као прве облике међународног комуницирања аутори виде три врсте тадашњиг агенса: а) а*ктивни појединци* који својим кретањима између веома удаљених простора врше првобитне размене идеја, добара, информација ... б) *верске заједнице* које шире своја учења у свим географским правцима подводећи под свој утицај нове народе и нове територије и в) померања читавих народа кроз масовне сеобе током којих се целокупна културна и део материјалних добара дислоцирају на нове просторе и народе. „У поређењу са данашњим информационим обиљем које личи на потом због омнипотентности дигиталног комуницирања, морамо констатовати да је описана почетна фаза међународног комуницирања била малог обима и без планетарног, просторног котинуитета. Мерено савременим аршином, можемо рећи да је у том периоду свеукупни утицај комуницирања на светска збивања био мали, што никако не значи да је био потпуно занемарљив“ – сматрају аутори.

Временско и просторно одређење међународног комуницирања заснива се на идејама о кретању информација кроз простор и кроз време, или о брзини којом информације унутар канала међународног комуницирања током историје путују од тачке комуникатора до тачке реципијента. Дословно, аутори сматрају да је просторна раван међународног комуницирања у скоро потпуности освојена, јер данас скоро да не постоји место на планети у које не допиру неки од канала масовног комуницирања, алектромагнетни таласи – рецимо. Та просторна раван је надмашена изласком у свемир и слањем снимака, података и информација са удаљених планета и галатичких простора. Временска раван у којој међународно комуницирање функционише дефинисана је искључиво кроз појам брзине протока информација између измењивача порука. Она се временом убрзава и данас се налази близу свог максимума, без неке значајне могућности да још порасте. Ако су некада биле потребне године и месеци да се информација о неком догађају пренесе са једног краја континента на други, данас се то постиже у истом тренутку – сматрају аутори.

Можда кључно поглавље, за разумевање концепта и структуре

међународног комуницирања, јесте треће поглавље у коме се разлажу и елаборирају ефекти међународног комуницирања. Иако се појам комуницирања највећој мери, па и савременој теорији и пракси, разуме као својеврсна размена информација или вишег облика информационе садржајности, у овом поглављу се појам комуницирања шири на друге видове разменске активности међу заједницама, народима и просторима. У свом изворном концепту, који је професор Радојковић разрађивао и експланирао још пре три деценије у свом првом издању студије „Међународно комуницирање“[1] појам и функције међународног комуницирања развијени су као активност коју су током друге половина XX века предузимале државе и међународне организације, а у циљу ширења и размене информација о друштвеној, културно, привредној и политичкој активности. Чини се да је сада дошло до садржајнијег и модернизованог разумевања појма и обухвата термин *међународно комуницирање*. Аутори овде указују на кључне друштвене појаве на размеђу два века и као утицајне процесе наводе крај индустријског друштва и почетак ере информационог друштва, потом скоковит развој технологије а посебно информационо – комуникационих технологија које и драматичним размерама унапређују функционисање друштава, држава глобалних институција размене и сарадње. Међународне околности диктирају делују и као узрок и као последица на динамику развоја међународног комуницирања али и на његов обим и садржину. Глобална заједница је данас обележена, можда и превише оптерећена, савременим видовима и средствима комуницирања. У том погледу наглашава се значај електронског пословања и *„електронизације“* скоро свих видова људског живота и функционисања од процеса образовања (e-learning), трговања (e-bay), плаћања (e-banking), вршења јавних послова (e-government) као значајан фактор ширења подручја међународног комуницирања. Овом тезом аутори јасно указују на међународно комуницирање као активност која више није уско везана само за размену информација међу медијима масовног комуницирања или у међународном емитовања ради, телевизијских или новинских садржаја. Данас се међународним комуницирањем, сматрају аутори ове студије, подразумева сваки облик комуникационе праксе прекограничног, трансграничног или глобалног обима и домета.

Ту, осавремењену дефиницију аутори заснивају на развоју модерних комуникационих средстава и техника које су, недвосмислено доминантне друштвене појаве савременог доба. Захваљујући њима савре-

[1] Радојковић, М. (1987). „Међународно комуницирање“. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

мено друштво је у стању да далеко брже и садржајније врши размену информација и садржаја разне природе. Тако се данашњом комуникационом праксом у међународним оквирима подразумева свака размена и флуктуација информација, како она лингвистичко – симболичког карактера, тако и она техничко – процесног карактера. Чак се отвара и питање да ли је међународно комуницирање глобална друштвена категорија или надилази неке од тих одредница. Наводећи пример комуницирања између земаљске базне станице и посаде у свемирској истраживачкој мисији, аутори указују да међународно комуницирање припада човеку и његовој заједници, али да не припада само нашој планети. Слање сателитских експедиција у свемирске просторе, истраживање површине месеца, Марса и других небеских тела и простора јасан је облик интергалактичке, дакле не само земаљске комуникације. Дакле, у свом опсегу међунродно комуницирање јесте глобално цивилизацијско, али није само земаљско, већ је свемирска категорија. Не улазећи у футуристичке аспекте разматрања ове тезе, аутори дају солидан иницијални оквир за нека друга истраживања будућности комуницирања и глобалног друштва.

Један од доприноса разумевању међународне комуникационе праксе, свакако, долази и кроз упознавање концепције и настојања коју су у другој половини прошлог века покушавале да етаблирају Уједињене нације као и Покрет несврстаних земаља. Ова студија указује на доминантну праксу међународног комуницирања у време хладноратовских тензија и биполарне концепције светских привредно политичких односа. Иако најнасељеније, неразвијене и земље *„трећег света“ у* тој глобалној подели инфомативног колача нису имали своје место. Покрет несврстаних је успостављао механизме размене, али и вредносног третмана међународног комуницирања те је своје чланице окупљао око Пула новинара несврстаних земаља који је у то време представљао озбиљну глобалну конкуренцију прекограничном емитовању практикованом од Истока и Запада. Ипак, таква комуникациона шема се брзо распала сломом социјалистичког система власти у Совјетском савезу и променама у земљама бившег социјалистичког блока. Ти процеси се подударају са технолошким усавршавањима и продором информационих технологија у све сегменте масовног друштва. Предоминација технолошких решења и мрежне филозофије, започете у АРПАНЕТ-у а усавршене и пласиране из Силиконске долине и јапанског острва, темељно ће променити свет глобалног комуницирања и дати му потпуно нову физиономију и физиологију.

Једно од питања које су аутори актуелизовали и, на известан начин, проблематизовали јесте питање *„информационог/сајбер суверени-*

тета" које се све више намеће као (да ли ?) нужна пракса. Појављивање најпознатијих светских *„звиждача"* попут Џулијана Асанжа и Едварда Сноудена, само су врх леденог брега који би могао жестоко да потресе суверене и монолитне државне информационе структуре и разменске мреже глобалних институција, унутар којих се крећу за јавност значајне и важне информације. Сједињене Америчке Државе, однедавно и Кина, а у најави Немачка и Русија, већ штите своје виртуелне просторе од свих врста спољњих упада, интервенција или акција којима би могао бити нарушен или доведен у опасност реални државни систем или његови делови. Кинески модел *„интернет суверенитета"* легализује могућности да свака држава апсолутно може контролисати који делови садржаја интернет платформи могу бити у мрежном саобраћају те земље, а који не. Пракса ограничавања приступа појединим интернет сервисима, као што су Јутјуб и Твитер, била је до скоро незамислива и супротна свакој слободарској и демократској мисли. Али, недавно поновљени примери блокирања ова два сервиса у Турској показују да држава може, макар и на каратко, да укине значајне могућности а тиме и спречи, процесе глобалног комуницирања, на својој територији. Хоће ли глобална академска и научна заједница успети да пронађу излаз из такве ситуације тешко је сада прогнозирати, али као што аутори у овој студији наводе, бројни проблеми у овом пољу су тек отворени а могуће је да последице неразвијености опет плате најсиромашније земље. „Економски неразвијене земље које не могу приуштити о*грађивање* своје *сајбер територије* остаће или под окриљем САД или ће се створити *ничији сајбер простор* који ће бити нерегулисан и вероватно резервисан за разне нелегалне садржаје" – страхују, изгледа са много разлога, аутори ове студије.

У закључном делу ове књиге посебно су обрађена пракса друштвених мрежа и веб 2.0 технологија као кључних за стварање потпуно нове технике и садржине глобалног комуницирања. Чини се да управо интернет платформе базиране на њеб 2.0 технологијама као и експлозија друштвених мрежа у савременом добу, дају облик и карактер целокупном међународном комуницирању. Аутори, консеквентно томе, сматрају да после појаве ове две технологије ништа више у инфосфери није остало као раније.

У самом исходишту студиозног и темељног кретања кроз теорију и праксу међународног, а од недавно – глобалног, комуницирања, аутори не нуде никаква пророчанска виђења, па чак ни ставове умеренијег карактера. Њихова интенција је да отворе питања, осветле их максимумом „лумена научне пажње" и сугеришу читаоцима и проучаваоцима неке од праваца даљњег студирања ове материје. Књига доноси

обиље аналитичких материјала који су веома корисни практичарима и теоретичарима, а што је најважније, захватом надилази поље комуникологије и улази у тематске области које пробуђују интерес информатичара и архитеката будућих информационо – комуникационих технологија и система.

Књига представља, не толико обиман, али зато концизан и ефикасан сазнајни и аналитички инструментариј за сваку врсту мисаоне вивисекције савременог глобалног комуницирања, ма о ком делу његове праксе да је реч.

Књига је штампана у уџбеничком Б5 формату са брошираним меким повезом на 200 страна офсетне црно-беле штампе, без илустрација. Садржи стандардну монографску опрему, попис литературе, интернет изворе, именско-предметни регистар и прописану библиотечку обраду у ЦИП каталогизацији Народне библиотеке Србије.

Главни уредник је Зоран Хамовић а рецензенти издања су проф. др Дивна Вуксановић и проф. др Александар Богданић. Дизајн књиге Светлана Волић.

Издавање књиге финансијски је помогло Министарство науке и технологије у Влади Републике Српске.

Бобан Томић

УПУТСТВО АУТОРИМА И РЕЦЕНЗЕНТИМА

1. Упутство за слање и опремање радова

Свјесна „духа времена“ и нових стремљења и стандарда у часописној продукцији, нарочито у оним димензијама које се односе на опремање текстова и формалне, графичко-техничке компоненте уређивања периодике,који су нормирани и имплементирају се углавном како би се обезбиједила пројектована и/или жељена јавна репутација часописа и одређени број бодова на одговарајућим, недавно уведеним (ранг)-листама, редакција „Политеие“ максимално ће акцептовати и имплементисати прописе и правила која уређују ту материју. То се у првом реду односи на Правилник о научним публикацијама Министарства науке и технологије Републике Српске.

Ипак, редакција ће, имајући на уму и неколике специфичне темпоралне и амбијенталне околности у којима дјелује, демонстрирати и одговарајућу, опортуну флексибилност a-pro-pos уређивања и објављивања текстова у „Политеии“, али само у изузетним случајевима. Тај флексибилни приступ редакција ће имплементисати у сљедећим ситуацијама.

Држимо да није против прописа, садржаја, смисла, научних и истраживачких домета и потоњих утицаја на научну свијест и праксу, које објављени прилози могу имати, да се у истовремено, у истом броју часописа, али у различитим радовима, примијене два принципа, односно стандарда цитирања:

1. „класични“, тј. онај по коме се сав садржај референци налази директно у fus-notama или напоменама испод текста, на истој страници на којој се налази и цитирани дио текста, односно број fus-note, и
2. нумерички систем навођења референци – подсистем fus-nota, и оба та принципа или стандарда редакција „Политеие“ ће практиковати по избору самих аутора.

Флексибилности ће бити и у погледу структуре текста. Иако се данас и овдје препоручује тзв. IMRAD (Indtroduction, Methods, Results

and Discussion) критеријуми „рељефа“ текста, редакција неће унапријед дисквалификовати ниједан текст који нема апстракта/сажетка, кључних ријечи, увода, осврта на претходна истраживања и литературу, аплициране методологије истраживања, дискусије о резултатима или главној тези рада, закључка или закључних разматрања (резимеа) и списка коришћене литературе, иако бисмо вољели да их има сваки прилог који добијемо.

Дакле, од наших сарадника очекујемо да нам своје радове достављају имајући на уму и подразумијевајући сљедећа правила и категоризације, а до њих је редакција дошла креативним сажимањем и функционалним парафразирањем и имплементацијом појединих одредби реченог Правилника.

Опремање текстова. Текстови који претендују да буду објављени требају бити обликовани и опремљени на следећи начин:

406 Упутство ауторима

а) **Рукопис** треба припремити рачунарски у новинском прореду 1 тачка -Line Spacing (1). Тип слова треба бити Times New Roman у ћириличном или латиничном кодном распореду (редакција не искључује ниједно писмо), на српском језику, као и на језицима конститутивних народа и националних мањина у Републици Српској, БиХ и бившој Југославији, те страним језицима.
Фонт слова текста **12**, а величина слова текста fus-nota **10.**
б) **Обим рада** треба бити, оквирно, до једног ауторског табака или 16 куцаних страница (око 500 редака, односно 6000 ријечи, или око 40 000 карактера са размаком).
в) Текст треба бити **лекторски и** коректорски обрађен.
г) **Начин цитирања** треба бити јединствен (члан 41 став 2 Правилника о научним публикацијама Министарства науке и технологије РС), а редакција сугерише Нумерички систем навођења референци – подсистем fus-nota, иако ће се прихватити и текстови са класичним напоменама, односно fus-notama.
д) **Наслов чланка** треба да буде јасан и сажет. Наслов треба да обавезује текст и да што вјерније описује садржај чланка. У интересу је и аутора и часописа да се користе ријечи прикладне за индексирање и претраживање. Ако таквих ријечи нема у наслову, пожељно је да се наслову придода поднаслов.

ђ) Уз наслов чланка треба да се наведе и**ме и презиме аутора**, научни и/или стручни степен, научно–наставно, научно–истраживачко, научно или стручно звање, те пуни назив и мјесто установе у којој аутор ради.
е) Уз чланак треба бити приложен а**пстракт и**ли **сажетак**, између наслова рада и кључних ријечи, који, у обиму од 100 до 250 ријечи, треба да има кратак пресјек садржаја о којем се у раду говори, а његови дијелови су, или могу бити, циљ истраживања, методи, резултати и закључак. Осим на српском језику, апстракт или сажетак треба да буде написан и на енглеском језику или неком другом страном језику (француски, њемачки, руски, арапски, шпански итд.) раширене употребе у научним областима из које је поменути рад.Апстракти на страним језицима морају претходно бити граматички и правописно обрађени.
ж) Поред апстракта, треба навести **кључне ријечи** (члан 52), такође на српском и страном језику. Кључне ријечи су термини или фразе које најбоље описују садржај чланка за потребе индексирања и претраживања. Треба их одређивати и с обзиром не неки међународни извор (попис, рјечник или тезаурус) релевантан за научне области социологије, политикологије, социјалног рада, комуникологије и новинарства. Број кључних ријечи треба да буде о**ко 10.** Кључне ријечи се пишу на језицима на којима су написани и апстракти. У чланку се дају непосредно након апстракта, односно сажетка.
з) **Резиме** (није обавезан) треба да буде у структурисаном облику.
Дужина резимеа не треба да буде већа од 1/10 дужине чланка. Резиме се, ако га има, даје на крају чланка, након обавезног одјељка о литератури.
и) **Литература** (члан 57). Цитирана литература обухвата, по правилу, библиографске изворе и даје се искључиво у засебном одјељку чланка, односно рада друге врсте, у виду листе референци (Литература). Референце се наводе на досљедан начин сходно стандарду навођења у тексту. Референце се не преводе на језик рада. Цитирање докумената преузетих с Интернета мора садржавати тачну и пуну електронску адресу са које је документ преузет, пуни назив документа и аутора као и датум преузимања.
ј) **Претходне верзије рада** (члан 53). Ако је чланак, у претходној верзији, био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, по правилу при дну прве стране чланка.
к) Рукопис треба предати искључиво у е**лектронском о**блику.
Напомена: Достављањем рукописа аутор потврђује да је сагласан са преносом ауторских права на часопис (члан 41. став 1 Правилника о научним публикацијама).

2. Упутство рецензентима

Рецензент (члан 62. став 2) треба да буде компетентан за научну област социологије, политикологије, комуникологије, социјалног рада, филозофије, права, историје, међународнх односа и других научних дисциплина и области сазнања и истраживања, којима ће се „Политеиа“ бавити. Компетенција ове врсте доказује се научним и наставним звањем и библиографијом рецензента. Рецензент треба да буде једнаког или вишег, а само у изузетним случајевима може бити и нижег, научног или наставног звања у односу на аутора рада.
Рецензија (члан 62 став 1) треба да садржи имена, афилијације и звања свих рецензената, а минимално (члан 61, став 2) мора имати:
- Оцјену оригиналности, односно научног доприноса рада;
- Оцјену актуелности рада;
- Оцјену примијењене методологије;
- Приједлог за категоризацију научног рада;
- Оцјену коришћене литературе;
- Сагласност за објављивање рада.

Сваки прилог (оригинални научни рад, прегледни чланак, претходно саопштење, превод) оцјењује **најмање један**, а пожељна су и **два рецензента**, а могуће је и више (члан 61 став 3). Одлуку о томе доноси ужи састав редакције (главни, одговорни и извршни уредник)

3. Инструкција за категоризацију научних радова

Да бисмо сарадницима и рецензентима, али и читаоцима нашег часописа, олакшали опремање, вредновање/оцјењивање и разумијевање текстова који ће бити публиковани у „Политеии“, дајемо сљедећу оквирну и сажету категоризацију научних радова, изведену парафразирањем члана 47 Правилника о научним публикацијама, уз напомену да може бити и другачије, а да не буде против важећих прописа у овој области:
а) **Оригиналан научни рад** је онај у коме се први пут публикују резултати сопственог истраживања оствареног примјеном одговарајућих научних метода. Текст треба да омогући и подстакне да се истраживање може обновити, а утврђене чињенице провјерити. Рад у правилу треба да буде организован по шеми IMRAD (Introduction, Methods, Results and Discussi-on).
б) **Прегледни рад** доноси нове синтезе настале на основу прегледа најновијих дјела о одређеном предметном подручју, изведене сажима-

њем, анализом, синтезом и евалуацијом са циљем да се прикаже закономјерност, правило, тренд или каузални однос у вези са истраживаним феноменима – рад који садржи оригиналан, детаљан и критички приказ истраживачког проблема или подручја у коме је аутор остварио одређени допринос.

в) **Кратко или претходно саопштење** јесте научни рад пуног формата али мањег обима или прелиминарног карактера, у коме неки елементи IMRAD-а могу бити испуштени – ради се о сажетом изношењу резултата завршеног изворног истраживачког дјела или дјела које је у току.

г) **Научна критика/полемика/осврт** јесте расправа на одређену научну тему заснована искључиво на научној аргументацији, у којој аутор доказује исправност одређеног критеријума/мишљења, односно потврђује, побија или приказује налазе, ставове и интерпретације других аутора, објављених било у њиховим самосталним књигама, било у оригиналним научним радовима, прегледним чланцима или претходним саопштењима.

Списак рецензената

Антонић Слободан, социолог, ванр. проф. Филозоф. факул. у Београду

Арсовић Зоран, филозоф, ванредни професор Филозоф. факул. у Б. Луци

Богданић Александар, комуниколог, ванредни професор Факултета политичких наука у Бањој Луци

Влајки Емил, политиколог и комуниколог, професор емеритус Универзитета у Бањој Луци

Врањеш Александар, комуниколог, виши асистент Факултета политичких наука у Бањој Луци

Вујадиновић Жељко, историчар, виши асистент Филозоф. факул. у Б. Луци

Вуковић Ђорђе, политиколог, доцент Факултета политич. наука у Б. Луци

Галијашевић Џевад, политиколог, експерт за међународ. тероризам ФБиХ

Ђукић Немања, социолог, доцент Факул. политич. наука у Б. Луци

Ђукић Остоја, филозоф, редовни професор Филозоф. факул. у Б. Луци

Зубер Љубомир, комуниколог, доцент Филозоф. факултета у И. Сарајеву

Керовић Радивоје, филозоф, ванредни професор Филозофског факултета у Бањој Луци

Кецмановић Ненад, политиколог и социолог, редовни професор Факултета политичких наука у Бањој Луци и Факултета политичких наука у Београду

Ковачевић Брацо, социолог, редовни професор Факултета политичких наука у Бањој Луци

Куљанин Бранимир, филозоф, ванред. професор Филозоф. факул. у Б. Луци

*Микић Ђорђе, и*сторичар, професор емеритус Независног универзитета Бања Лука

Наградић Слободан, социолог и политиколог, стручни сарадник Факултета политичких наука у Бањој Луци

Поплашен Никола, социолог и политиколог, редовни професор Факултета политичких наука у Б. Луци и Филозофског факултета у И. Сарајеву

Ристић Лазо, филозоф и социолог, редовни професор Факултета политичких наука у Б. Луци и Филозофског факултета у И. Сарајеву

Ромић Миодраг, социолог, ванредни проф. Факултета политичких наука у Б. Луци

Савановић Александар, филозоф и политиколог, доцент Факултета политичких наука у Бањој Луци

Шијаковић Иван, социолог, редовни професор Факултета политичких наука у Бањој Луци

Шолаја Милош, политиколог, доцент Факултета политич. наука у Б. Луци

Шуђур-Јањетовић Весна, доцент наука о социјалном раду Факултета политичких наука у Бањој Луци

Танасковић Дарко, филолог, исламолог, политиколог, редовни професор Филолошког факултета у Београду и Факултета полит. наука у Б. Луци

Трамошљанин Боро, социолог, ванредни професор Факултета политичких наука у Б. Луци

*Трифковић Срђа, и*сторичар и гео-политиколог, извршни директор у Фондацији лорда Бајрона за балканске студије и гостујући професор ФПН у Б. Луци

ISSN 2232-9641 UDK 32(05)

politeia.fpnbl.org

Универзитет у Бањој Луци
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

· Булевар војводе Петра Бојовића 1А · 78000 · Бања Лука · Република Српска · БиХ ·
· Тел/Факс: +387 (0)51 **304 001** · Е-адреса: **politeia@fpnbl.org** · http://politeia.fpnbl.org ·